

Biblioteka Pedagogiczna w Radomiu
nr inw.: K - 38647

BGZs 38647

GEOGRAFIA

Do użycia podług
instrykcji w szkole
Selteng

KURS PIERWSZY

dla
SZKÓŁ POZĄTKOWYCH.

ułoż.

A. Popliński.

Edycja trzecia, całkiem przerobiona.

POZNAŃ.

Druk i nakład A. Poplińskiego, w Księgarni Nowej.

1851.

złąd pochodzi, że tylko małą cząstkę jej wypukłości naraz przejrzeć możemy.

4. Że ziemia nasza jest istotnie kulą, przekonywają nas o tém:
 - a, przeszło 40 podróży przez żeglarzy naokoło ziemi odbytych, którzy wypłynawszy z portu i dążąc ciągle na zachód powrócili z przeciwnej strony, to jest ze wschodu do domu, czego by dokazać nie można, gdyby ziemia była płaszczyzną, jaką się na pozór wydaje.
 - b, że oddalające się od nas na wolnem miejscu przedmioty np. okręty na morzu, od spodu znikać zaczynają, a zaś zbliżające się do nas szczytami się wynurzają.
 - c, Że powierzchnia ziemi przy wschodzie słońca nie cała naraz jest oświetlona; ale z wolna potrosze, jak się słońce coraz wyżej wzbija. Że w czasie zaćmienia księżyca, cień ziemi zakrywający tarczę księżyca, zawsze się okrągły pokazuje; musi przeto i postać ziemi rzucającej ten cień być okrągłą.

§. 2. Punkta kardynalne na Horyzoncie.

1. Gdy się znajdujemy w polu i obejrzymy się na okół, znajdujemy się w środku koła, będącego ostatnią granicą naszego wzroku.

To koło, za które już dalej wzrok nasz nie sięga, zowie się **Horyzontem**, czyli **Widokręgiem** (*Gefichtskreis*).

2. Obróciwszy się twarzą do wschodzącego słońca, mamy przed sobą **Wschód** *Ost*, za sobą **Zachód** *West*, po prawej ręce **Południe** *Süd*, po lewej **Północ** *Nord*.

To są tak nazwane okolice świata (*die Himmelsgegenenden*) czyli Punkta kardynalne.

Na karcie geograficznej Północ jest zawsze u góry a Południe u dołu: Wschód po prawej ręce, a Zachód po lewej.

§. 3. Globus i Planiglobium.

1. **Globus** jest to kula kunsztowna, wyobrażająca nam prawdziwą kulę ziemską. **Planiglobium** jest to wyobrażenie kuli ziemskiej na powierzchni płaskiej, jakby rozplaszczonęj. Na Globie rozróżnić trzeba:
 2. Oś (*Achse*) linią prostą przez środek ziemi idącą, około której ziemia obraca się, jak koło u woza około swęj osi.
 3. **Bieguny** (*Pole*) są to owe dwa przeciwległe punkta, na północ i na południe, jakoby końce Osi, z których jeden zowie się **Biegun północny** (*Nordpol*), drugi **południowy** (*Südpol*).
 4. **Linia**, czyli raczej wielkie koło na kuli ziemskiej, równie od Bieguna północnego jak południowego oddalone, nazywa się **Aequator** czyli **Równik**, dzielący kulę ziemską poprzek, na dwie równe półkule czyli **Hemisfery**: północną i południową.

UWAGA. Każde koło dzieli się zwykle na 360 równych części. Stopniami (*Grade*) zwanych, zkad na półkule wypada 180° a na czwartą część 90°. każdy stopień Równika i Południka wynosi 15 mil geograf. czyli niemieckich, mila zaś ma 24,000 stóp.

5. **Równoleżniki** (*Paralleltreife*) to jest koła równoległe od Równika po obu stronach, zmniejszające się coraz bardziej ku Biegunom, między którymi najważniejsze są:
 - aa, **Zwrotniki** (*Wendekreife*) to jest **Zwrotnik Raka** na północnej i **Zwrotnik Koziorożca** na południowej półkuli, 23½ stopnia od Równika odległe.
 - bb, **Dwa koła Biegunowe** także północne i południowe, o tyleż stopni od Biegunów oddalone.
 - a, **Południki** (*Meridiane*) są to koła na Globie idące w podłuż z góry na dół, przez Bieguny, przecinające prostopadle Równik, jako też wszystkie Równoleżniki, a tem samem dzielące kulę ziemską także w podłuż na dwie równe części, to jest na półkulę wschodnią i zachodnią.

- b, Koło to nazywa się dla tego Południkiem, że wszystkie punkta na ziemi, leżące pod tymże samym Południkiem, mają razem, to jest o jednym czasie, południe.
- c, Z tych Południków przyjmuje się jeden zwykle za pierwszy, od którego się stopnie liczyć zaczynają.
- d, Za takiego pierwszego Południka uważany jest ten, który przechodzi tuż obok wyspy afrykańskiej Ferro, jako najdalej na zachód Europy posuniętej.

§. 4. Szerokość i długość geograficzna.

1. Szerokość geograficzna jakiego miejsca, jestto odalenie jego od Równika, która jest dwojaka: północna lub południowa, podług tego, jak miejsce jakie na północ lub na południe od Równika leży. I tak np. Zwrotniki leżą o 23 1/2 Stopnia od Równika Zwrotnik Raka na północnej, Koziorożca na południowej Południ.
2. Długość geograficzna zaczyna się liczyć od pierwszego Południka, albo w jednym kierunku idąc wciąż na wschód aż do 360go Stopnia, co się na Równiku oznacza. Albo też w obydwóch przeciwnych kierunkach, wschodnim i zachodnim, aż do połowy okręgu koła, to jest do 180°, z kądem powstaje wschodnia i zachodnia długość: wschodnia gdzie leży Europa Azja, Afryka; zachodnia, gdzie Ameryka. Pierwsze mieszczą się na Planiglobie wschodnim, czyli na karcie wschodniego świata; drugie na Planiglobie zachodnim, czyli na karcie zachodniego świata.

§. 5. Strefy.

Kula ziemiska dzieli się na pięć Stref czyli Pasów (Zone).

- a, Strefą gorącą albo zwrotnikową nazywa się pas ziemi po obu stronach Równika, dwoma zwrotnikami zamknięty.

Tu panuje największy upał, albowiem mieszkańcy tych krain mają ciągle nad głowami słońce.

- b, Dwie Strefy zimne, to jest północna i południowa, rozciągające się od Biegunów aż do Kół biegunowych, oddalonych od biegunów także na 23 i pół stopni. Tu dzień trwa 6 miesięcy, po którym równie długa noc, czyli raczej okropna następuje zima. Pochodzi to złąd, że tam słońce, choć w czasie lata, tylko nisko na Horyzoncie się ukazuje, a zatem ukośne i słabe rzuca promienie, wiosny i jesieni nie znają tu wcale.

c, W środku na obydwóch półkulach, północnej i południowej, między Zwrotnikami i Kołami biegunowymi leżą dwie Strefy czyli pasy umiarkowane, nie mające ani tak ciągłego upału, ani ciągłej zimy, lecz umiarkowany klimat t. j. cztery pory roku: lato, jesień, zima i wiosna, które naprzemian w obu strefach panują, tak że kiedy na północnej jest lato, wtedy na południowej zima i odwrotnie bo dnie i noce naprzemian także przybywają i ubywają, a tem samem i grunt urodzajny i najlepiej zaludniony.

d, W Strefie gorącej są dnie i noce zawsze równe; w innych zaś Strefach tylko w czasie porównania dnia z nocą, to jest 21. Marca i 23. Września.

e, Im dalej zaś miejsce jakie od Równika jest oddalone, tym większa jest tam różnica co do ubywania i przybywania dnia i nocy, tak dalece, że na kołach biegunowych najdłuższy dzień i najdłuższa noc trwa 24 godzin.

§. 6. Klimat.

a, Klimatem zowiemy własność powietrza w jakim kraju, to jest właściwy krajowi stopień ciepła lub zimna.

b, Rozróżniają lądowe klima, mające powietrze suche, upał w lecie, mróz w zimie; i morskie klima, mające wilgotne powietrze, chłodne lato, łagodną zimą.

c, Dalej klima zimne, jak w Syberyi, gorące jak w Sudan, to jest w środkowej Afryce; suche jak w Hiszpanii i Persyi, gdzie trupy na wolnem powietrzu wysychają, i wilgotne (mgliste) jak w Niderlandach, Bq i w Anglii.

d, Klimat zawisł głównie od oddalenia kraju od Równika, albowiem im więcej oddalony od Równika, tym zimniejszy; lecz także i od innych przyczyn, jako to: od wysokiego lub nizkiego położenia kraju; albowiem im wyżej, tym zimniej, im niżej, tym cieplej; od bliskości morza, od własności gruntu czyli np. kraj pochyłony jest ku ciepłszemu, lub zimniejszemu krajowi, czyli jest górami zastłony, lub otwarty mroźnym wichrom północno-wschodnim. Doświadczenie także uczy, że im dalej na wschód; tym jest zimniej.

e, Linia śnieżna nazywa się taka wysokość w powietrzu, gdzie śnieg na górach nigdy nie topnieje. Nad nią więc wiecznie panuje zima, pod nią zmiana poro roku.

Pod Równikiem, gdzie jest największy upał, linia śnieżna wynosi 15 tysięcy stóp. Odtąd zniżą się ku obydwom biegunom, tak że w środkowej Europie sięga 6000 stóp, a ku Biegunom styka się z płaszczyzną morza.

§. 7. Wiatry.

a, Ziemia oblana jest na okół powietrzem wznoszącem się na 10 mil wysoko, co się Atmosferą nazywa.

b, W wyższych i niższych warstwach powietrza powstają już to ogniste zjawiska napowietrzne, jak to gwiazdy spadające, kule ogniste, zorza północna w okolicach biegunowych, błyskawice, pioruny, tęcz; już to wodniste, jak: mgła, obłoki, chmury, rosa, deszcz, śnieg, sron. Zjawiska te napowietrzne zowią się Meteorj.

c, Wiatr jest to poruszenie powietrza, pochodzące ztąd, że zimniejsze powietrze dążąc do równowagi, napływa w miejsce cieplejsze. Wiatr gwałtowny nazywa się wichrem.

Wiatry są albo regularne czyli peryodyczne, albo nieregularne.

d, Z północnej strony równika aż do 28. Stopnia wieje ustawicznie przez cały rok wiatr północno-wschodni; zaś z południowej strony wiatr południowo-wschodni, nazywający się *Passat*.

e, Inne regularne wiatry są zwane *Moussons*, wiejące na Oceanie Indyjskim przez sześć miesięcy, w lecie południowo-zachodni; w zimie tyleż miesięcy północno-wschodni.

f, Wiatry lądowe i morskie, wiejące na wybrzeżach morskich: we dnie wieje wiatr z morza na ląd, w nocy z lądu na morze.

g, Nieregularne wiatry nie podlegają żadnym prawidłom, przybierają zaś nazwiska od okolicy, z której wieją, np. wiatr północny, południowy, wschodni i zachodni północno-wschodni i t. d.

h, Orkanem nazywa się wicher gwałtowny, połączony ze szturmem, a niekiedy i trzęsieniem ziemi. Najokropniejsze Orkany, osobliwie w Indyach Zachodnich zowią *Tornados* *Uragany*.

i, Wiatry wirowe kręcą się na okół i tworzą na morzu i na puszczach piaszczystych tak nazwane *Trąby* morskie (*Windhose*).

k, Szkodliwe wiatry są: *Samum* w Arabii i Persyi, *Chamsin* w Egipcie, *Harmatan* w Guinei, *Solano* w Hiszpanii, *Sirocco* w Neapolu, *Foehn* w Szwajcaryi.

§. 8. Wielkość i obrot ziemi.

a, Jak wielka jest kula ziemiska, poznaje się ze Średnicy (*Durchmesser*), to jest linii prostej przechodzącej przez

środek ziemi aż do powierzchni, a której długość średnia wynosi 1,720 mil.

b, Obwód ziemi mierzony przez francuzkich matematyków wynosi na jeden stopień 15 mil, a ponieważ każde koło dzieli się na 360 Stopni, wypadnie przeto na okrąg ziemi 15 razy 360 to jest 5,400 mil.

c, Ziemia nasza ma dwojaki bieg: **wirowy i ekliptyczny**:
aa, **Wirowy**, to jest, że ziemia kręci się około swój osi z zachodu na wschód w 24 godzinach, z kąd powstaje dzień i noc.

bb, Ponieważ ziemia, jako bryła kulista, nie może być cała razem od słońca oświetlona, jedna więc półkula zwrócona ku słońcu ma dzień, gdy przeciwnie druga w tym samym czasie odwrócona od słońca, czyli stojąca w cieniu, ma noc. Gdy jednak ziemia ciągle się koto swój osi obraca, przeto dzień i noc ustawicznie się na niej luzuje, t. j. jedne punkta na kuli ziemskiej wychodzą na światło, drugie zaś zapadają w nocną ciemność.

cc, **Ekliptyczny** czyli słoneczny bieg ziemi powstaje ztąd, że kula ziemską toczy się kolem podłużnem, zwanem Elipsą, w przeciągu 365 dni i 6 godzin czyli w przeciągu jednego roku na około słońca. Dwojaki ten bieg ziemi: wirowy sprawiający dzień i noc jako też słoneczny, w czasie którego ziemia 365 razy obrócić się musi około swój osi, wyobrazić nam może para tańcząca walca na sali: toczy ona ustawicznie kręgi około siebie, ale razem posuwa się dalej w podłużnem kole po całej sali.

d, Ziemia nasza należy do planet, to jest takich ciał niebieskich, które koło słońca krążąc, w pewnej jednostajnej odległości od niego światło i ciepło otrzymują.

CZĘŚĆ DRUGA.

GEOGRAFIA FIZYCZNA.

§. 9. Skład i podział kuli ziemskiej

1. Kula ziemską składa się z wody zalewającej $\frac{3}{4}$ całej powierzchni i z lądu stałego, czyli ziemi suchej wystającej z wody, zajmującej nie więcej, jak $\frac{1}{4}$ powierzchni całej kuli.

2. Ląd ten na obydwóch półkulach zwrócony jest ku północy. Półkula wschodnią ma go więcej, bo mieści Europę, Azję, Afrykę i Nową Hollandyę. Półkula zaś zachodnia mieści samę tylko Amerykę.

UWAGA. Azja Afryka i Europa nazywają się światem starym; przeciwnie Ameryka i Australia światem nowym, dla tego że Ameryka dopiero r. 1492. przez Krysztofa Kolumba, zaś Australia po większej części dopiero przez Cooka w r. 1768. odkryta została.

3. Co do wielkości tak te części ziemi po sobie następują:

Azja ma	□	wych mil 870,000.
Ameryka ma	—	— 670,000.
Afryka ma	—	— 550,000.
Europa ma	—	— 180,000.
Australia ma	—	— 160,000.

b, Woda.

Woda tworzy właściwie jeden tylko wielki Ocean, ponieważ wszystkie pomniejsze morza, przez cieśniny z nim połączone, za jego odnogi uważać można.

Liczmy także pięć wielkich mórz, czyli Oceanów:

1. Północne czyli Lodowate morze.
2. Atlantycki Ocean między Europą i Ameryką.
3. Ocean Wschodni czyli Spokojny między Ameryką i Azją.

4. Ocean południowy, oblewający prawie całą półkulę południową.
5. Ocean Indyjski między Afryką i Azją. O morzu Lodowatym południowym, jako nigdy przez żeglarzy niezwiadanem, rzadko kiedy jest mowa.

I. O pięciu częściach ziemi.

§. 10. A. Europa.

Europa po Australii najmniejsza część ziemi, lecz ze wszystkich stosunkowo najludniejsza, najoświecenijsza i najpotężniejsza z trzech stron, jako wielki półwysep wodą oblana: z północy morzem Lodowatym, z zachodu Oceanem Atlantyckim, z południa morzem Śródziemnym, tylko czwartą stroną od wschodu styka się z Azją i dzieli się na:

- a, południową, zawierającą: półwysep Pyrenejski, Apeniński czyli Włoski i Turecki.
- b, północną, zawierającą półwysep Skandynawski wraz z Danią.
- c, wschodnią zawierającą Rosyją z Polską.
- d, zachodnią mieszczącą Francją Anglią.
- e, środkową zawierającą Niemcy t. j. Austrią i Prusy.

§. 11. B. Azja.

Azja największa i najdawniej zamieszkała, tworzy odwrotny półwysep stykający się z Europą i nieco z Afryką; z północy oblana także morzem Lodowatym, ze wschodu Oceanem Wschodnim albo Spokojnym, z południa Oceanem Indyjskim i dzieli się na:

- a, północną, zawierającą płaski zimny kraj, zwany Syberią.
- b, południową, gdzie są półwyspy: Arabski, Perski i dwa wschodnio-indyjskie półwyspy.
- c, środkową gdzie Mongolia i Tartary.

e, zachodnią, gdzie Turcyja azyatycka, z półwyspem Anatołskim.

§. 12. C. Afryka.

Najgorętsza część ziemi, mająca mało wody, a wiele pustyni piaszczystych, wybrzeża gładkie, nie tak jak inne części ziemi, oblana jest z północy morzem Śródziemnym, z zachodu Oceanem Atlantyckim, które się tu morzem Guinejskiem nazywa, z południa ze wschodu Oceanem Indyjskim, stykając się z Azją wązkim przesmykiem Suez.

Dzieli się podobnie na:

- a, północną, gdzie Egipt, Berberya i Pustynia Sahara.
- b, zachodnią, gdzie Senegambia i Guinea, Kongo.
- c, południową, gdzie kraj przyłdkowy i kraj Kafirów i Hottentotów.
- d, wschodnią, gdzie wschodnie wybrzeża, i Abysynia i Nubia.
- e, środkową mięci Etyopią czyli Nigrycyą zwaną także Sudan.

UWAGA. W tej części ziemi znane są tylko wybrzeża, to jest nad morzem leżące kraje, do których europejskie okręty łatwiej mają przystęp. Wschodnie wybrzeża nazywają się: Sofala, Mozambique, Zanguebar, Aden, Ajan.

§. 13. D. Ameryka.

Bardziej wzdłuż rozciągnięta i najdalej na północ i południe sięgająca, obfitością wód i żyznością gruntu przewyższająca inne części ziemi, najlepiej po Europie uprawna, przez Kolonie europejskie zaludniona, jakby druga odmłodniała Europa. Oblana jest z północy Morzem Lodowatym, z zachodu Oceanem Atlantyckim, ze wschodu Oceanem Wschodnim, z południa Południowym.

Dzieli się z położenia swego tylko na 3 części:

- a. Północną, w której są:

- aa. Angielskie posiadłości i Dunskie (Groenlandya)
 bb. Rossyjskie posiadłości
 cc. Północne - amerykańskie Zjednoczone Stany (die Verei-
 nigten Staaten)
 dd. Zjednoczone Meksykańskie Stany.
 b. Środkowa Ameryka, gdzie
 bb. Rzeczpospolita Środkowej Ameryki, dawniejsza Gua-
 temala,
 cc. Indyje Zachodnie, to jest wyspy: większe i mniejsze
 Antille zwane
 c. Południowa Ameryka, gdzie
 cc. Rzeczypospolite: Kolumbia t.j. Nowa Granada, Vene-
 zuela, Quito albo Equador, Peru Bolivia, Chili, Laplata,
 Urugujaj i Paragujaj.
 dd. Brazylia
 ee, Guyana
 ff, Patagonia albo kraj Magiellana.

§. 14. E. O Australii.

Dopiero od połowy 18go wieku przez sławnego żeglarza Cooka lepiej poznana, choć już w 17. wieku przez hollenderskich żeglarzy odkryta, jest najbardziej do Azji zbliżona i zdaje się być azyatyckich wysp przedłużeniem. Składa się z samych wysp na Oceanie południowym, z których że Nowa Hol- landya inne wielkością przechodzi, przeto uważa się zwykle za ląd stały.

Najznacznieszje wyspy, oprócz Nowej Hollandyi są:

1. Van Diemen
2. Nowa Zelandya
3. — Kaledonia
4. — Guinea
5. — Britannia.

II. O Pięciu Oceanach.

§. 15. Wyobrażenia ogólne.

1. Brzege morza (die Küste) jestto granica oddzielająca morze od lądu. Brzege może być wysoki i spadzisty, mający zwykłe morze odpowiedniej głębokości; albo też mialki (Strand); oba do żeglugi niezdatne.

Piaszczyste zasy nad brzegiem morskim, zowią się Smulce (die Dünen); zasy i skały ze dna morskiego wznoszące się, niekiedy aż do powierzchni morza, a czasem nawet nad wodą sterzące, zowią się rafy

2. Część morza w ląd wchodząca, tak, iż z trzech stron lądem jest otoczona, nazywa się Odnogą lub Zatoką (Meerbusen, Golf)

Pomniejsza Zatoką, (Bucht Bay) dość głęboka, w której okrety przeciw wichrom i batwanom morskim zabezpieczone stoją, zowie się Portem (Hafen). Port najczęściój zabezpieczony jest od morza groblą z drzewa i z kamieni (Mole)

3. Woda dwoma lądami ścięsniona, łącząca dwa morza, zowie się, gdy jest węższa Cieśniną, gdy szersza, Kanałem (Meerenge, Sund Canal.)

Przeciwnie wązka ziemia dwoma morzami ścięsniona, łącząca dwa większe lądy, zowie się Prze- smykiem (Landenge) lub Międzymorze

4. Ziemia naokół morzem oblana, nazywa się Wyspą. Gdzie wiele wysp około siebie leży, tam jest Archi- pelag.

Część ziemi, tylko z trzech stron wodą oblana, a zaś czwartą złączona z lądem, zowie się Pół- wysp (Halbinsel) a).

a) Wyspy mają dwojaki kształt: albo są podłużne, albo okrągławe. Pierwsze wówczas należy uważać za odłamy stałego lądu, dla tego też znajdują się pospolicie w bliskości lądu, niekiedy na łańcuch wyseppek

5. Prąd morza (Brandung) jest w tem nadbrzeżnem miejscu, gdzie morze z wściekłością o brzeg się roz-bija. Gdy zaś woda kręci się naokół, nad jaką na dnie morskim ukrytą przepaścią, to nazywa się *Ódmęt* lub *wir* (Strudel).
6. Przybieranie i opadanie morza (Ebbe und Flut) jest to regularne wzbieranie i opadanie wody morskiej, w 24 godzinach dwa razy się wydarzające, to jest morze przybiera przez 6 godzin i przez tyleż opada. A ponieważ to wzbieranie i opadanie najmocniejsze jest w czasie *No wiu* i *Pełni* księżyca, ztąd wnoszą, że jest skutkiem przyciągania (Attrakcyi) księżyca.
7. Pęd wody regularny. Pod równikiem pędzi woda ciągle ze wschodu na zachód, co pochodzi od obrotu wirowego ziemi około swój osi w przeciwnym kierunku. Najgłębsze miejsce w morzu wymierzone, wynosi 27,000 stóp.
8. Kolor wody morskiej jest zwykle zielonkawy, ale się niekiedy zmienia dla roślin morskich dno pokrywających, lub dla ziemi na dnie morskim, lub brzegach spostrzeganéj i przybiera nazwiska: Morze Czarne, Żółte, Czerwone i t. d.
9. Smak wody morskiej jest gorzko słony i dla tego takowa do picia zupełnie jest nie zdatna. Ztąd téż na brzegach morskich w gorących krajach, słon-ce sól z wody morskiej wywarza. Woda morska jest nadto cięższa niż rzeczna, może więc unieść większy ciężar i nie marznie tak prędko.

rozdrobione. Drugie, zwykle od stałego ładu oddalone, w pośrodku morza. Jeżeli są wysokie i gorzyste, natenczas są szczytami gór i skał morskich, jeżeli zaś niskie i płazkie, wtenczas są to narosty Koralowe.

§. 16. **A.** Morze Lodowate.

- Częściami morza lodowatego są:
- a, Morze Białe czyli odnoga Archangielska.
 - b, Karyjska
 - c, Obejska
 - d, Baffinsbay
 - e, Hudsonsbay
- (odnogi północnej Azji.
(w północnej Ameryce.

§. 17. **B.** Ocean Atlantycki.

Częściami Oceanu Atlantyckiego są:

Ze strony Europy:

- a, Morze Północne, także Niemieckie zwane, z Skagerakiem i Kategatem.
- b, Morze Bałtyckie (Östsee) z większemi odnogami: Botnicką, Finnicką i Rigajską i mniejszemi: Kurońską, (Kurische Hauff), Fryzyską (Frische Hauff) i Pomorską czyli Szczecińską.
- c, Zudersee i odnoga Dolart. w Hollandyi.
- d, Morze Irlandzkie z kanałem S. Jerzego.
- e, Kanał Lamanche.
- f, Odnoga Biskajska czyli Aquitańska.
- g, Morze Środkie, do którego należą:
 - aa, Odnogi Lyońska i Genuńska.
 - bb, Morze Tyrreńskie czyli Toskańskie.
 - cc, Morze Adryatyckie,
 - dd, Morze Jońskie z odnogą Lepanto.
 - ee, — Egipskie czyli Archipelag.
 - ff, — Marmora.
 - gg, — Czarne z Azowskiem.

Ze Strony Afryki:

- a, Odnoga Guinejska.

Ze Strony Ameryki:

- a, Morze Magiellańskie.
- b, — Karaibskie z odnogami: Honduras i Guatemala.

c, Odnoga S. Wawrzyńca (Zorengeban).
Południowa część Oceanu Atlantyckiego zowie się M. Ety-
opskiem.

§. 18. **C.** Ocean Indyjski.

Częściami Oceanu Indyjskiego są:

- a, Morze Perskie zwane także Arabskie, do którego na-
leżą:
 - aa, Morze Czerwone czyli Odnoga Arabska.
 - bb, — Zielone czyli Odnoga Perska.
- b, Odnoga Bengalska z odnogą Martaban.

§. 19. **D.** Ocean Wschodni czyli Spokojny.

Mieści następujące części:

Ze strony Azji:

- a, Morze Kamszackie
- b, — Ochockie.
- c, — Japońskie
- d, Hoanghay czyli morze Żółte.
- e, Morze Chińskie z odnogami:
Tunkin i Siam.

Z południa ze strony Nowej Hollandyi:

- a, Odnoga Carpentaria.

Ze strony Ameryki:

- a, Odnoga Kalifornia czyli morze Purpurowe.
- b, Odnoga Panama.

E. Ocean Południowy.

do niego należy:

- a, Odnoga Spenzer na południowym brzegu Nowej Hol-
landyi.

III. O Wyspach i półwyspach.

1. WYSPY.

§. 20. **A.** Europejskie.

1. Na Oceanie Atlantyckim:
 - a, Islandya.
 - b, Brytyjskie, to jest Anglia ze Szkocya i Irlandya,
do których należą:
 - aa, Hebridy.
 - bb, Orkney.
 - cc, Shetlandy.
2. Na morzu Baltyckim:
 - a, Duńskie: Seland, Fünen i Bornholm.
 - b, Pruska: Rügen.
 - c, Szwedzka Gottland.
 - d, Rosyjskie: Oesel i Aland.
3. Na morzu Śroziemnem:
 - a, Balearskie i Pituzyjskie:
Malorka i Minorka.
 - b, Sardynia i Korsyka.
 - c, Sycylia z wyspami Liparyjskimi.
 - d, Malta.
 - e, Jońskie: Korfu, Cefalonia, Zante i Cerigo.
 - f, Candia dawniej Creta.
 - g, Cyklady i Sporady na Archipelagu; największa Nigre-
ponte (Euboea).
 - h, Cyprus i Rhodus należące do Azji.

§. 21. **B.** Afrykańskie wyspy.

1. Na Oceanie Atlantyckim:
 - a, Azory.
 - b, Madeira.
 - c, Kanaryjskie, między którymi Ferro.
 - d, Zielonego Przylądku (Capverdyskie).
 - e, Asumpcion czyli Wniebowstąpienia.

f, S. Heleny, gdzie był Napoleon więziony.
Wszystkie tu wymienione Afrykańskie wyspy zwiedzane przez okręty płynące do Indyi Wschodnich.

2. Na Oceanie Indyjskim:

- a, Madagaskar (największa wyspa)
- b, Maskareńskie (Bourbon, Mauritius).
- c, Amiranty.
- d, Sechelle.
- e, Wyspa Socotora blisko Arabii.

§. 22. C. Azyatyckie wyspy.

1. Na Oceanie Indyjskim.

- a, Lakediwy, Maldiwy i Diego Garcia.
- b, Cejlon.
- c, Andamany i Nikobary.
- d, Wielkie Sunda:
 - aa, Sumatra.
 - bb, Java.
 - cc, Borneo.
 - dd, Celebes.

e, Małe Sunda (Timor).

2. Na Oceanie Wschodnim.

- a, Molukskie czyli Korzenne.
 - b, Filippany, najznacniejsza Luzon czyli Manila i Mindanao.
 - c, Hainan, Formoza i Likeu (chińskie).
 - d, ~~Sikoko~~ Sikoko, Nipon, Jesso, Japońskie Wyspy.
 - e, Tarrakay.
 - f, Kurilskie.
 - g, Aleuty czyli Lisie.
3. Na Morzu Lodowatym.
- a, Nowa Syberya.
 - b, Nowa Zemla.
 - c, Spitzberg.

§. 23. D. Amerykańskie wyspy.

1. Na Oceanie Atlantyckim:

- a, Groenlandya.
- b, Baffinsland.
- c, Północna Georgia.
- d, Melville.
- e, Neufundland (niżej).
- f, Bermudas czyli Letnie.
- g, Bahama czyli Lukajskie, gdzie Śt. Salvador, najpierwej przez Columba odkryta.
- h, Indye zachodnie składające się z
 - aa, Wielkich Antillów: Cuba, Jamaica, Hajty (St. Domingo) Portorico.
 - bb, Małe Antille: Guadeloupe, Martinique, Barbados, Trinidad.
- i, Falkland (na dole południowej Amer.)
- k, Feuerland czyli Ogniove.

2. Na Oceanie Wschodnim:

- a, Juan Fernandes.
- b, Gallopagos czyli Żółwiowe.

§. 24. E. Australskie wyspy.

Australia składa się z samych wysp, zkąd zowie się także Polynezyą, to jest krajem z wielu wysp złożonym. Te wyspy dzielą się na bliższe i odleglejsze.

a, Bliższe:

- aa, Guinea i N. Irlandya.
- bb, Archipelag Salomona.
- cc, Nowe Hebridy.
- dd, Nowa Zelandya.
- ee, Kraj Van Diemen.

- b, Odległe: aa, Mariany (Ladrony złodziejskie)
- bb, Karoliny czyli Nowe Fillippiny.
 - cc, Mulgrave.
 - dd, Przyjacielskie i Rybackie.

ee, Towarzystwie, gdzie Otahaiti.

ff, Nizkie.

gg, Wielkanocne (Oster).

e, Oddzielnie leżą wyżej wyspy Sandwich, między którymi Owahi, gdzie Cook zabity.

§. 25. 2. Półwyspy.

A. Europejskie.

a, Skandynawski półwysp.

b, Jutlandya (Chersonesus cimbrica).

c, Pyrenejski półwysp.

d, Apeniński czyli Włoski.

e, Morea dawniej Poloponnesus.

f, Krym (Chersonesus Taurica).

B. Azyatyckie półwyspy.

a, Azya Mniejsza, czyli Anatolia (Levanta).

b, Półwysp Arabski.

c, — Perski.

d, — Indyjski z tej strony Gangesu.

e, — — z tamtej strony Gangesu.

f, — Malacca.

g, — Korea

h, — Kamczatka.

C. Amerykańskie.

a, Labrador.

b, Nowa Szkocya.

c, Florida.

d, Jukatan.

e, Kalifornia z drugiej strony.

f, Alaszka.

D. Australski półwysp.

a, Carpentaria.

IV. 0 Cieśninach i Przesmykach.

I. CIEŚNINY.

§. 26. A. Europejskie.

a, Sund.

b, Wielki Mały Belt. łączą morze Bałtyckie z Kategatem.

c, Pas de Calais między Anglią i Francją.

d, Gibraltar między Hiszpanią i Afryką, łącząca morze Śroziemne z Oceanem Atlantyckim.

e, Faro di Messina między Sycylią i Neapolem.

f, Otranto łączy morze Adryatyckie z morzem Jońskim.

g, Dardanele (Hellespont) prowadzą z morza Egiejskiego na Marmora.

h, Konstantynopolińska (Bosporus tracki) prowadzi z Marmora na morze Czarne.

i, Feodozia czyli Kaffa z morza Czarnego na Azowskie.

§. 27. B. Azyatyckie cieśniny.

a, Cieśnina Wajgac między północną Rosją a Nową Ziemią.

b, Behringa prowadzi z morza Lodowatego na Ocean Wschodni.

c, La Perouse między wyspą Tarrakai, a wyspą Jesso.

d, Sunda między Jawą a Sumatrą.

e, Malacca między Sumatrą a Półwyspem Malacca.

f, Palks między wyspą Cejlon a półwyspem Przedgangesowym.

g, Ormus prowadzi do Odnogi Perskiej.

h, Babelmandeb do Odnogi Arabskiej czyli do morza Czerwonego.

§. 28. C. Amerykańskie.

a, Cieśnina Davis prowadzi z Oceanu Atlantyckiego do Odnogi Baffinsbay.

- b, Lankaster Sund i Barrow prowadzą na morze Lodowate.
- c, Cumberland i Hudson do odnogi Hudson.
- d, Cieśnina Magiellańska w połudn. Ameryce między wyspą Feuerland.

§. 20. D. Anstralskie cieśniny.

- a, Cieśnina Bass między Van-Diemenland i Nową Hollandyą.
- b, Torres między Nową Hollandyą i N. Guineą.
- c, Cieśnina Cooka między wyspami Nowa Zelandya.

§. 30. 2. Przesmyki.

- a, Isthmus czyli Przesmyk Corintski łączy Moreą z Grecyą.
- b, Perekop łączy Krym z Rosyją.
- c, Suez łączy Afrykę z Azyą.
- d, Panama łączy północną Amerykę z południową.

V. O Wysokościach i Głębokościach na powierzchni Ziemi

§. 31. Wyobrażenia ogólne.

- a, Płaszczyzna czyli Poziom morza (Meerespiegel) jest zawsze niższa od lądu i dla tego do niej, jako najniższej horyzontalnej równiny, odnoszą się wszystkie wysokości i głębokości.
- b, Płaszczyzna ziemi może być Wyziną (Höchebene Plateau) to jest równiną najmniej na 1000 stóp nad płaszczyznę morza wzniesioną. Albo Niziną (Tiefebene) to jest krainą niską, mało co nad poziom Morza wystającą, tak, że ją niekiedy groblami od wylewu morza zabezpieczać trzeba.
- c, Pustynia (Wüste) jest to kraj zupełnie pusty, zwykle piaszczysty, który tylko Karawany w znacznej liczbie ludzi, wielbłądów, koni, zaopatrzonych w żywność i w wo-

dę, jako też w broń od napaści rozbójników, przebywać mogą.

d, Oazy nazywają się w Afryce i Arabii zarosłe kępy około źródeł w piaszczystych pustyniach, dające od skwarów cień i orzeźwienie dla Karawanów.

e, Stepy w Ukrainie, Savanny w Ameryce nazywają się rozległe równiny, bez drzewa, mające trawę nader bujną, wysokości jeźdźca na koniu.

f, Wąwoz (Paß Defile) nazywa się ciasna droga zwykle między górami i rozpadlinami.

g, Górą zowie się większe od pagórka wzniesienie nad powierzchnią ziemi, przynajmniej 2000 stop nad poziom morza wynoszące.

W górze rozróżniać trzeba: szczyt czyli wierzchołek; spód czyli podnóże i spadzistość czyli stoczystość albo pochylenie góry.

h, Łańcuchem, grzbietem, pasmem gór nazywamy jeden ciągły szereg gór, od którego zwykle wychodzą odnogi, czyli ramiona, to jest poboczne góry. Wierzchołki takiego łańcucha zowią się grzbietem albo grzebieniem.

Gdzie się kilka pasm gór przecina, powstaje Węzeł (Gebirgsfnoten.)

i, Alpami nazywają się w Europie takie góry, których wysokość 6000 stóp nad poziom morza przechodzi i które ciągle śniegiem i lodem są pokryte, (śnieżki die Gletscher) zkad niekiedy zwałają się na dół w doliny wielkie masy śniegu, Lawinami zwane, zasypujące domy, a niekiedy całe wsie i miasta, u stóp gór leżące.

k, Przylądki lub Przedgorza (Vergebirge, Cap.) są to kończyny gór. w morze wbiegające; albo też tylko wzniosłe spiczaste nadbrzeża.

l, Wulkany nazywają się takie góry, które od czasu do czasu dym, ogień, popiół, lawę ognistą z siebie wy-

rzucają. Otwor lejowaty, któregoś lawa wybucha, nazywa się Krater. b).

§. 32. A. Europejskie Góry i Przedgorza.

a, Alpy ze szczytami St. Gothard, Montblanc i Mont Rosa w Szwajcaryi i przyległej Sabaudyi.

b, Pyreneje między Francją i Hiszpanią.

c, Apeniny wzdłuż półwyspu Apenińskiego.

d, Karpaty czyli Tatry między Galicyą i Węgrami ze szczytami Łomnicki, Krywań i Krępak.

e, Bałkan albo Haemus w poprzek Turcyi, którego zachodnia część Skardus albo Montenegro (Czarna góra) się nazywa, z kąd wybiega do Grecyi: Pindus i Olymp.

f, Alpy Skandynawskie zwane także Kelen i Sevo między Szwecyą i Norwegią.

aa, Alpy są najrozleglejsze i najwyższe pasma gór europejskich, przybierające nazwiska pospolicie od krajów, przez które przechodzą: Tyrolskie, Salzburskie, Styryjskie. Karyntyjskie Alpy, nareszcie Julskie, Dinarские aż do Haemus. Rozróżniają trzy pasma Alp: południowe ku morzu Śroziemnemu skierowane ciągną się pod nazwiskiem Alp Penińskich, Graickich i morskich i łączą się z Apeninami na półwyspie Apenińskim gdzie są najwyższe szczyty Monte Velino i Gran Sasso i odosobniona Gargano. Drugie wschodnie pasmo

b) Najwyższe góry czyli Alpy są skaliste z ostremi szczytami, które dla tego iglicami albo rogami nazywają; przeciwie w gorach niższych, to jest średnich; szczyty bywają okrągłe, kopułami zwane.

Ponieważ powstanie gor przypisują uczeni dwom przyczynom, to jest: ogniu, albo wodzie, dla tego pierwsze nazywają: Plutoniczne (Pluto bożek ognia); drugie Neptuniczne. Pierwsze pożarem podziemnym z łona ziemi wyrzucone, są to owe najwyższe góry składające się zwykle z skał granitowych i porfirowych; drugie niższe są to osady naniesione przez wodę, która w czasie ich powstania całą kulę ziemską zalewała. Działanie to wody poznać można po jednostajnych i regularnych warstwach, piaskowca, wapna, węgla kamiennego.

Alp wybiega na wschód pod wymienionemi wyżej nazwiskami z najwyższymi szczytami: Ortels, Groslockner i Terglu (Trzygłowy) aż do gór Bałkan czyli Haemus w Turcyi.

Trzecie północne pasmo od Alp Berneńskich, stoją w związku z górami Niemieckimi.

bb, Z Pyreneami łączą się Alpy przez góry Seweńskie w południowej Francyi. Inne znaczniejsze góry we Francyi są: Auvergne, Jura, Vogezy, Ardenny.

cc, Angielskie i Szkockie; w Anglii Wales (mów Wels) i Peak (mów Pik); w Szkocyi Grampian.

dd, Na półwyspie Pyrenejskim są góry: Kantabryjskie Asturyjskie w dalszym kierunku gór Pyrenejskich. W poprzecznym kierunku od północy na południe ciągną się góry Iberyjskie. Od nich wybiegają na zachód równoległe: Sierra Guadarama i Estrela; Sierra Morena i Sierra Nevada czyli śnieżne.

ee, W Niemczech są tylko średnie góry: Schwarzwald w Baden, Fichtel w Bawaryi: Böhmerwald, Kruszcowe (Erzgebirge), Olbrzymie (Riesengebirge) i Sudety, na okół Czech wyżej Harz z Brocken.

ff, Góry Uralskie i Werhoturskie stanowiące ze wschodu granicę między Europą i Azją.

§. 33. 2. Przedgorza w Europie.

a, Nordkap i Nordkyn w Norwegii na północ.

b, Skagen w Jütlandyi (Danii).

c, Landesend i Lezard w Anglii.

d, Ortegai i Finestere w północnej Hiszpanii.

e, Rocca i St. Vincent w Portugalii.

f, Tariffa i Punta di Europa przy Gibraltarc, najdalej na południe w Hiszpanii.

g, Spartivento i Leuka na półwyspie Apenińskim.

h, Matapan na półwyspie Morea.

3. Wulkany w Europie.

- a, Aetna w Sycylii.
- b, Vezuwiusz w Neapolu.
- c, Stromboli na wyspach liparyjskich.
- d, Hekla na wyspie Islandyi.

4. Europejskie wyziny (Hochebenen).

Kastylia w Hiszpanii, Szkocya, Szwajcarya i Bawarya. Auwerńska i Lotaryńska we Francyi, Siedmiogrodzka i Skandynawska.

5. Europejskie niziny.

Najobszerniejsza nizina w Europie zajmuje Północną Francją, Belgią i Hollandyą, całe północne Niemcy, Prussy, Polskę i Rosyją. Druga nizina jest Lombardzka po obu stronach rzeki Po. Trzecia Węgierska i Wołoska nad Dunajem.

§. 34. B Azyatyckie gory.

- a, Ural między Europą i Azją.
- b, Kaukasus między Czarnem i Kaspijskiem morzem ze szczytami: Elbrus i Kasbek.
- c, Taurus i Ararat na półwyspie Anatolskim.
- d, Libanon z górą Tabor i Karmel i Antilibanon czyli Hermon nad morzem Środiemnem aż do gór Arabskich Sinai i Horeb.
- e, Gates wzdłuż półwyspa Indyjskiego przedgangesowego.
- f, Himalaja w Tibecie, gdzie jest najwyższy szczyt w świecie: Dawalagiry 27,000 stóp.
- g, Hindoku i Paropamisus, Belurtag i Mustag w środkowej Azji.
- h, Między Syberyją a środkową Azją ciągną się pasma gór: Algińskie, Altaj, Bajkał, Dauryjskie Sajańskie, Jabłonoj Hrebet i Stanowskie.

2. Przylądki w Azji.

- a, Komorin kończy góry Gates.
- b, Romania na półwyspie Malacca.
- c, Łopatka i Czukockojnos w Kamczatce.
- d, Tajmura czyli Severo Wostoknoj w Syberyi na północ.

3. Wulkany.

Wulkany znajdują się na Kamczatce i na wyspach Sunda.

4. Azyatyckie wyziny.

Tybet i Pustynia Gobi albo Szamo tworzy najwyższą i najrozleglejszą Wyzinę (Hoeland) której północną krawędzią jest Altaj, zachodnią Mustag, południową Himalaja. Mniejsza Azya, Syrya, Arabia i wyzina Dekan na półwyspie przedgangesowym. Przeciwnie Turan albo Turkestan, tworzy nizinę.

§. 35. C. Afrykańskie gory.

- a, Atlas mały i wielki w Berberyi, to jest w północnej Afryce, Czarny i Biały Harucz.
- c, Góry Nubiskie, Habeszynskie, Księżycowe i Kongo.
- d, Lupata i śnieżne w południowej Afryce.

2. Przylądki w Afryce.

- a, Cap Bon, Spartel (przy Gibraltar) Blanco w północnej Afryce.
- b, Przylądek Zielony (Capverd).
- c, Sierra Leona i Palmowy w Guinei.
- d, C. Negro.
- e, Dobrej Nadziei. Szpilkowy i Corientes.
- f, Guardafui na wschód.

3. Wulkany znajdują się prawie na wszystkich afry-

kańskich wyspach; najznacniejszy Pic na Teneriffie, kanaryjskiej wyspie.

4. Wyziny Afrykańskie

Południowa Afryka jest wyżyną, przeciwnie południowa (Sahara) jest rozległą niziną 600 mil długą, 200 szeroką, mało co nad poziom morza wzniesioną.

§. 36. D. Amerykańskie gory.

a, Najdłuższe pasmo gór amerykańskich przebiegające całą północną i południową Amerykę wzdłuż są: Andes także Cordilera zwane, przybierające od krajów szczególne nazwiska: Sierra Nevada, Santa Marta, Brazylijskie.

b, Najwyższe szczyty Kordylerów w południowej Ameryce są: Illimani, Sorate otaczające wyżynę jeziora Titicaca.

Antisana, Kotopaxi i Chimborasso, ostatnia 24,000 stóp wysoka, dawniej za najwyższą górę uważana, stanowiące wyżynę Quito i Bogota.

c, W północnej Ameryce wznoszą się już na przesmyku Panama Kordilery, tworzące wyżynę Guatamala i Mexico i kończą się na północy górami Skalistemi, gdzie jest góra Elias.

d, Apallahy czyli Allegany w Stanach Zjednoczonych.

2. Przykłady w Ameryce.

a, Farewel w Groenlandyi.

b, Cap Breton w Nowej Szkocyi.

c, Cap Roque w Brazylii.

d, — Horn w kraju Ogniwym na dole.

e, S Łukasza w Kalifornii.

f, Cap Prinz Wales nad cieśniną Behringa.

3. Wulkany amerykańskie.

Góry amerykańskie są po większej części wulkaniczne tak dalece, że tworzą całe szeregi wulkanów:

Najstraszniejsze są:

Kotopaxi pod równikiem i Elias na północ.

§. 37. E. Australskie gory.

Większa część gór na wyspach Australskich powstała z raf koralowych albo z wulkanów.

a, Najznacniejsze są: Warragong i Niebieskie.

b, Na wyspie Owali, jednej z wysp Towaryskich jest góra Mauna Roa.

2. Przykłady.

a, Cap Jork.

b, Cap Wilson.

c, — Sandy (piaszczysty).

IV. O Głębokościach wodą napełnionych na lądzie.

§. 38. A. O stojących wodach.

Wyobrażenia ogólne.

a, Źródło. Źródło jest to miejsce, z kąd się woda na powierzchnię ziemi wydobywa.

Źródła są albo zwyczajne, albo mineralne. Ostatnie mogą być zimne, letnie lub gorące i zowią się mineralnymi wodami lub cieplicami.

b, Jezioro powstaje, kiedy znaczna ilość wody w miejscu jakim głębokiem zbiera się ze źródeł. Wielkie jezioro nazywamy niekiedy morzem n. p. Morze Kaspiskie, Martwe.

Jeziora otrzymują zwykle przyptyw wody z wyższych miejsc przez strumienie. Wpływająca woda odpływa znowu dalej najniższym miejscem.

Są atoli i takie jeziora, w których tylko przyptyw wody jest widoczny n. p. Morze Kaspiskie, odpływ niewidoczny i przeciwnie, a nawet takie, gdzie ani przy-

plyw, ani odpływ niewiadomy. Najwięcej jezior mają wodę słodką. Są atoli jeziora mające wodę słoną np. morze czyli Jezioro Kaspiskie.

- c, Stawem nazywamy wodę, która przez groblą, sypaną ludzką ręką, na rok lub na dwa zatrzymaną, a potem dla łowienia nasadzonych ryb (zarybek) spuszczaną bywa.
- d, Bagna, trzęsawiska, błota (Sumpf, Bruch) są to nizkie miejsca, gdzie woda nie mając odpływu, zalewa grunt i czyni go błotnistą lgawicą.

UWAGA. Ostrowia nazywają się w niektórych okolicach wyspy na jeziorach i rzekach, które pospolicie w czasie wezbrania wody zalewane bywają.

§. 39. Najznaczniesze Jeziora na ziemi.

A. W Europie.

- a, We Włoszech: Lago Maggiore, Iseo, Garda. Como. i Perugia w Średnich Włoszech.
- b, W Szwajcaryi: Lugano na granicy Szwajcarskiej, Genewskie Neufzatselskie, Zürich, Vierwaldstaedter i Boden.
- c, W Węgrzech Neusidler i Platten. (Błotne).
- d, W Prusiech Spirding i Mauer.
- e, W W. X. Poznańskim Gopło.
- f, W Rosyji: Ladoga, Onega, Peipus, Ilmen.
- g, W Szwecyi: Wener i Wetter, Melar i Hielmar.

B. W Azji.

- a, Jezioro czyli morze Kaspiskie.
- b, Aral czyli Orle.
- c, Balkusz.
- d, Bajkal.
- e, Lop-nor w środku Azji.
- f, Wan w Turcyi Azyatyckiej.
- g, Morze Martwe w Palestynie (tamże).

C. W Afryce.

- a, Birket el Kerun dawniej Moeris w średnim Egipcie.

- b, Dembea w Habessynii.
- c, Marawi w południowej Afryce, może największe, ale nieznane.
- d, Czad w Sudan, to jest w środkowej Afryce.
- e, Lowdeh (Laudi w Tunis.)

D. W Ameryce.

- Ameryka północna ma najwięcej jezior.
- a, Pięć jezior Kanadyjskich:
 - aa, Wyższe.
 - bb, Mitschigan.
 - cc, Hurońskie.
 - dd, Erie.
 - eee, Ontario.
- Między dwoma ostatnimi znajduje się największy w świecie spadek wody: Niagara.
- b, Winnipeg.
- c, Niewolnicze.
- d, Niedźwiedzie.
- e, Nicaraguai w Środkowej,
- f, Maracaibo w południowej Ameryce.
- g, Titicaca w Peru w górach Andes na 12,000 stóp nad poziom morza wzniesione.

B. O płynących wodach.

Wyobrażenia ogólne.

- a, Jak wysoko lub nizko punkt jaki na powierzchni ziemi leży, n. p. miasto, góra lub wreszcie cała okolica; tego prostym rzutem oka oznaczyć nie można. To mierzy się zwykle barometrem, w którym merkuryusz tym niżej opada, im wyżej podróżny z barometrem na górę wstępuje, dla zmniejszającego się ciśnienia powietrza. Jeżeli ta wysokość odnosi się do poziomu morza, wtenczas zowie się wysokością absolutną, jeżeli zaś do poblis-

skiej jakiej wody, wysokością względną, bo woda owa jest jeszcze nad poziom morza wzniesiona.

b, Woda zbierająca się ze źródeł, nie przestaje płynąć, dopóki nie dopłynie najniższego miejsca, czyli poziomu, którym jest morze.

Miejsca więc, w które woda płynie, są niższe, bo mają spadek (Gefäll), który także służy do mierzenia wysokości. Do spławu rzek potrzebny mierny spadek.

c, Ze strumyków powstają rzeki. Łąd po obu stronach rzeki zowie się brzegiem (Ufer). Brzeg prawy jest ten, który mamy po prawej ręce, płynąc z wodą, lewy po lewej.

d, Łożysko rzeki jest miejsce wydrążone, którem woda płynie, a w tém znowu miejsce najgłębsze, którądy zwykle statki płyną po rzece, aby się na mieliźnie o piasek nie zacieraly, zowie się korytem (Bett).

e, Gdzie oba brzegi ścieśniają się, tam woda płynie bystrzej. Ukryte wrzecz skały, wstrzymujące wodę w pędzie, nazywamy Porohami (Stromschnelle). Jeżeli zaś te skały poprzek leżą i tworzą znaczny spadek, tak że woda z szumem i z hukiem w przepaść spada, to zowie się Kataraktą (Wasserfall).

f, Miejsce, gdzie rzeka do innej rzeki lub do morza wpada, zowie się Ujściem (Mündung).

g, Główną rzeką (Strom) nazywamy wielką rzekę, biorącą z prawej i z lewej strony mnóstwo pobocznych rzek (Nebenflüsse). Większe rzeki są zwykle spławne, którymi tratwy drzewa i statki płynąć mogą (schiffbar). Kraina zaś główną rzeką i pobocznymi poprzerynana, zaczawszy od źródeł, nazwać się może Nadrzeczem (Zflussgebiet). Przy ujściu dzieli się zwykle rzeka na kilka odnóg (Äste) między którymi ziemia zawarta nazywa się Delta.

h, Rzeka nadbrzeżna (Auenfluss) jest taka mniejsza rzeka, która się niedaleko brzegu morza poczyna. Rzeka Ste-

po wa jest ta, która w pustyni najczęściej piaszczystej płynie i niekiedy całkiem wysycha, lub też tworzy narzeczcie jezioro lub bagno, nie wpadając do morza lub innej większej rzeki.

i, Potoki są to stramienie z gór, osobliwie w czasie deszczu z szelestem dla wielkiego spadku płynące.

k, Rowy kopią dla spuszczenia wody; szersze nazywają się kanałami; ale to nazwisko oznacza właściwie kunsztowne rowy dla połączenia rzek spławnych. Kanały takowe składają się ze śluz wrotami zamykanych, między którymi się woda podnosić i spuszczać może.

§. 41. A. Europejskie rzeki.

a, do Morza Lodowatego:

aa, Peczora z gór Uralskich.

bb, Dźwina północna do morza Białego pod Archangielem; powstaje z trzech rzek: z Suchony, Jugu i Wyczegdy.

b, Do morza Bałtyckiego:

Na półwyspie Skandynawskim;

aa, Glomen, Gotha, Motala, Tornea.

bb, Newa z jeziora Ladoga i Narwa z jeziora Pejpus w Rossyi.

cc, Dzwina południowa do odnogi Rigajskiej.

dd, Niemen (Memel) do odnogi Kurońskiej (Kurische Gaff) w Prusiech, z pobocznemi Wilią, Niewiażą i Szczarą.

ee, Pregel do odnogi Fryzyskiej (Frische Gaff)

ff, Wisła biorąca z prawej strony San i Bug z Narwią, z lewej Pilicę i Bzurę.

gg, Odra biorąca z prawej strony: Wartę z Notecią; z lewej: Neisse, Katzbach, Bober.

c, Do morza Niemieckiego czyli północnego:

aa, Elba biorąca z prawej strony Spreę z Hawlą, z lewej Moldawę, Eger i Sałę.

bb, Weser powstająca z dwóch rzek: Fuldy i Werry.

cc, Ems.

- dd, Ren biorący z prawej: Nekar, Men; Lahn, Sieg, Wipper, Ruhr, Lippe; z lewej: Mosel i Maas.
- ee, Skalda.
- ff, Tamiza w Anglii.
- gg, Humber i Trent także w Anglii.
- hh, Saverna do Kanalu Bristol (Ocean Atlantycki) i Klyde do Kanalu Ś. Jerzego.
- ii, Tweed i Forth w Szkocyi.
- d, Do Kanalu La Manche.
- aa, Sequana (Seine) we Francyi.
- e, Do Oceanu Atlantyckiego:
- aa, Loire i Garonna we Francyi. Ostatnia od miejsca, w którym przyjmują Dordogne, nazywa się Gironda.
- bb, Minho, Duero, Tajo, Guadiana, Guadalquivir na półwyspie Pyrenejskim płyną na zachód.
- f, Do morza Środkowego:
- aa, Ebro w Hiszpanii na wschód.
- bb, Rhodan z Saoną, we Francyi.
- cc, Arno i Tiber do morza Toskańskiego.
- dd, Po (Padus) z poboczną Tessino i Adda.
- ee, Adiga (Etsch) do morza Adryatyckiego.
- g, Do Morza Czarnego:
- aa, Dunaj biorący z prawej strony: Isaar, Inn Raab Drawę i Sawę; z lewej Murawę, Wag, Gran Cisawę, Olutę Seret i Prut.
- bb, Dniestr w Rossyi.
- cc, Dniepr z prawej: Prypeć, Boh; z lewej Berezyna i Desna.
- h, Do morza Azowskiego:
- aa, Don,
- i, Do morza Kaspickiego:
- aa, Wołga największa z Europejskich rzek z pobocznemi Okką i Kamą.

§. 42. **EE.** Azyatyckie rzeki.

- a, Na północ w Syberyi płyną:

- aa, Ob z pobocznemi Irtyczą i Tobołą.
- bb, Jenizaj z Angarą.
- cc, Lena z Oleką i Aldan.
- b, Na wschód do oceanu Wschodniego:
- aa, Amur czyli Sagalin, Anadyr do odnogi Anadyrskiej.
- bb, Hoangho czyli żółta rzeka.
- cc, Jantsekiang czyli niebieska rzeka; obiedwie w Chinach.
- c, Na południe płyną:
- aa, Kambodia, Menam, Talain, Irawady.
- bb, Buremputer.
- cc, Ganges; obie do odnogi Bengalskiej.
- dd, Indus (Sind).
- ee, Eufrat i Tygrys do odnogi Perskiej.
- ff Ural, Kur i Araxes do morza Kaspickiego.
- d, Na zachód płyną:
- aa, Syr i Amu do jeziora Aral.

§ 43. **C.** Afrykańskie rzeki.

- a, Na północ płynie:
- aa, Nil w Egipcie.
- bb, Na zachód:
- aa, Senegal i Gambia.
- bb, Riogrande,
- cc, Niger.
- dd, Congo (Zaire).
- ee, Rzeka Oranżowa.
- e, Na wschód:
- aa, Zambeze (Cuama).

§ 44. **ED.** Amerykańskie rzeki.

- a, W północnej Ameryce:
- aa, Mackenzie i Miedziana
- bb, Śgo Wawrzyńca (Lorenzo-Ström), płynie przez 5 jezior i tworzy największy wodospad Niagara.

- cc, Missisipi z pobocznymi Ohio i Misuri.
 dd, Rio del Norte.
 ee, Colorado do odnogi Californiskiej.
 ff, Columbia albo Oregon do Oceanu wschodniego.
 b, W południowej Ameryce:
 aa, Orinocco.
 bb, Marañon czyli Amazonka, największa w świecie rzeka przy ujściu 40 mil szeroka z pobocznymi:
 aaa, Ucayale, Madeira, Tocantins z prawej.
 bbb, Rionegro z lewej.
 cc, St. Francisco także w Brazylii.
 dd, Rio de la Plata powstająca z Paragua i Parana z poboczną Urugaj.

§. 45. E. Wodospady.

1. Wodospad pod Schafhausem i Staubbach w Szwajcaryi.
2. Wodospad w rzece Cettina w Dalmacyi.
3. W Szwecyi i Norwegii, jeden w rzece Gotha Elf. drugi w Lulei, zwany skok zajęczy na 400 stóp wysoki
4. W Dnieprze 12 Porohów, utrudniających żeglugę na tej rzece.
5. Ale największy wodospad na świecie tworzy rzeka Lorenzo w Ameryce północnej, strącająca ze znacznej wysokości ogromną masę wody z hukiem nadzwyczajnym.
6. Także rzeka Orinocco w Ameryce tworzy wodospad.

§. 46. F. Kanały.

A. w Rosyji:

1. Kanał Katarzyny łączy Kamę z Wyczegdą, a tem samym Wolgę z północną Dźwiną.
2. Berezyński łączy Berezynę z Ułą wpadającą do Dźwiny południowej wpadającej do odnogi Rygańskiej.
3. Ogińskiego łączy rzekę Jasiołdę wpadającą do Prypeci z rzeką Szczarą wpadającą do Niemna.

4. Muchawiecki, łączy Prypeć z Muchawcem wpadającym do Bugu a tem samym Dniepr z Wisłą.
5. Bydgowski łączy Brdę wpadającą do Wisły z Notecią wpadającą do Warty i Odry.
6. Finow łączy Odre z Hawłą nadzwyczajnie uczęszczany.
7. Myllroser łączy Odre niżej Frankfurtu ze Szpreą a tem samym Hawłę i Elbę.
8. Plauen łączy Hawłę z Elbą między Berlinem i Magdeburgiem.
9. Kanał Eider łączy rzekę Eider wpadającą do morza Niemieckiego z morzem Bałtyckiem, zowie się także Kiel.
10. Stecknitz łączy Elbę z Trawą w Lauenburgu.
11. Kan. Ludwika w Bawaryi łączy Ren z Dunajem.
12. Kan. Franciszka w Węgrzech łączy Dunaj z Cisawą.
13. Kan. Languedok także południowy zwany we Francyi łączy Garonnę z Morzem Śroziemnym, długi na 50 mil. przez Ludwika 14. bity.
15. Kan. Dijon (Diżon) łączy Saonę z Sekwaną.
16. Kan. Bryczwater w Anglii najdawniejszy łączy rzekę Trent z Sawerną.
17. Oxfordski łączy Tamizę z rzeką Trent.
18. Kan. Glasgowski łączy rzekę Klydę z Forth w Szkocyi.
19. Kaledoński przy mieście Iwerne.
20. Nareszcie w Chinach w Azji jest kanał Cesarski łączący rzekę żółtą z niebieską.

CZĘŚĆ TRZECIA.

GEOGRAFIA POLITYCZNA.

Ludzie jako mieszkańcy Ziemi. a).

czyli

o Państwach i miastach.

Ludzie, których liczbę podają na 1000 milionów, różnią się pomiędzy sobą:

- a) Oprócz ludzi należą do ożywionych istot na ziemi: rośliny

- A. Składem ciała i dzielą się na rasy.
- B. Sposobem życia.
- C. Religją.
- D. Językiem.
- E. Formą rządu.
- F. Mieszkaniami.

§. 45. A. O Rasach czyli pokoleniach.

Ludzie różnią się od siebie pod względem składu ciała

- i koloru, tworząc pięć osobnych pokoleń czyli ras ludzkich:
- a, Kaukaska Rasa albo Indyjsko-Europejska, do której należą Europejczycy, północni Afrykanie, zachodni Azyatowie, oraz mieszkańcy Indyjcy nad Gangesem, zwani pōspolicie biali z przyczyny białej cery ciała, mają skład ciała regularny, czaszkę i twarz owalną, wązki nos, długie gęste i miękkie włosy.

i zwierzęta. Rośliny nie mają wprawdzie dowolnego ruchu z miejsca na miejsce, jednakże żyją widocznie, wciągając w siebie z ziemi i z powietrza pożywienie, kwitną, wzrastają; mnożą się i obumierają. Wszystkie rośliny opisuje i oblicza Botanika. Zbiór roślin w jakiej okolicy rosnących zowie się jej Flora. Bogaćtwo roślin zawisło od szerokości geograficznej, im bliżej bowiem równika, tym większa bujność i obfitość roślin, im bliżej ku biegunom, tym większe ubóstwo, tak że w Laponii ledwo już mech rośnie. Również wstępując w ciepłych krajach na wysoką górę, postrzeżemy w każdym wyższym regionie nowe bogaćtwo roślin, zmniejszające się atoli i karlejące coraz bardziej, aż w pewnej wysokości ustają zupełnie, gdzie same tylko gołe sterczą głazy. Niektóre użteczne rośliny rozmnożył człowiek po całym świecie. Najużteczniejsze są gospodarskie i lekarskie.

Zwierzęta są doskonałsze istoty jak rośliny, bo mają ruch swobodny. I zwierzęta podobnie jak rośliny, mają szerokością geograficzną naznaczony sobie pobyt na ziemi. Najużteczniejsze z nich przyswoił sobie człowiek i w swoich domownikow zamienił.

Alc najdoskonalszą istotą na ziemi, bo stworzoną na obraz boski, jest człowiek. Celuje on zwierzęta rozumem i mową za pomocą, których stał się panem całego świata i wszystkich na nim żyjących istot. Potrafi żyć we wszystkich strefach i nie jest ograniczony w pokarmach.

- b, Mongołska albo Azyatycka Rasa do której większą część Azyatyckich ludów należy. Te są cery żółto śniadą, mają czaszkę czworokątną, twarz płaską, oczy zmurzone, daleko od siebie odległe, nos szeroki, policzki wystające, włosy jak szczeć, i są wzrostu nizkiego ale siadłego.

- c, Malajska albo Australska, do której należą mieszkańcy Australii i wysp między Azyą położonych. Mają cerę brunatną, czaszkę u góry wypukłą, po bokach wklęsłą, gęste, miękkie czarne włosy, szeroki i rozdęty nos, wielkie usta, są także nizkiego wzrostu.

- d, Etyopska t. j. murzyńska albo afrykańska rasa, do której należą mieszkańcy Afryki jako téż i Australii, zwani Australscy Negrowie, są koloru czarnego, mają głowę z tytu płaską, włos czarny, kędzierzawy welniasty, nos zadarty i grube wywrocone wargi.

- e, Amerykańska albo miedziana Rasa, do której należą krajowcy Ameryki, są koloru miedzianego, mają czarne szklące włosy, twarz szeroką, wystające policzki i w ogóle rysy twarzy ostre, czaszkę z boków wgiętą.

UWAGA I. Z pomieszania tych Ras powstałi:

- aa, Mulaci dzieci kaukazkiego ojca a matki murzynki.
- bb, Mestycy dzieci amerykańskiego ojca a matki z Europy.
- cc, Kreole nazywają się w Ameryce zrodzeni biali.

UWAGA II. Najniżsi wzrostem są Samojeździ w Syberyi, a najwyżsi Patagończykowie w południowej Ameryce (Karły, Ołbrzymi).

§. 46. B. O Sposobie życia.

Pod względem sposobu życia dzielą się na:

- a, Dziki, nieukształcone ludy, w Ameryce i Afryce żyjące tylko z łowów lub rybołówstwa, nietroszcząc się wcale o zabezpieczenie potrzeb życia i opatrzenia stałych siedlisk, są niekiedy bez żadnego okrycia. Na najniższym stopniu są Ludożercy czyli Antropofagi, znaj-

dujący się jeszcze w środkowej Afryce, Ameryce i w Syberyi.

b, Nomady czyli Ludy pasterskie trudniące się chowaniem trzód, których mlekiem i mięsem żyją. Mieszkają pod namiotami i szałasami, przenosząc się dla paszy z jednego miejsca na drugie z swojemi trzodami. Najwięcej takich ludów jest w Azji i Afryce: większe ich społeczeństwa nie nazywają się Państwami ale Hordami.

c, Ucywilizowane, na jednym stałym miejscu osiadłe ludy, trudniące się rolnictwem, rzemiosłami, sztukami i naukami. Do nich należą: Europejczycy, Amerykanie, większa część Azyatów, Afrykanów i mała część Australczyków.

UWAGA I. Na poł, albo mało cywilizowane ludy nazywamy barbarzyńcami, których sposób życia od naszego jest odmienny.

UWAGA II. Krajowcami nazywamy ludzi, którzy początkowo w jakim kraju osiedli; tych zaś, którzy później do nich przybyli, nazywamy cudzoziemcami. Kolonistami albo osadnikami, nazywamy takich ludzi, którzy daleko od swej Ojczyzny w obcym osiedli kraju. Plody, które oni uprawiają i sprzedają, zwiemy kolonialnemi towarami.

§. 47. C. O Religii.

Ludzie różnią się między sobą wyobrażeniem, jakie mają o Bogu i czią, jaką mu oddają. Czczą zaś albo jednego Boga, albo wiele bóstw i zowią się:

- a, Monotheiści.
- b, Polytheiści czyli Paganie albo Bałwochwalcy.
- A. Do Polytheistów których jest jeszcze około 600 mil, należą następujące religie:
 - a, Bramińska przyjmująca trzech Bogów: bramę stwarzającego, Wisznu zachowującego i Szywę niszczącego. W religii tej rozróżniają dwa wyznania.
 - aa, Budhyskie.
 - bb, Lamajskie, ostatnie przyjmuje ciągle wcielanie bóstwa w osobie najwyższego Kapłana Dalaj Lamy mieszkają-

cego w Tybecie. Kapłani zowią się Braminowie i Bonzowie.

b, Konfucyusza wyznawana w Chinach, czcząca słońce, księżyc i gwiazdy.

c, Zoroastra czcząca ogień i przyjmująca dwóch bogów czyli demonów: dobrego Ormuzda i złego Arymana, będących z sobą w ciągłej walce. Wyznają Guebrowie w północnej Persyi.

d, Fetysz, religia afrykańskich Negrów czci zwierzęta i różne bałwany, hołduje czarom. Podobną do niej jest religia Szamańska w północnej Azji t. j. Syberyi.

B. Monotheiści dzielą się na 3 części.

a, Żydzi (Religia starozakonna) czczą Boga pod Imieniem Jehowy i przyjmują tylko stary testament. Dzielą się na dwie sekty: Karaitów i Rabinistów czyli Talmudystów tak nazwanych, że przyjmują księgi religijne, Talmudem zwane.

b, Chrześcianie panują w Europie i w innych częściach świata, gdzie tylko Europejczycy swoje panowanie rozszerzyli. Rozróżniają zaś między sobą.

aa, Kościół zachodni rzymsko-katolicki.

bb, Wschodni czyli grecki w Rosyi i innych wschodnich krajach.

cc, Wyznania: ewangelickie luterskie, kalwińskie albo reformowane i anglikańskie czyli episkopalne

UWAGA. Katolicy mają: Papieża, Kardynałów, Biskupów, Duchowieństwo świeckie i klasztorne, pod Opatami, Gwardyanami i t. d. Grecy zaś mają Patryarchów, Archimandrytów, Popów; Ewangelicy mają Superintendentów i kaznodziejów (Prädiger.) a).

c, Machometañska religia czyli Islam, czci także jednego Boga, uznając Mojżesza i Pana Jezusa za Proroków,

a) Do dawniejszych sekt chrześcijańskich, dotąd utrzymujących się, należą Koptowie w Abyssynii i Nubii, i Nestoryanie w północnej Turcyi Azyatyckiej i t. d.

ale Machometa, twórcę tej Religii, uważa za największego Proroka. Koran jest to ich Pismo św. kościoły zowią się Meczetami (Moszce) a najwyższy kapłan Mufty. Wyznawana jest ta religia w Turcyi, w Afryce i w Azji. Najznaczniejsze sekty są: Sunnitów i Sziiitów.

§. 48. D. Język.

Każdy naród mówi sobie właściwym językiem. Języków jest bardzo wiele, ale następujące są najznaczniejsze.

a, Indyjski (Sanskrycki).

b, Semitycki, do którego należą Arabski, Hebrejski i Syryjski.

c, Germański z licznymi narzeczami.

d, Sławiański mający także kilka dialektów.

e, Dwa umarłe języki: grecki i łaciński.

f, Galski, którym mówią Szkoci, Bretoni i Waloni. Lotycki, którym mówią Litwini, Kurony i Estony. Narzeszcie Czudzki, którym mówią Finczycy, Lapowie i Madziarowie.

g, Mongolski: jednozgłoskowy i wielozgłoskowy.

h, Chińsko japoński (obrazowy) i wiele afrykańskich i amerykańskich mniej znanych języków.

UWAGA I. Romańskie języki zowią się te, które z języka łacińskiego powstały, jako to: włoski, francuzki, hiszpański, wołoski, arnaucki czyli albański.

UWAGA II. Pobratymskie narody są te, które do jednego wspólnego szepetu i języka należą np. Polacy, Rossyianie, Czesi, Serbowie należą do języka Słowiańskiego.

§. 49. E. Forma rządu.

a, Ludzie mieszkają w familiach, na których czele stoi ojciec, mający zarząd nad żoną, dziećmi i czeladzią.

Wiele takich familii razem żyjących pod jednemi prawami, niosących sobie wzajemną pomoc w potrzebie, czuwających wspólnie nad ogólnem bezpieczeń-

stwem, załatwiają swe kłótnie przez sędziów, składają większe towarzyskie społeczeństwo, zwane Państwem.

b, W każdym państwie musi być najwyższa rządząca i wykonawcza władza czyli rząd.

c, Rząd jest w rękę albo jednej panującej osoby, albo w rękę więcej osób.

Wszyscy inni zowią się poddani i muszą tej najwyższej zwierzchności być posłuszni.

d, Jeżeli rząd państwa znajduje się w rękę jednej osoby panującej, natenczas taki rządca nazywa się Monarchą, a takowy stan państwa Monarchią.

e, Rozmaite są nazwiska i tytuły Monarchów: Cesarz, Król, Car, Sultan (u Machometan), Książę, Hoşpodar,

Szach, Emir, Kacyk i t. d.

f, Monarchowie następują na tron albo prawem dziedzictwa, syn po ojcu i nazywają się sukcesyjni, czyli dziedzicni; albo są obierani od narodu i nazywają się elekcyjni.

Kto zaś władzę bezprawnie gwałtem sobie przywłaszczył, nazywa się Uzurpatorem. Tyranem zowiemy tego kto przeciw własnym poddanym sroży się okrutnie.

g, Rząd nazywa się samowładny, kiedy rządzący żadnemi prawami nie jest ograniczony, i samowładnie podług własnej woli rząd sprawuje.

Rząd taki zowią także despotyczny i absolutny.

b, Jeżeli zaś monarcha chcąc stanowić nowe prawa, podatki, lub wypowiedać wojnę, zasięgać musi zezwolenia narodu,

reprezentowanego przez Sejm, Parlament lub Izby, tj. przez Stany składające się z postów wybranych; natenczas rząd jego jest ograniczony konstytucyją, to jest ustawą rządową.

Takowy stan państwa zowie się Monarchią konstytucyjną.

i, Jeżeli państwo nie ma na czele monarchy, lecz rząd znajduje się w rękę kilku osob rządzących obieranych; natenczas zowie się Rzeczpospolitą.

Rzeczpospolita może mieć rząd arystokratyczny czyli

pałmożnowładny, kiedy w niej tylko najznakomitsze fami-
die obywateli n. p. szlachta, bez dokładania się pospół-
państwa, mają udział w rządzie; przeciwnie demokratyczny,
czyli gminowładny rząd ma wtenczas, gdy wszyscy
obywatele równy mają udział w rządzie i takowy przez
wybierane z pośród siebie osoby sprawują.

1. Pomocnikami rządzących czyli panujących są: ministrowie,
kanclerze i t. d.

m, Dla obrony kraju utrzymują Państwa siłę zbrojną zło-
żoną: z konnicy (jazdy), piechoty i artylerji z armatami
i moździerzami, siła lądowa.

n, Nadmorskie państwa, mające kolonie czyli osady w in-
nych częściach świata, utrzymują nadto floty (pomnie-
jsze eskadry) złożone z liniowych okrętów o stu dzia-
łach, z fregat i korwet, pomniejszych wojennych okrę-
tów, stanowiących siłę morską.

o, Okręty nieuzbrojone, służące dla przewozu towarów
nazywają się kupieckimi (Skauffahrtschiffe). Obecnie upo-
wszechniają się statki parowe, w których koła parą pę-
szone, nurzając się zewnątrz w wodzie, nadają im bieg
niezawisły od wiatrów.

p, Stolica (Residenz) nazywa się to miasto, gdzie panujący
rezyduje czyli mieszka, a które zwykle jest także mia-
stem głównem (Hauptstadt). Wszystkie inne miasta zo-
wiają się Prowincjonalne.

q, Twierdze czyli fortece (Festung) zowią się miasta oto-
czone wałami, rowami, szancami i murami.

r, Portowe miasta są nadmorskie, mające wygodny port
dla bezpieczeństwa od wiatrów, do którego okręty za-
wijają i towary ładują. Portowe miasta są zazwyczaj
handlowe, gdzie mieszkają kupcy trudniący się handlem
hurtowym, od których towary w mniejszych ilościach
nasi kupcy zakupują.

II. Najznaczniejsze Państwa z miastami stołecznymi.

§. 50. A. w Europie.

- a, 3 Cesarstwa:
aa, Rossyjskie z m. st. Petersburg nad Newą i Moskwą.
bb, Austryackie z m. st. Wiedeń nad Dunajem.
cc, Tureckie czyli Porta Ottomańska z miastem stołecz.
Konstantynopol czyli Stambul nad cieśniną tego nazwiska.
b, 23 królestw udzielnych i podległych:
aa, Portugalskie z m. st. Lisbona nad Tajo.
bb, Hiszpańskie z m. st. Madryt nad Manzanares.
cc, Francuzkie z m. st. Paryż nad Sekwaną.
dd, Wielki Brytannii z m. st. Londyn w Anglii nad Ta-
mizą, Edinburg w Szkocji, Dublin w Irlandji.
ee, Duńskie królestwo z m. st. Kopenhagen nad Sundem.
ff, Szwedzkie z m. st. Sztokholm w Szwecji nad jeziorem
Melar i Christiania w Norwegii nad Skagerakiem.
gg, Hollenderskie z m. st. Amsterdam i Haag.
hh, Belgickie z m. st. Bruxela.
ii, Pruskie z m. st. Berlin nad Spreją.
kk, Hanowerskie z m. st. Hanower.
ll, Saskie z m. st. Drezno nad Elbą.
mm, Wittemberskie z m. st. Stuttgard.
nn, Bawarskie z m. stołecznem Monachium.
oo, Czeskie z Morawią z m. st. Praga, Olo-
muniec i Brünn.
pp, Węgierskie z Siedmiogrodem z m. stoł.
Presburg, Ofen (Buda); Klausenburg, Her-
mannstadt.
qq, Galicyi i Lodomeryi z m. stołecz. Lwów
i Kraków.
rr, Illyryi z m. st. Lublana (Lajbach).
ss, Lombardzko Weneckie z m. st. Wene-
cya i Mediolan.

} należą do
związku
niemiec-
kiego.

} należą do
cesarstwa
Austryac-
kiego.

Włochy z m. st. Florencyja — inne miasta: Turyn,
Mediolan, Wenecya, Neapol

- tt, Sardynskiego z m. st. Turin w Piemoncie i Cagliari w Sardinii.
- uu, Obojga Sycylii z m. st. Neapol w Neapolu i Palermo w Sycylii.
- ww, Greckie z m. st. Ateny.
- xx, Polskie z m. st. Warszawa, należy do Cesarstwa Rosyjskiego.
- c, Kilka mniejszych państw we Włoszech:
- aa, Państwo Kościelne z m. st. Rzym nad rzeką Tibrem.
- bb, Wielkie Księstwo Toskańskie z m. st. Florencya nad rz. Arno
- cc, Parma i Modena z miastami tegoż nazwiska.
- d, Kilka Arcyksięstw w Niemczech:
- aa, Elektorstwo Heskie (Surfürstenthum) z m. st. Kassel.
- bb, W Księstwo Baden z m. st. Karlsruhe.
- cc, W. Ks. Hessen Darmstadt.
- dd, W. Ks. Luxemburg.
- ee, W. Ks. Oldenburg.
- ff, W. Ks. Meklemburg.
- gg, W. Ks. Sasko Weimar.
- e, Kilkanaście księstw w Niemczech, między któremi najznaczniejsze:
- aa, Nassau z m. st. Wiesbaden.
- bb, Braunschweig.
- cc, Anhalt.
- dd, Sachsen Gotha i Altenburg.
- ee, Reus i t. d.
- f, Rzeczypospolite.
- aa, Rzeczypospolita Szwajcarska z m. st. Genewa, Zürich, Basel.
- bb, Wolne miasto w Niemczech: Hamburg nad Elbą, Lubeka. Bremen i Frankfurt nad Menem.
- cc, Wyspy Jońskie pod opieką angielską: Cephalonia, Corfu, Santa Maura, Zante z m. st. Corfu.

- §. 51. **B.** W Azji.
- a, Azyatycka Rossya.
- aa, Królestwo Kazan z m. st. tegoż imienia.
- bb, — Astrachan z m. stół. Astrachan nad Wołgą, Saratow i Orenburg.
- cc, Syberya z m. st. Tobolsk i Irkuck.
- dd, Posiadłości Kaukazkie z m. st. Tiflis.
- b, Cesarstwo Chińskie z m. st. Peking i Nankin.
- Do niego należą:
- aa, Manczurya czyli Tonguzya, z półwyspem Korea.
- bb, Mongolia w środku Azji.
- cc, Mała Bucharja z m. st. Jerken.
- dd, Tybet z m. st. Lassa.
- c, Cesarstwo Japońskie, składające się z wysp, z których na największej Nipon leżą miasta: Jeddo i Miako.
- d, Indyje wschodnie:
- aa, Półwysep przedgangesowy, Posiadłości Angielskie z miastami Calcutta i Benares nad Gangesem.
- bb, Półwysep zagangesowy, Państwa: Birma, Siam i Anam z miastami: Ava i Bangkok.
- e, Persya składa się z trzech państw:
- aa, Iran z miastami Teheran i Ispahan.
- bb, Afganistan z m. Kabul i Kandahar.
- cc, Beludzystan z m. Kelat.
- f, Arabia z m. Mekka i Medina.
- g, Turcja azyatycka z miastem Aleppo, Damask i Bagdad.
- h, Wolna Tartarya z m. Bucharja i Samarkand.
- §. 52. **C.** W Afryce.
- a, W Egypcie m. st. Cahiro; w Nubii m. stół. Dongola, w Habeszynii m. st. Gondar.
- b, W Berberji państwa: Tripolis, Tunis, Algier; Cesarstwo Fez i Marocco, z miastami tegoż nazwiska.
- c, Pustynia Sahara i kraj Fezan, gdzie miasto Murzuk.
- d, Kraj Senegambia.

- e, Wyższa i niższa Guinea (Kongo) z m. Fretown i Liberya.
- f, W kraju Przylądkowym m. Capstadt.
- g, Wybrzeża wschodnie Sofala, Mozabique, Zanguebar, Aden z miastami Mozabique i Melinda.
- h, W środkowej Afryce, to jest Nigrycyi czyli Sudan m. stół. Timbaktu.

§. 53. **D.** w Ameryce.

1. W północnej:

a, Angielskie posiadłości:

- aa, Canada z m. Montreal i Quebec
- bb, Nowy Brunzwik i Nowa Szkocya z m. Halifax
- cc, Labrador i kraje Hudsonskie.

b, Południowo Amerykańskie Zjednoczone Stany z miastami: Boston, Nowy York, Filadelfia, Baltimore, Washington i New Orleans.

c, Zjednoczone Meksykańskie Stany z m. Mexico, Puebla i Guadalaxara.

2. W środkowej Ameryce:

a, Guatemala (Centro America) z m. Guatemala i St. Salvador.

b, Indye Zachodnie, to jest wielkie i małe Antille:

- aa, wyspa Cuba z m. Havanna, należąca do Hiszpanów.
- bb, Jamaika z m. Kingeton nal. do Anglików.
- cc, Hayti czyli San Domingo z m. Port au Prince należy do Murzynów.

3. w Południowej Ameryce:

- a, Nowa Granada z m. st. Santa Fe de Bogota
- b, Venezuela z m. st. Carracas
- c, Ecuador z m. st. Quito
- d, Peru z m. st. Lima i Cusco
- e, Chili z m. st. St. Jago
- f, Bolivia z m. st. Chuquisaca i Potosi kopalnie srebra.
- g, Paraguay z m. st. Assumption
- h, Laplata z m. st. Buenos Ayres

- i, Uruguay albo Cisplatina z m. Montevideo
 - k, Brazylia z m. st. Rio Janeiro
 - l, Guyana z m. Surinam i Cayenne
- W nowój Hollandyi jest miasto Sidnéj

III. §. 54. Najznaczniejsze portowe i handlowe miasta.

a, w Europie:

- w Portugalii Lisbona i Oporto.
- w Hiszpanii: Kadix, Barcellona i Korunna
- we Włoszech Genua i Livorno
- w Austrii Triest nad m. Adryatykiem
- we Francyi Marsilia nad Srodz. Bordeaux i Nantes nad Atlantyckim Oceanem.
- w Anglii Londyn, Bristol i Liverpool
- w Niemczech Hamburg
- w Szwecyi Gothenburg
- w Rosyji Odessa nad m. Czarnem

b, w Azji:

- w Anatolii Smyrna, środek handlu lewanckiego
- w Indyach wschodnich: Bombaj na wybrzeżu Malabar i Madras na wybrzeżu Coromandel.
- na półwyspie Malacca: Singapore.
- na wyspie Luzon Manilla
- w Chinach Cantong
- w Japonii Nangasaki

c, w Afryce:

- Capstadt w kraju przylądkowym
- Fretown i Liberya w Wyższej Guinei
- Alexandria w Egypcie

d, w Ameryce:

- Prócz wymienionych już: Boston, Newyork, Baltimore, New Orleans i Havanna, nadto: Olinda w Brazylji.

§. 55. O EUROPIE W OGÓLNOŚCI.

- a, Pod względem klimatu jest Europa jedyna część ziemi

nie ulegająca nigdzie gorącemu klimatowi. jak inne części i małym tylko skrawkiem w Laponii i półn. Rossyi sięgająca zimnego klimatu; zresztą cała leży w umiarkowanym klimacie. (Rozległość i granice zob. wyżej.)

- b, Pod względem płodów nie ma wprawdzie Europa takiej bujności i obfitości jak inne części ziemi, ale wolną jest od drapieżnych zwierząt, jadowitych gadów i innych niebezpiecznych tworów, dla tego też do mieszkania i uprawy najzdadniejsza. Jój góry i rzeki także są tylko miernej wielkości.
- c, Liczba mieszkańców wynosi w ogóle 240 mil, to jest: Romańskiego pokolenia liczą 70 milionów.
 Germańskiego czyli niemieckiego 90 —
 Stawiańskiego 60 —

Pierwsi, potomkowie dawnych Rzymian, zmieszani z późniejszymi przybylcami w czasie Wędrowek ludów, mieszkają we Francyi na półwyspie Pyrenejskim, Apenińskim; także w Turcyi (Włosi i Arnauci).

Drudzy w Niemczech, w Anglii, Danii i Norwegii.

Trzeci w wschodniej Europie i Niemczech aż po Odrę i Elbę a na południe aż do morza Adryatyckiego.

- d, Mniej liczne narody zamieszkujące Europę są:

Turcy zdobyli turecki półwysep.

Madziarowie i Finnowie mieszkający w Węgrzech i w Finlandyi w Rossyi.

Łotysze (Letten) t. j. Litwini mieszkający nad morzem Bałtykiem i w Żmudzi.

Celtowie zamieszkują Irlandyą, Szkocyą Walles w Anglii i Bretanią we Francyi.

Iberowie czyli Baskowie w północnej Hiszpanii.

- e, Pod względem Religii liczą w Europie:

126 milion. Katolików w południowej i zach. Europie.

55 milion. Protestantów w północnej Europie.

53 milion. Greckiego wyznania w Wschod. Europie.

W Europie liczą około 80 udzielnych (Souveraine)

państw. Z nich niektóre tworzą polityczne związki jak np. Niemcy: Rzeszę niemiecką, Szwajcarowie: związek Szwajcarski.

Do państw pierwszego rzędu czyli panujących należą: Rossya, Prusy i Austria, jako też Francya i Anglia. Państwami północnemi nazywają zwykle: Rossya, Szwecyą i Danią.

Podział Europy.

I. Południowa Europa mieści w sobie trzy półwyspy to jest:

- 1, Pyrenejski z królestwem Portugalskiem: i Hiszpańskiem.
- 2, Apeniński czyli włoski mieszczący w sobie: królestwo Sardyńskie; królestwo Lombardzko Weneckie należące do Austrii; we wyższych Włoszech. W średnich zaś Państwo Kościelne należące do Papieża. Wielkie Ks. Toskańskie; w niższych Włoszech. królestwo obojga Sycylii, to jest Neapol wraz z Sycylią.
- 3, Turecki zwany także Bałkan z Cesarstwem Tureckiem i królestwem greckiem i Rzecząpospolitą Jońską.

II. Zachodnia Europa mieści w sobie:

- 1, Francyą, między Pyreneami, Alpami i dwoma morzami Środiemnem i Atlantycznym.
- 2, Wielką Brytannią złożoną z trzech części z Anglii i Szkocyi razem, jako też osobnej wyspy zwanej Irlandyą.

III. Środkowa Europa mieści w sobie:

- 1, Królestwo Belgickie i Hollenderskie.
- 2, Rzecząpospolitą Szwajcarską.
- 3, Cesarstwo Austriackie złożone z
 - aa, z Arcyksięstwa Austriackiego.
 - bb, Hrabstwa Tyrol.
 - cc, Księstwa Styrii.
 - dd, Królestwa Illyrii.

- ee, Królestwa Czeskiego z hrabstwem Morawskiem.
 ff, Królestwa Węgierskiego z W. Ks. Siedmiogrodzkiem.
 gg, Królestwa Sławonii, Kroacji i Dalmacyi z Banatem czyli Pograniczem wojskowem.
 hh, Z królestwa Gallicyi z księstwem Krakowskiem.
 d Z królestwa Pruskiego złożonego z dwóch połów wschodniej większej i zachodniej mniejszej, położonej nad Renem
 e, Królestwo Witemberskie.
 f, Królestwo Bawarskie.
 g, Królestwo Hannowerskie.
 h, Królestwo Saskie.
 i, Elektorstwo Heskie (Hessen-Kassel).
 k, W. Ks. Baden nad Renem.
 l, W. Ks. Hessen-Darmstadt.
 m, W. Ks. Sasko Weimarskie i Altenburskie.
 n, W. Ks. Meklemburskie nad morz. Bałtyckiem.
 o, W. Ks. Oldenburskie otoczone Hannoverem
 p, W. Ks. Luxemburskie nad Renem i wiele innych pomniejszych Księstw.

Wymienione tu kraje, zaczawszy od Cesarstwa Austriackiego składają razem Niemcy.

IV. Północna Europa zawiera tylko:

- 1, Królestwo Duńskie składające się z półwyspu Jutlandyi i wysp.
- 2, Królestwa Szwedzkie i Norwęgskie.

V. Wschodnia nareszcie Europa zawiera:

- 1, Królestwo Polskie.
- 2, Cesarstwo Rosyjskie.

POŁUDNIOWA EUROPA.

§. 56. Półwysep Pyrenejski.

- a, Pół wysep Pyrenejski z południa morzem Środiemnem z zachodu i północy Oceanem Atlantykiem, które

się tu odnoga Biskajską nazywa; pasmem gór Pyrenejskiem na 50 mil długim oddzielony jest od Francyi, gdzie są najwyższe szczyty Mont perdu i Maladetta około 10,500 stóp wysokie.

- b, Półwysep tworzy czworobok u góry szerszy, coraz bardziej u dołu zwężający się i prawie w klin zakończony przy cieśninie Gibraltarskiej, odłączającej go od Afryki, na 3 mile szerokiej. Rozległość jego wynosi około 10,000 mil. w dłuż i w szersz prawie 120 mil. — Przylądek Ś. Wincentego najdalej jest na zachód posunięty; a Cap. Ortegal i Finis terrae najwyżej na północ.
 c, Gorzystość. Najbardziej gorzysty jest półwysep z północy, gdzie w przedłużonym kierunku Pyreneow idą wprost na zachod pasma gor: Kantabryjskich i Asturyjskich. W poprzecznym kierunku z północy na południe ciągną się góry Iberyjskie, staczając się ku zachodowi i ztąd też wszystkie rzeki jako Minho. Duero. Tajo Guadiana i Guadalquivir, wyjąwszy jedną Ebro, ku zachodowi płyną wypływając z tychże gor Iberyjskich niedaleko Środiemnego morza.

Od gor Iberyjskich idą w równoległym kierunku trzy pasma gor ku zachodowi.

- a, Sierra Guadarama, w Portugalii pod nazwiskiem Sierra Estrela.
 b, Sierra Morrena (Mauryjskie) dalej w Portugalii zwane Sierra Monchique.
 c, Nareszcie Sierra Nevada najwyższe, których szczyt Cumbre 11,000 stop wynosi.
 d, Produkta. Głównym produktem półwyspu jest obfitość srebra, merkuryuszu, owoców południowych, oliwy, a nadewszystko wyśmienite wino Malaga zwane, Alicante i Xeres, jedwab, szczególniej zaś wełna Merino zwana, także wyborne muły, których tu powszechnie do jazdy używają.

Już Fenicyanie, zdobyli ten kraj dla obfitości drogich kruszców; poczem opanowali go Kartagińczykowie, ale Rzymianie pokonawszy ich wodza strasznego Hannibala, tu swój język i oświatę zaprowadzili. W czasie wędrówek ludów opanowali ten kraj Gotowie, lecz napadnięci przez Arabów i zbici 711 pod Xeres de la Frontera, schronili się w góry Kantabryjskie na północ, zostawując panowanie Arabom czyli Maurom, którzy tu Kalifat w Kordubie założyli. Dopiero przy końcu 15go wieku w Hiszpanii Ferdynand i Izabella pokonali i wypędzili Maurów z Hiszpanii, odkryli 1492 r. i opanowali Amerykę i za Karola V. i Filipa II. stali się potężnym narodem, podobnie jak i Portugalczycy, którzy odkrywając drogę do Indii wschodnich około przylądka Dobrej Nadziei, zdobyli Indie Wschodnie, później Brazylią. Religia panuje tu wyłącznie katolicka, dawniej nie cierpiano tu innych wyznań, (Inkwizycya S.) Liczne jest duchowieństwo, kilkudziesiąt biskupów. Hiszpanie szczytą się Calderonem dramatykiem i Cervantesem autorem Donkiszota; Portugalczycy zaś mają Louis de Camoëns autora Luzyady.

§. 57. Portugalia.

a, Królestwo Portugalskie jest kraj nadmorski wężki w kształcie podłużnego czworoboku, oblany z zachodu oceanem Atlantyckim, ze wschodu graniczy z Hiszpanią, z północy rzeka Minho stanowi granicę od Hiszpanii; wynosi około 1700 \square mil, a blisko 4 miliony ludności. Z cudzoziemców mieszka tu wiele Anglików, trudniących się handlem.

b, Podział. Zaczynając z góry: następujące prowincye: Entre Minho i Duero, Trás os Montes, Beira wyższa i niższa, Estremadura, Alentejo i Algarwia, wężkie wybrzeże między gorami Monchique i Oceanem. Była dawniej osobnem królestwem i miała swoje posiadłości w Afryce.

c, Miasta. LISBONA czyli Lisboa nad ujściem rzeki Tagu do Oceanu Atlantyckiego największe i najwspanialsze miasto na półwyspie Pyrenejskim na wzgórzach zbudowane z wielkim portem, liczy 260,000 mieszkańców. Przedmieście, teraz osobne miasto, nazywa się Belem, gdzie groby królów portugalskich.

Porto, albo Oporto 80,000 ludn. drugie po Lisbonie, nad ujściem rzeki Duero, prowadzi znaczny handel winem tegoż nazwiska, które w tej okolicy rośnie. Oprócz tych wielkich miast, są pomniejsze:

Coimbra w Beira nad rz. Mondego, ze sławnym uniwersytetem.

Setuval w Estremadura nad rz. Sado prowadzi handel solą i oliwą.

Elvas, w Alentejo nad Gudianą mocna forteca.

Tavira nadmorskie stolica Algarvii.

d, Posiadłości portugalskie:

w Afryce:

a, Wyspy Azory z m. Funchal, słynnem z wina.

b, — Madeira.

c, — Zielonego przylądka (Capverd).

d, Osady w Senegambii i wyższej Guinei.

e, Osady w niższej Guinei: Kongo, Angola, także Sena i Sofala.

f, Mozabique i Zanguebar; nareszcie w Azji.

a, Goa na wybrzeżu Malabar w Indjach wschodnich.

b, Diu na półwyspie Guzzurat tamże,

c, Wyspa Makao w pobliżu Chin i część wyspy Timor.

§. 58. 2. Hiszpania.

a, Królestwo Hiszpańskie liczy około 8000 \square mil, ludności przeszło 13 milionów, między którymi znajduje się wiele Moriskos to jest potomków Maurów czyli Arabów, którzy tu wiele śladów zwłaszcza w potudniowej Hiszpanii zostawili. Baskowie mieszkający nad odnogą Biskajską, są oddzielnym ludem, pochodzącym od pierwotnych tego kraju mieszkańców Iberów.

b, Podział. Hiszpania dzieli się na kapitaństwa od miast nazwane; ale ważniejszy jest historyczny podział na 4ry królestwa: Kastylii, Aragonii, Navarry i Biskai, a 15 prowincyi.

1. Nowa Kastylija środek państwa z miastem stołecznem MADRYT nad rz. Manzanares płynącą do

Tagu 170,000 mieszk. Niedaleko w górach jest naj-
sławniejszy klasztor Escorial grobowiec królów
hiszpańskich.

Przy ujściu rzeki Manzanares do Tagu leży:
Aranjuez letnia rezydencya dworu z zamkiem
a niżej nad Tagiem:

Teledo dawniejsza stolica państwa, teraz ma
tylko 20,000 mieszk. rezydencya pierwszego Arcybiskupa
czyli Prymasa.

2. Stara Kastylija dawna kolebka państwa, a teraz let-
nie pastwisko owiec Merinos. Ma małe tylko miasta:

Burgos i Segovia starożytne miasta w osta-
tniem jest wodociąg przez Rzymian za Trajana wy-
stawiony.

3. Leon z miastami Leon, Valadolid i Salaman-
ca w ostatnim sławny uniwersytet.

4. Asturia i Galicya nad morzem z miastami:
Ferol port wojenny.

Korunna port i poczta do Ameryki.

St. Jago de Compostella, słynne odpustami
i pielgrzymkami do zwłok S. Apostoła Jakóba młod-
szego, szczególnego patrona Hiszpańskiego, spoczy-
wającego tutaj w kaplicy katedralnego kościoła.

5. Estremadura, gdzie twierdza Badajoz nad
Guadianą.

6. Andaluzya najzyniejsza i najludniejsza nizina nad
rz. Guadalquivir, z najliczniejszymi miastami, spi-
żarnia i winiarnia Hiszpanii. Miasta:

Sevilla 100,000 lud. grobowiec Krysztófa Ko-
lumba w kościele Katedralnym. Największa w świe-
cie fabryka tabaki Sevilki.

Cordova albo Corduba, dawniejsza rezydencya
Kalifów, po których pozostał się piękny meczet, te-
raz tylko 60,000 lud. sławna fabryka safianów kor-
doanami zwanych.

Xeres na południe, pamiętne zwycięstwem Ara-
bów nad Wyszogotami r. 711. Słynne jest także
wino tego nazwiska.

Cadix na wyspie, najmocniejsza twierdza, którą
napróżno wojska Napoleona oblegały, ma 70,000 m.
po Barcelonie prowadzi największy handel.

Gibraltar, skalista twierdza, w rękę Anglików,
nad cieśniną t. n.

7. Granada najbardziej klimatem do Afryki zbliżona
z miastem:

Granada, dawniejsza stolica Maurów, gdzie się
najdłużej utrzymali, teraz podupada. Istnieje do-
tąd po nich pozostały wspaniały zamek Alhambra
zwany, kosztowny pomnik wschodniej budowy.

Malaga nadmorskie, słynne jest z wina słodkie-
go jak miód, którego tutaj uprawiają 7000 winnic.

8. Murcia wydaje najwięcej jedwabiu, z miast.

Murcia, mającym wiele fabryk jedwabnych, a na-
der wązkie ulice.

Kartagena starożytne miasto, założone od Kar-
tagińczyków, teraz port wojenny.

9. Valencya rozkoszne i urodzajne wybrzeże.

Valencya nad morzem Środiemnym w rozko-
sznym ogrodzie leżące, mające wielkie fabryki je-
dwabiu i axamitu. Port Alicante prowadzi handel
winem słodkiem t. n. i owocami południowemi.

Tu w bliskości leżą wyspy Balearskie i Pitu-
zyjskie z miastami Palma i Mahon.

10. Katalonia dobrze zaludniona. ma najwięcej rze-
miosł i rękodziel, z miastem bardzo handlowem.

Barcelona miasto warowne mające największy
port i 140,000 mieszk.

11. Aragonia po obu stronach rzeki Ebro, z kanałem
cesarskim ułatwiającym żeglugę na tej rzece, ma-
jącej wiele kataraktów. Miasto:

Saragossa mocna forteca zdobyta szturmem r. 1809. przez Polaków i Francuzów; przeszło 40,000 lud.

12. Navarra, z m. Pampelona u stóp Pyreneow.

13. Biskajja ma huty żelazne, Biskajczykowie nie mieszczą po wsiach, ale każdy osobno na pustkowiu, mają się wszyscy za szlachtę. Miasta:

St. Sebastian mocna forteca na skale i Bilbao.

Ostatnie cztery miasta nie są ludne. Liczbę 15 prowincji uzupełnia wyżej wzmiankowana Asturia i wyspy Balearskie.

Hiszpania posiada osady: w Afryce:

a, Tanger i Ceuta naprzeciw Gibraltaru w Afryce.

b, Kanaryjskie wyspy, z których najznacniejsza Teneriffa z wulkanem Pik.

c, Guinejskie wyspy Amabon i Ildel Prince.

W Ameryce:

Kuba jedna z większych Antyllow najurodzajniejsza z miastem Havanna.

W Azji:

Filipińskie czyli Manilskie wyspy i Karolińskie.

§. 59. II. Półwysep Apeniński czyli Włoski.

a, Półwysep Włoski, w kształcie bota z ostrogą rozciąga się z północy na południe. przetrzymany jest w podłuż z północy na południe długim pasmem gór Apenińskich. Północny Apenin przy Col di Tenda łączy się z Alpami morskimi, graickimi, penińskimi i lepontińskimi. Średni Apenin ciągnie się aż do Abruzzo i ma najwyższy szczyt Gran Sasso. Południowy rozdzielony w kształcie wideł przy odnodze Tarento, wschodnia odnoga kończy się na owęj ostrodze przyładkiem Cap Leuca; w zachodniej kończący się przyładkiem Cap Spartivento: Osobno zaś leży Monte Gargano.

b, Rozległość Półwyspu Włoskiego wraz z wyspami wynosi 5000 □ mil; Ludności liczy 20 milionów mieszkańców katolików. Rzeki:

Do morza Adryatyckiego:

c, Rzeki (Główna rzeka jest Po (Padus) wypływająca z Alp Kottyckich u spodu góry Monte Viso, bierze z prawej strony:

Tenaro i Trebia.

z lewej:

aaa, Tessino czyli Ticino płynie z góry S. Gotharda przez jezioro Lago Maggiore i pod Pawią wpada do Po.

bbb, Adda płynąca z góry Ortels przez jezioro Como wpada pod Cremoną do Po.

ccc, Mincio płynie przez największe jezioro Garda.

bb, Adiga (Etsch) wypływa także w bliskości góry Ortels i zwracając się na wschód wpada do morza Adryatyckiego.

cc, Brenta i Piave, Tagliamento pomniejsze; w tych okolicach są liczne laguny to jest trzęsawiska ni lądni morze.

Do morza Toskańskiego:

1. Arno w W. Ks. Toskańskim:

2. Tyber w państwie Kościelnem.

3. Volturio do odnogi Gaetańskiej.

4. Garigliano.

c, Ponieważ pasmo Appeninów nieidzie samym środkiem półwyspu, lecz bliżej Adryatyckiego morza; przeto też więcej rzek płynie na zachód do morza Toskańskiego, niż do Adryatyckiego.

Nizina nad rz. Po tworzy najurodzajniejsze krainy, prawdziwy ogród włoski, zasiany ryżem, pszenicą i kukurydzą.

d, Podział Wyższe Włochy dzielą się na: dwa królestwa:

1. Królestwo Sardyńskie.

2. Król. Lombardzko-Weneckie

i dwa księstwa:

3. Księstwo Modena.

4. — Parma.

§. 60. A. WYŻSZE WŁOCHY.

a. Królestwo Sardyńskie.

Ma nazwisko od wyspy Sardynii, między morzem Adryatyckiem, Francją, Szwajcaryą i Lombardią około 1,400 mil i 5 milion. ludn. składa się z następujących części:

a, Sabaudya kraj alpejski z m. st. Chambery.

b, Księstwo Piemont z miastem st. TURIN nad rzeką Po, najregularniejsze miasto w Europie 130,000 ludn. fabryki jedwabne i aksamitne. Dwa inne miasta są:

Novarra i Alexandria twierdza nad rz. Tenaro
c, Hrabstwo Nizza, z miastem st. t. n. handlowem, nad morzem w bardzo zdrowej okolicy, pobyt i mieszkanie wielu chorych szukających tutaj ulgi w kąpielach morskich.

d, Księstwo Genua dawniej kwitnąca handlem rzeczpospolita z miastem stół. które wznosząc się amfiteatralnie nad odnogą t. n. najpyszniejczy sprawia widok, mając wiele pałaców z marmuru i jeszcze 100,000 ludn.

Tu należy wyspa Sardynia 400 kwadr. mil, a tylko poł miliona ludności z m. st. Kagliari nad zatoką t. n. ma tylko 30,000 ludn.

b. Królestwo Lombardzko Weneckie.

Ta najlepsza i najurodzajniejsza część Włoch należy do Cesarstwa Austriackiego ma 800 mil i 5 milion. mieszcz. między Szwajcaryą i Tyrolem a rz. Po składa się z dwóch części:

aa, Weneckiego Państwa, czyli wschodniej części z miastem stótecznem:

WENECYA na lagunach (wysepkach) morza Adryatyckiego, dawniej przed odkryciem drogi morskiej do Indyi Wschodnich, królowa morza; jak teraz Anglia, dziś jeszcze znaczny prowadzi handel; w miejscu ulic, ma kanały, a powozy zastępują gondole (czołna) 450 mostów, między ktoremi najwspanialszy Rialto. Sławny

jest także plac i kościół Ś. Marka. 100,000 ludności.

Oprócz tego są 2 miasta mające do 60,000 miesz.

Mocna twierdza nad Adigą Verona.

Miasto uniwersyteckie nad Brentą Padwa.

bb, Lombardia czyli Medyolańskie państwo, z m. stół.

MEDYOLAN (Mailand), 150,000 m. ma pyszny katedralny kościół z białego marmuru, znaczne fabryki i handel. Następujące miasta mają do 40,000 miesz. jako to:

Mantua, mocna twierdza wśród bagnisk i jezior utworzonych przez r. Mincio.

Brescia i Bergamo, miasta fabryczne.

Cremona, twierdza i fabryka stron na skrzypce, nad rz. Po.

Pavia, nad Tessinem, dawniejsza stolica królów lombardzkich, także sławny uniwersytet. Mniejsze jest: Como nad jeziorem t. n. fabryka perspektywy i barometrów.

cc, Księstwo Modena i Parma wynoszące każde około 100 mil a 1/2 miliona ludn. poniżej rzeki Po, między państwem Sardyńskim a kościelnem z południa otoczone Ks. Toskańskim, z miastami:

Parma około 40,000 ludn. z największym teatrem we Włoszech; mniejsze jest:

Piacenza, forteca nad Po.

Modena pięknie zabudowane.

Carrara małe miasto, ma akademią snycerską i sławny Karyjski biały marmur.

§. 61. B. ŚREDNIE WŁOCHY.

Średnie Włochy składają się z

a, Wielkiego Toskańskiego Księstwa,

b, Kościelnego Państwa.

5. W. Księstwo Toskańskie.

W. Ks. Toskańskie przerznęte rz. Arno, leży poniżej wymienionych co dopiero Księstw, otoczone jest ze wschodu i południa państwem Kościelnym, z zachodu morz. Toskańskim, wynosi 400 □ mil: 1½ miliona mieszk. należy do najlepiej uprawnych i zaludnionych krajów. Tu także oświata najbardziej kwitnie. Dialekt Toskański jest językiem piśmiennym. Stolica:

FLORENCYA nad rzeką Arno, jedno z najpiękniejszych miast w Europie 100,000 ludn. ma uniwersytet i sławną galerią obrazów i posągów, gdzie najcudniejsza Medycejska Venus. Kościół Katedralny wyłożony białym i czarnym marmurem.

Piza, w bliskości ujścia rzeki Arno, ma osobliwszą wieżę, która jest pochyloną.

Lucca, leży na północ 20,000 ludn. ma jedwabne fabryki i handel oliwą.

Livorno, nadmorskie miasto, prowadzi wielki handel i ma przeszło 80,000 ludn.

UWAGA. Do Toskanii należy wyspa Elba mająca kopalnie żelaza, gdzie przez niejaki czas przebywał z tronu strącony Napoleon.

b. Kościelne Państwo.

Państwo Kościelne rozciąga się między m. Adryatykiem, a Toskańkiem jako i Toskanią samą, od królestwa Lombardzko-Weneckiego aż do Neapolu i należy do Papieża, jako świeckiego księżęcia, wynosi 800 □ mil i 3 mil. ludn. Jezioro Perugia (Trazymeńskie) największe. Dawna stolica świata:

RZYM (Roma) nad Tybrem najstawniejsze i najstarsze miasto w świecie, ma teraz tylko 150,000 ludności z kościołem Śgo. Piotra największym na świecie, w formie krzyża z pyszną kopułą, przed którym na placu stoi obelisk jeszcze za Rzymian z Egiptu sprowadzony. Papież mieszka na Watykanie, gdzie jest także bogata w rękopisma

i materiały historyczne biblioteka i kosztowne starożytności. Nareszcie zamek S. Anioła.

Nad morzem Toskańskim leży:

Civita Vecchia port; nad jeziorem t. n.

Perugia dawny kwitnący Venaz podpada.

Ze strony Adryatyckiego morza leżą:

Bologna (Bononia) pod Rzymie w państwie kościelnym najznaczniejsze; 70,000 lud. dawny i słynny uniwersytet.

Ferrara, twierdza.

Ravenna, w wiekach średnich stolica Włoch i mocna twierdza.

Ankona, twierdza nadmorska.

Loretto, małe miasteczko, sławne odpustami N. Panny Loretਾਂskięj.

San Marino jest rzeszposolita pod opieką Papieża, składająca się z miasteczka t. n. i kilku wsi, 1 kwadr. milę wynosząca. Do Papieża należy jeszcze w Neapolu leżące miasto Benevent.

§. 62. C. NIŻSZE WŁOCHY.

7. Królestwo obojga Sycylii 2000 kwadr. mil, 8 milion. ludn.

a, Neapol.

Neapol stanowi południową część półwyspu Apenińskiego z prawdziwie gorącym, niekiedy afrykańskim klimatem i wiatrem gorącym Sirocco i górą wulkaniczną Wezuwiuszem.

Różnią ją tu 4 prowincje:

aa, Kampania, najpiękniejsza prowincja nad odnogą neapolitańską, gdzie w malowniczym położeniu nad zatoką wznosi się największe i najokazalsze włoskie miasto:

NEAPOL stolica, w bliskości Wezuwiusza, 350,000 lud. między którymi 80,000 żebraków i wyrobników znanych pod nazwiskiem Lazaronów, bez domu i przytułku, Ma 9 teatrów, na których same opery grywają. Najwspanialsza ulica zowie się Toledo. W bliskości leżą dwa starożytne rzymskie miasta Herculanium i Pompeji, niegdyś lawą i popiołem Wezuwiusza zasute, teraz od-

grzebane. Okolica ta sławną jest także z tego, że wydaje najprzedniejsze wino zwane Lacryma Christi. Przed zatoką leżą dwie rozkoszne wyspy Ischia i Capri Porticji u podnóża Vezuwiusza z pałacem królewskim.

Gaeta twierdza nadmorska.

Capua nad Volturno w starożytności sławne miasto, gdzie Hannibal zbijał.

bb, Abruzzo, wyzina na Apeninach bez znacniejszych miast.

cc, Apulia, na południe góry Gargano nad morzem Adryatykiem.

Lecce i Foggia dość kwitnące i handlowe miasto, przy ostatnim ponieśli Rzymianie pod Kannami ową wiekopomną klęskę. Nadto Taranto portowe i Oranto twierdza.

dd, Calabria, sięgająca Sycylii, często trzęsieniem ziemi zwiedzana, z miastem Riggio leżącym naprzeciw Sycylii.

b. Sycylia.

Największa wyspa na morzu Śródziemnym, w kształcie trójkąta 600 \square mil, oddzielona od Neapolu cieśniną Faro di Messina $\frac{3}{4}$ mili szeroką. Jestto wyzina z wązkami niskimi wybrzeżami i najwyższą górą wulkaniczną Etną u krańców Monte-Gibello zwaną, do 11 stóp wysoką, z którą czarujący naokół otwiera się widok, gdyż podnóżę tej góry należy do najurodzajniejszych okolic, pokryte jest bujnymi winnicami i oliwami.

aa, Na wybrzeżu północnem, w czarującej okolicy leży stolica:

PALERMO 160,000 ludn. O milę od miasta jest kaplica w grocie, gdzie się znajduje grobowiec S. Rozalii patronki miasta, do której się mieszkańcy udają o pomoc, osobliwie w czasie powietrza.

bb, Na wschodnim wybrzeżu leży:

Messina nad cieśniną, z pięknym portem, ma 80,000 ludn. prowadzi znaczny handel południowymi owocami. Catania 60,000 ludn. z kądką zwykle wstępują na Etnę.

Syragosa dawniej Syracusae, najsłynniejsze greckie miasto.

cc, Południowo zachodnie wybrzeże ma miasto: Girgenti.

Powyzę Sycylii znajdują się wyspy:

Liparyjskie wulkaniczne, a jednak dla żyzności dobrze zamieszkałe, choć ciągłym ogniem dymią, znane są Lipari, Volcano i Stromboli.

Na południe Sycylii leży sławna wyspa:

MALTA, mająca tylko 6 kwadr. mil, początkowo z kamienia wapiennego, na który później ziemię urodzajną okrętami nawieziono, gdzie teraz rosną najpiękniejsze pomarańcze, oliwy wino i bawełna, która się tu szczególnie udaje. Ponieważ Malta ma wysokie i spadziste brzegi, jest z natury twierdzą, jeszcze bardziej wzmocnioną przez zakon kawalerów S. Jana, tak nazwanych kawalerów maltańskich, którzy ztąd długo z niewiernymi prowadzili wojnę; teraz znajduje się w rękach Anglików. Ze stolicą La Valetta.

UWAGA I. Włochy zowią ogrodem Europy, bardzo dobrze położone do handlu, mając z trzech części świata otwarty dowóz. Mieszkańcy są potomkami dawnych Rzymian, zmieszani z niemieckimi narodami. Oni w średnich wiekach wypolegowali nauki i sztuki piękne; najwcześnieji utworzyli sobie ojczystą literaturę przez sławnych poetów Torquato Tasso, Petrarce, Ariosto i wykształcili na swych Akademiach w Padwie, Bononii i Rzymie resztę Europy. Teraz celują jeszcze w niektórych rękodzielnach np. jedwabnych, aksamitnych, zwierciadeł i prowadzą dość znaczny handel. Ale najbardziej kochają się w sztukach pięknych: malarstwie, snycerstwie, tak że ich mistrzowi Rafaelowi Michałowi Aniołowi, Tycyanowi, Kanowie nikt dotąd nie wyrównał i kto dziś nawet w malarstwie lub snycerstwie chce postąpić, musi udawać się do nich po naukę i po wzory. — Także i w muzyce i śpiewie celują dotąd wszystkie inne narody.

III. §. 70. Półwysep Turecki czyli Balkan.

9000 kwadr. mil, 10 milion. ludn. mieści Turcyą i królestwo Greckie.

a, Trzeci południowy półwysep najwięcej mający zatok, a zatem do handlu najsposobniejszy, między morzem

- Adryatykiem i Jońskim z zachodu, a morz. Egiejskim i Czarnem ze wschodu; z północy graniczy z Węgrami i Austryą.
- b, Góry Bałkan z zachodu Skardem zwane, będące w związku z Alpami, przeryniają w poprzek ten półwysp, rozgałęziając się po całym półwyspie, i formując liczne pasma gór: Pindus, Olymp, Oeta, i t. d.
- c, Rzeki. Oprócz Dunaju z pobocznymi, najznacniejsza jest rz. Marica dawniej Hebrus zwana, wypływa z gór Bałkan do Egiejskiego morza.
- d, Klimat południowy, w górach dość ostry; produkta: oliwa, wino a szczególniej turecki tytoń. Sławne są tureckie szale, kobierce, safiany i broń.
- e, Mieszkańcy. Panującym narodem są Turcy, czyli Osmani, lud przybyły z głębi Azji, który pod Mahometem II gim cesarstwu wschodniemu czyli greckiemu przez zdobycie Konstantynopola w r. 1453. koniec położył i stał się strasznym Chrześcianom w Europie.
- f, Sławianie, którzy w czasie wędrówek ludów przeprowadzili się przez Dunaj, prawie cały półwysp obsiedli, pod nazwiskiem: Bulgarów, Serbów, Bośniaków, Kroatów, Czarnohorców, razem około 7 mil. jedni sturczeli, inni wyznają religią grecką, t. j. wschodniego kościoła.
- f, Religia panująca jest machometaniska czyli Islam, a ich zakonem Koran, naczelnik ulemow czyli duchownych zowie się Mufty, kościoły zowią się meczety, nie mające dzwonów. Chrześcian w ogóle nazywają Frankami.
- g, Sultan czyli Padysza rządzi despotycznie i ma do pomocy Wielkiego Wezyra i radę zwaną Dywanem: Prowincjami rządzą: Baszowie, Beglerbegowie, Bejowie o 3 lub dwóch buńczukach (Şoşşçwief) oznakach swęj godności.
- h, Podział
- aa, Romania czyli Rumili za Bałkanem, gdzie leżą trzy największe miasta:

KONSTANTYNOPOL dawniej Byzancyum, a od Turków Stambuł zwane, położone na półwyspie w kształcie trójkąta, którego kąt ostry najdalej w morze wchodzący, stanowi Seraj, warowną rezydencją Sultana. Od wielkiej bramy prowadzącej do Seraju, zowie się dwór Wielką Portą. Najspanialszy gmach jest Kościół Ś. Zofii przez Justiniana Cesarza wschodniego wystawiony, teraz zamieniony na meczet. Bazar z pyszną kolumnadą, gdzie są kramy z towarami wschodniemi; wiele wodociągów i publicznych kąpieli, około 600.000 ludn. z przedmieściami Pera i Galata zamieszkałemi przez Franków, którzy prawie cały handel mają w swym ręku, leżące nad samym portem. Na drugiej stronie cieśniny w Azji leży miasto:

Skutari, także za przedmieście do Konstantynopola uważane, gdzie zwykle Turcy umarłych chowają.

Adrianopol nad Maricą dawniejsza stolica państwa, ma około 100,000 ludn. fabryki jedwabne.

Philippopol także 100,000 ludności miasto fabryczne.

Galipoli nad cieśniną Dardanelską, port wojenny; wyrabiany tutaj turecki safian, uchodzi za najlepszy. Zamki warowne nad Dardanelami strzegą przejścia.

bb, Bulgarya między Bałkanem i Dunajem.

Sofia u podnóża gór Bałkan największe i najbardziej handlowe miasto 50,000 ludn. ciepłe wody.

Szumla także u spodu gór, forteca.

Varna twierdza nad morzem Czarnem, pamiętne klęską Władysława Warneńczyka, króla Polskiego i Węgierskiego 1444 zwyciężonego przez Amurada.

Silistria, Ruszczuk, Nikopoli, Widdin twierdze nad Dunajem.

cc, Macedonia z trójzębnym chalcydijskim półwyspem i górą świętą Athos, zamieszkałą przez kilkatisięcy mnichów w 20 klasztorach, siedlisko uczoności greckiej, dostarczające dla kraju popów i nauczycieli. Jestto jedyne miejsce w Turcyi, gdzie są dozwolone dzwony. Odnogi Thessalonichi i Contessa. Miasto:

Thessalonichi czyli Salonichi, jedno z największych i najbardziej handlowych miast, ma 70,000 mieszk. między którymi wiele Franków, mieszkających tu dla handlu i dla znacznych fabryk.

dd, Thessalia leży na południe Macedonii między górą Pindus i Archipelagiem z pięknymi dolinami, między którymi najstawniejsza Tempe; między górami Olympem i Ossą, gdzie płynie rzeka Peneus, teraz Salambria zwana. Miasto: **Larissa** czyli Jeniszer nad Salambria 20,000 mieszk.

ee, Albania czyli Arnaut, w starożytności Epirus nad morzem Adryatyckiem, kraj górzysty, druga Szwajcarya, wiele wodospadów. Mieszkańcy Arnauci odważni żołnierze i rozbójnicy chodują piękne konie, wstawili się pod Jerzym Skanderbergiem. Miasto:

Janina nad jeziorem t. n. twierdza 40000 m. **Port Durazzo.**

Skutari także nad jeziorem t. n. mocna twierdza, dawniejsza stolica illirskich królów, ma fabrykę safianu.

ff, Bośnia z Hercogowiną z północy odgraniczona rz. Sawą. zamieszkała przez lud sławiański, chodzący wiele bydła, stolica:

Bosna Sarai czyli Sarajewo nad rz. Bosną ma 70,000 ludn. wielka fabryka broni i znaczny handel.

Mostar w Hercogowinie nad rz. Narentą fabry-

ka pałazy ma sławny marmurowy most o jednym łuku z czasów rzymskich.

Montenegrini czyli Czarnohorcy, mężni górale zdołali utrzymać swą niepodległość, słuchają tylko Władyki, żyją po wsiach, z których najważniejsza Cetlina.

gg, Między wyspami tureckimi, największa Candia dawniej Creta, poprzerynana górami, między którymi Ida najznaczniejsza, grunt żyzny, klimat piękny, ale nie zaludniona. Sławne jest w Turcyi mydło z Candii. Miasto Candia założone przez Wenecyan i Canea ma lepszy port.

Z innych wysp: **Tasos** obfitująca w wino oliwy i marmur. **Samotraki**; mająca wiele miodu i **Stalimene** dawne Lemnos urodzajna.

B. KRAJE POD ZWIERZCHNICTWEM TURCYI.

hh, Serwia między Bośnią i Bulgaryą, przerzięta rzeką Morawą wpadającą do Dunaju. Sławna jest żelazna brama Dunaju, gdzie ta rzeka przez skały ścieśniona ma koryto. Jerzy Czarny wywalczył niepodległość Serbów, mających teraz własnego księcia płacącego haracz Sultanowi. Tyłko w Belgradzie jest turecka załoga, w innych miastach nie może postać noga turecka. Serbowie mają własny rząd i piękną oryginalną poezją. Miasta:

Belgrad przy ujściu Sawy do Dunaju 40000 m. znaczna fabryka broni, prowadzi znaczny handel do Węgier i Niemiec. O to miasto rozbijały się kilkakrotnie napady Turków.

Kragujewacz jest stolicą panującego księcia. **ii, Wołoszczyzna.** Obszerna dolina nad Dunajem, starożytna Dacya, z północy zasłonięta szczytami Karpatami, przez które tylko 8 wawozów prowadzi do Siedmiogrodu. Rzeka Aluta dzieli Wołoszczyznę na wschodnią i zachodnią, czyli wielką i małą. Kraj ten niedługo od Kaźmierza Wgo pod zwierzchnictwem polskich królów zostawał, rządzony jest,

przez Hospodara, wybieranego z pośród Bojarów t. j. szlachty, znajduje się teraz podobnie jak Mołdawia i Serbia pod wpływem Rosyji.

Bukareszt nad Dąbrowicą wpadającą do Dunaju, stolica Hospodara, prowadzi znaczny handel, 100,000 m. obszerne, ale źle zabudowane miasto, nie mające nawet wszędzie bruku.

Mołdawia czyli Multany, od Rosyji odgraniczona rzeką Prut, który podobnie jak Seret płynie z Karpat do Dunaju. Stolica:

Jassy w ostatnich czasach podupadłe, jeszcze gorzej zabudowane jak Bukareszt, ulice dylami wyłożone.

Gala z mniejsze lecz ładniejsze miasteczko w bliskości Dunaju.

Do Turcyi należą w Azji: Turcyja Azyatycka. W Afryce: Egipt i Tripolis.

§. 71. C. KRÓLESTWO GRECKIE

800 kwadratowych mil, 1 milion ludności.

Grecya zajmująca południową część półwyspu, składa się z 3 części: 1, stałego lądu, czyli Hellady, teraz zwanéj Livadią; 2, z półwyspu Peloponnesu, teraz Morea zwanego. 3, z wysp greckich na morzu egejskiem.

ATHENY na stałym lądzie stolica królestwa starożytne miasto, prawie całe zagrzebane w gruzach, z wielu pomnikami ma tylko 30.000 miesz.

Półwysep Morea przesmykiem Isthmus czyli Corinth z Helladą połączony, a oddzielony od niej odnogą Lepanto, ma wiele zatok morskich, np. Nauplia i Koron. Na wschodniem brzegu rośnie sławne wino Małmazya (Malvasia). Na przesmyku leży zamek Corinth w starożytności słynny dziś podupadły; tu zład pochodzą rodziny, Koryntki zwane. Miasta są małe, jak:

Patras twierdza nad zatoką Lepanto i Navarino port na zachód; oprócz tego:

Tripolicia i Nauplia początkowa rezydencya.

Wyspy składają najbogatszą część kraju, wydają przednie wino, rodzyńki; wstawiły się w wojnie z Turkami o niepodległość wywalczoną pokojem Adrianopolskim r. 1828.

Negreponi, dawniej Euboea, największa, wężką cieśniną Euripus zwaną od lądu oddzielona.

Hydra i Syros małe, ale dobrze zaludnione, środkowy, punkt kwitnącego greckiego handlu. Prócz tego sławna jest Paros dla białego paryskiego marmuru.

§. 72. RZECZPOSPOLITA SIĘDMIU WYSP JOŃSKICH.

Są gorzyste, ale urodzajne, wydają oliwę i wino i są pod zwierchnictwem angielskiem. Najznacniejsza jest Corfu z miastem t. n. najmocniejszą forteca. Największa wyspa jest Caphalonia, najbardziej zaludniona Zante, zaś Theaki jest ojczyzną Ulyssesa; Cerigo leży oddzielnie na południe przy Morci.

ZACHODNIA EUROPA

zawiera Francją i Wielką Brytannią.

§. 72. A. Francya 10,000 kwadr. mil. 35 milion. ludn.

a, Położenie. Francya ma szczęśliwe położenie, z trzech stron oblana morzem, z południa morzem Środkowem tworzącem odnogę Lponto z zachodu Oceanem Atlantykiem; z północy kanałem La Manche i cieśniną Pas de Calais. Od Hiszpanii oddzielona jest górami P. Ze wschodu graniczy z Niemcami, Szwajcaryą, królestwem Sardyńskim. Rzeka Ren stanowi elzacką granicę.

b, Góry. Środkowa Francya tworzy kraj górny czyli wyżynę z górami: Sevenne sięgającymi Pyreneow, Auvergue, gdzie Puy de Dome; Cote d'Or; dalej góry Jura, Vogezy i Ardenny stanowią naturalną granicę od Szwajcaryi i Niemiec. Północna Francya jest obszerną doliną ku północy pochyloną.

c, Rzeki. Francya ma 130 spławnych rzek, z których cztery główne:

1. Rhodan z góry S. Gotbarda płynie przez jezioro Genewskie, przy Lyon obraca się na południe, gdzie bierze Saonę, niżej jeszcze Iserę i Durance.
2. Garonne wypływa z gór Pyrenejskich, a łącząc się z Dordogne, wpada pod nazwiskiem Gironda do Oceanu Atlantyckiego.
3. Loire największa francuzka rzeka wypływa z gór Seweńskich, bierze z lewej strony Alliere i Vienne, z prawej Mayenne.
4. Sequana wypływa z Burgundji u spodu Cote d'Or, bierze z prawej strony Marne, Oise, z lewej Jonne i Eure.

Nareszcie do Renu wpadają:

Mosela i Maas, zaś Skalda (Escaut) wpada w Belgii do morza północnego.

d, Produkta. Francya wydaje najslawniejsze wina: szampańskie, burgundzkie; w południowej zaś stronie najlepszą oliwę provencką i wiele jedwabiu, który w swoich fabrykach wyrabia.

e) Mieszkańcy. W Bretanii są Celtowie, u spod Pyreneów Baskowie, w Elzacyi Niemcy, z resztą Francuzi, powstałi z dawniejszych Gallów, oświeconych przez Rzymian i później przybyłych Franków. W południowej Francji przeważa romański element; (Langue d'oc, dawniej w poezji provensalskiej kwitnący); w północnej germański element (Langue'd'otui. Odnacza się terazniejszy francuzki język jasnością, delikatnością i wytwornością, bardziej zdolny do prozy, a szczególnie do nauk przyrodzonych, jak do Poezyi i Filozofii. Literatura francuzka zakwitła za Ludwika XIV. za którego żyli najslawniejsi pisarze francuzcy i Corneille tragik i Moliere, najlepszy pisarz komedji. Od tego czasu literatura i moda francuzka wzięła górę w Europie; język francuzki stał się językiem dworów i wyższego szlacheckiego towarzystwa, tak że dotąd po całym świecie ubierają się i mówią po francuzku, a Paryż stał się ogniskiem cywilizacyi i gu-tu całego świata. Również i wyroby niektóre mianowicie jedwabie i wełniane (szaje francuzkie) uchodzą za najlepsze. Do krolow, którzy

ugruntowali wielkość Francji należą Henryk IV. † 1610. Ludwik XIV. † 1715, i minister jego Rychelieu † 1642. W roku 1789. wybuchła francuzka rewolucya, a następnie dostał się na tron Napoleon Cesarz Francuzow, który zawojowawszy prawie całą Europę, ponosił straszną klęskę w Moskwie 1812. i z tronu zrzucony został. Teraz Francya należy jeszcze do pięciu panujących w Europie mocarstw, ma liczne wojsko lądowe i morskie a jeszcze liczniejszą gwardyę narodową. Największe fortece są: Metz, Lille, Strassburg Brest i sam Paryż.

f. Podział. Teraz podzielony jest cały kraj na 86 departamentów, nazwanych od rzek, gór, lecz ważniejszy jest przedrewolucyjny, historyczny podział na prowincye, jako to:

1. Isle de France. gdzie leży stolica niejako całego świata PARYŻ nad Sekwaną, mający 3 mil obwodu, cytadelami obwiedziony, 36,000 domów i przeszło 1 milion ludn. sławny i starożytny Uniwersytet. W najdawniejszej części miasta zwanój Cité, leży starożytny kościół z 12. wieku: Notre Dame, nie mający równego pod względem wielkości i wspaniałości. Również i Pantheon, gdzie chowają szczątki wielkich i wstawionych mężów, celuje wspaniałością. Do gmachów publicznych należą: Tuilerie zwykła rezydencya królów, pałac Louvre z wielkimi skarbami kunsztu i Palais Royal, gdzie kramy na wszystkie towary. Biblioteka licząca prawie 1 milion książek; pałac Luxemburg i Bourbon, gdzie teraz Izba deputowanych swoje sessye odbywa i Hotel Inwalidów, ogromny gmach dla 5000 wysłużonych wojowników, z grobem Napoleona. Paryż ma bardzo wiele fabryk, między któremi najslawniejsze porcelanowe, kobierców i zwierciadeł. W bliskości Paryża są zamki letnie St. Cloud i Fontainebleau.

Versailles z pięknym zamkiem przez Ludwika XIV. wystawionym i galerją obrazów i ogromną fontanną.

Prowincye nad kanałem.

2. Francuzkie Niderlandy czyli Flandrya mają wiele fortec i rękodzieł, między innymi sławne koronki i batysty. Największa forteca jest Lille, 80,000 mieszk. sławne fabryki sukna i koronek, ostatnie robią także w Valenciennes.

Dunkierka nadmorska twierdza. handel.

3. Artois i Picardia z miastami:

Amiens nad Somme, ojczyzna Piotra z Amiens, 50,000 ludn. kwitnące fabryki, piękny kościół katedralny.

Arras forteca, znaczny handel.

Boulogne i Calais nadmorskie twierdze, gdzie przeprawa do Anglii.

4. Normandya nad Sekwaną z miastem

Rouen 100,000 ludn. wielkie, ale źle zabudowane miasto. Tu była spalona dziewica Orleańska r. 1431.

Havre i Cherbourg dwa portowe i handlowe miasta, zład przeprawa do Anglii i do Ameryki.

Prowincye nad Oceanem Atlantyckim.

5. Bretagne najdalej na zachód wysunięta, górzysta:

Nantes nad Loirą wielkie i piękne miasto, fabryczne i handlowe; sławny jest edykt r. 1598.

Brest ma najlepszy port, gdzie stawa flota francuzka, szkoła nawigacyjna i siedlisko marynarki francuzkiej.

6. Poitou z m. Poitiers i Tours wslawione zwycięstwem Karola Martella nad Arabami r. 732.

La Rochelle i Rochefort nadmorskie miasta.

7. Guienne i Gascogne, gdzie rośnie wino Medoc i Pontac z miastem:

Bordeaux nad Garonną 120000 ludn. wielki

handel winem t. nazwiska, które tu rośnie. Tu się urodził Montesquieu.

Bayonne przy ujściu rz. Adour forteca, tu wynalezione bagnety.

Prowincye nad morzem Środiemnem.

8. Pyrenejskie Foix i Roussillon z twierdzą nadmorską Perpignan.

9. Languedoc z m.

Toulouse nad Garonną 90 tys. ludn. starożytności rzymskie, początek południowego kanału do Środiemnego morza.

Montpelier gdzie jest sławna lekarska szkoła.

Nimes rękodzieła jedwabne, rzymskie starożytności.

10. Provence z najłagodniejszym klimatem, południowymi owocami i oliwą, ojczyzna Troubadurow.

Marsilia 150 t. m. ma wielkie fabryki mydła i prowadzi rozległy handel z Włochami, Turcyą i Afryką, po Paryżu i Lugdunie, trzecie miasto we Francyi.

Toulon drugi port wojenny, i warowny, gdzie flota fr. stawa, dokąd także na galery skazują zbrodniarzy.

Aix i Avignon leżą w głębi kraju, w pierwszym są ciepłe kąpiele, w drugim rezydowali przez niejaki czas papieże.

Nad Wschodnią granicą leżące prowincye.

11. Dauphiné z miastami:

Grenoble forteca i Vienne handel wina burgundzkiego.

12. Bourgogne czyli Burgundya, gdzie rośnie przednie wino burgundzkie: Dijon dawniejsza stolica burgundzkiego królestwa z pięknym starożytnym kościołem, prowadzi handel winem.

13. Franche Comte (wyższa Burgundya)

Besançon nad rz. Doubs forteca, zegarki, fabryka broni.

14. Elzacya z mocną warownią Strasburg nad Renem 70 t. m. sławny gotyckim kościołem, mającym najwyższą wieżę 438 stóp i wiele fabryk.

15. Lotaryngia z m. Nancy nad rz. Meurthe, gdzie panował Stanisław Leszczyński.

Metz nad Mozela mocna forteca większa jak Nancy.

16. Champagne ma grunt wapienny i wydaje najslawniejsze szampańskie wino, z miastami:

Rheims gdzie królów fr. koronowano:

Troyes nad Sequana i Chalons nad Marną gdzie na polach Katalaunskich stoczona była wiekopomna bitwa z Attylą r. 451.

Prowincje środkowe, wewnątrz kraju leżące:

17. Maine, Anjou i Touraine zwaną ogrodem Francyi z miastami fabrycznemi: Tours i Angers.

18. Orleanois mocno zaludnione i dobrze uprawne, z miastem:

Orleans nad Loirą 45 t. ludn. pomnik Dziewicy Orleańskiej, która oswoiła to miasto od oblężenia Anglików. 1429.

19. Berry. Bourbonnais i Nivernois w samym środku Francyi z m. Bourges z z pięknym katedralem i kościołem.

20. Auvergne z m. Clermont u spodu góry Puy de Dome.

21. Lyonais z największém po Paryżu z miastem:

Lyon (Lugdun) przy ujściu Saony do Rhodanu, 200,000 ludn. wielkie rękodziela jedwabne i aksamitne.

Do Francyi należy wyspa Korsyka z m. Bastia forteca i Ajaccio, gdzie się urodził Napoleon.

UWAGA. Francuzi mają posiadłości w Indyach Wschodnich na wybrzeżu Koromandel: Pondichery. W Afryce Algier kilka osad w Senegambii i w Wyższej Guinei nareszcie wyspę Bourbon.

W Ameryce na Antillach wyspy Martinique i Guadeloupe i w południowej Ameryce część Guyanny z wyspą i miastem Cayenne, nareszcie wyspy Marquesas, dokąd na wygnanie wysyłają politycznych przestępców.

§. 73. **BB. WIELKA BRYTANNIA.**

6000 kwadratowych mil. 27 milion. ludności.

a. Za kanałem La Manche leży długa wyspa na 120 mil, obrotowa szerokim brzegiem ku Francvi, od której oderwana być się zdaje, zwięża się coraz bardziej ku Szkocyi, tak że przy zetknięciu się z nią ma tylko 13 mil szerokości. Obok niej leży mniejsza wyspa Irlandya oddzielona kanałem północnym i S. Jerzego od Szkocyi i Anglii.

b. Góry. Zachodnie półwyspy Cornwallis i Wales i północna część Anglii mają góry: Cornwall oblitujące w cynę i miedź, Wales z górą Snowdon; nareszcie Peak i Cheviot na granicy Szkockiej. Wschodnio-południowa strona Anglii tworzy dolinę.

c. Rzeki wpadają do odnóg morskich, które sobie z zachodniej i ze wschodniej strony odpowiadają:

Saverna wpada na zachód do kanału Bristol i Tamisa na wschód.

Mersey wyżej na północ płynie na zachód.

Humber na wschód do odpowiadającej odnogi i przeszło 50 rzek pomniejszych, tworzących liczne porty.

d. Równie ważne są w tym kraju nader liczne kanały, łączące prawie wszystkie większe miasta ze sobą; między niemi najslawniejszy Bridgewater, idący miejscami pod ziemią, a gdzie indziej znówu po nad rzekami.

ką, tak iż zdarzyć się może, że dwa okręty jeden nad drugim płyną. Kanał Oxford i Liverpool-Leeds. Równie nadwyzwyczajnie upowszechnione są koleje żelazne.

e, Klimat i produktu. Powietrze w Anglii prawie ciągle mgliste tak, że miasto Londynu często wśród dnia oświecać trzeba. Śnieg w zimie nie leży długo, a klimat daleko łagodniejszy jak w Niemczech. Z produktów: owce po hiszpańskich najlepsze, równie dobre konie: z kopalni wielka obfitość węgla kamiennego, tak potrzebnego do nader licznych fabryk, najprzedniejsza cyna i żelazo i słynne są fabryki angielskie żelazne stalowe, wełniane i bawełniane i skorzane, a szczególnie maszyny przemysłowe. Sławny jest także angielski porter.

f, Mieszkańcy, są mieszaniną pierwotnych tego kraju mieszkańców Brittonów z później przybyłymi Rzymianami, Anglosaxonami, Normanami (z Norwegii) Francuzami, z której to mieszaniny powstał dzisiejszy Angielski język.

g, Religia i Rząd panująca jest reformowana anglikańsko-episkopalna; w Szkocji presbteryjańska w Irlandyi najwięcej jest katolików, których liczba w ostatnich czasach mocno się powiększa. Rząd dawno konstytucyjny. (Magna Charta, Habeas corpus) Parlament składa się z izby wyższej Lordów czyli Parów (Torysowie) i z niższej deputowanych z miast. (Whigowie). Siła morską jest większą, jak wszystkich innych państw razem; mają bowiem przeszło 200 liniowych okrętów.

Podział. Anglia podzielona jest na hrabstwa. Shires, my podajemy dawniejszy historyczny podział:

1. Essex z m. st. LONDYN, największe miasto w świecie, przeszło 2 miliony ludności położone po obu brzegach Tamizy. Kwatery City i Westminster leżą po lewej stronie tej rzeki. Między gmachami najważniejsze: kościół Ś. Pawła z wysoką kopułą, opactwo Westminster, miejsce koronacji i grobów

królów angielskich, Tower dawniej zamek królewski, dziś więzienie. Pałac królewski James i nadwyzwyczajnie wiele fabryk. Tunel czyli przejście pod Tamizą.

2. Ostangeln z m. Norwich (Norwicz) miasto fabryczne i Cambridge (Kembrycz) sławny uniwersytet.
3. Mercia z miastem Oxford, najpierwszy uniwersytet.

Birmingham 200 ludn. największe fabryczne miasto w świecie; najprzedniejsze wyroby stalowe, mosiężne, maszyny parowe.

4. Nordhumberland, z m. Hull, nad rz. Humber warsztat okrętów, połów wielorybów.

Leeds (Lids) 120 t. m. ma najprzedniejsze sukienne rękodzieła.

York nad rz. Ouse drugie Arcybiskupstwo.

Liverpool (Liverpul) przy ujściu rz. Merséj, do morza Irlandzkiego 300 t. lud. drugie miasto handlowe po Londynie

Manchester (Menczester) nad kanałem Bridgewater 300 t. ludn. ma największe bawełniane rękodzieła.

Newcastle (Niukestel) ma najogromniejsze kopalnie węgla kamiennego.

5. Kent z m. Canterbury (Kenterbri) ma najpierwsze Arcybiskupstwo.

Dover nad cieśniną, przeprawa do Francji i Belgii.

Grenwich (Grynicz) nad Tamizą, obserwatorium astronomiczne; pierwszy południk.

6. Sussex i Westsex z miastami:

Portsmouth (Portmauz) 60 t. n. najpierwszy wojenny port i ogromny arsenał.

Plymouth (Plimmauz) 90 t. lud. sławny wojenny i handlowy port.

Bristol przeszło 120 t. ludn. przy ujściu Sa-

werny, bogate miasto, po Londynie. Liverpoolu trzecie handlowe miasto w Anglii. W bliskości piękne miasto:

Bath, gdzie są sławne kąpiele.

7. Księstwo Wales na zachód z m. Pembroke forteca z wyborym portem.

II. Szkocya.

a, Kraj górzysty z wielu zatokami morskimi, przylądkami jeziorami, z kwitnącem jednak rolnictwem. Rozróżniają dolną Szkocję i górną, gdzie są góry Grampian i Inverness, z najwyższym szczytem Ben Newis (5600 land) zamieszkałą przez szkockich górali. Kanał Kaledoński od Inverness do wyspy Mull i Glasgow od miasta t. nazw. do odnogi Forth.

b, W dolnej Szkocyi są miasta:

EDINBURG z portem Leith, nad Fort, ma przeszło 200 t. m. słynny uniwersytet:

Glasgow nad rz. Clyde najpierwsze handlowe i fabryczne miasto w Szkocyi 300 t. m. sławny uniwersytet. Procz tego jeszcze dwa piękne miasta. Perth i Abardeen (Eberdin).

W górnej Szkocyi leży: Inverness nad zatoką Murray, główne targowisko dla szkockich górali.

Wyspy do Szkocyi i Anglii należące:

- Hebrydy na zachod, z których największe Lewis i Mull; mała Staffa, sławna jaskinią Fingala.
- Orknay czyli Orkady, leżą na północ, z największą Pomoną czyli Mainland, a wyżej Szetlandy; na wszystkich jest znaczny połow ryb i wiele puchu (Eiderbunen).
- W Anglii południowej naprzeciw przylądka Landsend leżą wyspy Scilly z bogatemi kopalniami cyny, a blisko Francyi wyspy Norman. Na morzu Irlandzkim leży wyspa Anglescy połączona mostem wiszącym z księstwem Wales i wyżej wyspa Mauu.

III. Irlandya,

1500 kwadr. mil 8 milion. ludn.

a, jest powiększają się gęstą gęziną poprzerywaną zatokami morskimi, jeziorami i bagnikami i dla tego też rz. Shanon przepływa przez kilkanaście jezior; mało uprawnej roli, najwięcej pastwisk, rząd częsty głód. Mieszkańcy są Irlandczykowie czyli Irowie, podobnie jak Szkoci są potomkami Celtów, pierwotnych tego kraju mieszkańców: wyznają religią katolicką, która tu długo była uciskana, teraz są emancypowani.

b, Podział i miasta. Szkocya dzielona jest na 4 prowincje: Ulster, Leinster, Munster, Connaught (Kunnot.) Stolica:

DUBLIN niedaleko morza 360 t. lud po Londynie i Manchesterze, trzecie miasto co do wielkości, siedlisko Wicekróla i Prymasa, ma szerokie ulice. Na północ leży:

Belfast nadmorskie miasto, prowadzące wielki handel płocienny 70 t. m

Cork, drugie miasto po Dublinie, 180 t. lud. tu biją wiele bydła, wędzą i zaopatrują okręty.

Limerik nad Shanon, forteca.

UWAGA I. Posiadłości angielskie:

- W Europie: Wyspa Helgoland przed ujściem Elby; twierdza Gibraltar nad cieśniną t. n. Wyspa Malta na morzu Śroziemnym i wyspy Jońskie.
- W Azji: wyspa Ceylon w Indyach przedgangesowych, obszerne cztery prezydentwa: Bengal, Kalkuta, Madras i Bombay. W Indyach zagangesowych kraj: Arakan, Martaban i Tenasserim, a dalej Malacca i Singapore.
- W Afryce: Sierra Leona w Senegambii, wybrzeże złote w Guinei, wysp Annabon, kraj przylądkowy (Cap) wyspy Assumpcion i S. Heleny. Wyspę Maskareńską S. Maurycego i wyspy Seszele na Oceanie Indyjskim:
- W Ameryce północnej: Canada, Nowy Brunzwik, Nowa Szkocya, wyspy Prinza Eduarda, Neufundland, kraje Hudsons i wyspy Bermudas. W Indyach zachodnich: wyspy Lukajskie: Jamajkę

z wielkich Antillow; małe Antille. Część Guyany w południowej Ameryce.

e, W Australii: osady Neusiedwales, Van-Diemenland: Neu Seeland i wiele innych.

UWAGA II. Anglia od czasu Elizbety 1558. Kromwella 1652. odzyskała panowanie na morzu. a Kompania Wschodnio-Indyjska, posiada prawie całe Indie Wschodnie, gdzie przeszło 200 t. wojska utrzymuje. Równie panowali Anglicy w Ameryce południowej, gdzie jednak po uporczywym walce o niepodległość, Stany Zjednoczone utracali. Szczytą się od dawna wolnością i najliberalniejszym prawodawstwem; są jednak dla prawa i porządku z największą uległością i dla tego częste tumulty robotników nie są tak groźne jak we Francji. Zbrodniarzy zwykli wysyłać do Nowej Holandji do Botany Bay, gdzie jako parobcy u osadników pracować muszą. Mają wydoskonalone i na przemysłe oparte rolnictwo, ale najbardziej kwitną fabryki wełniane, bawełniane, stalowe i żelazne, skorzane itd. z ktorymi dla wydoskonalonych angielskich machin, żaden inny naród konkurencyj wytrzymać nie może. Oni wynaleźli i upowszechnili maszyny parowe i koleje żelazne. Olbrzymie przedsięwzięcia dokonywają przez kompanie na akcyje. Ponieważ najwięcej ludzi pracuje w warsztatach i rękodzielnach, przeto rolnictwo, choć wzorowe, nie dostarcza tyle zboża, ile potrzeba na konsumpcyą. Muszą je przeto z Polski i z Rosyji sprowadzać, (cóż podnosi się lub zniża w stosunku ceny zboża). Dla tego w Anglii wielka jest drożyzna tak, że wyrobnik nawet ledwo za talara wyżyje na dzień. Zład też tysiące ludzi umiera z głodu, podczas gdy bogacze posiadają miliony. Anglik jest poważny, zimny, a nawet dumny, ale pracowity, wytrwały, przemysłny, lubi grę szachów i whista, wyciągi konne, walki kogutow, zapasnictwo (boxowanie) przy czem zwykł czynić wielkie zakłady; język Angielski nazywa się mieszanym, ma bogatą oryginalną literaturę, szczerzy się Shakespearem, dramatykiem i Walterem Szkotem pisarzem historycznych romansow.

ŚRODKOWA EUROPA,

mieści Belgią z Niderlandami czyli królestwem Hollenderskiem; Szwajcaryą i Niemcy.

A. BELGIA 580 kwadr. mil, 4 i pół miliona ludn.

a, Belgia położona między Francyą, morzem Północnem i Niemcami należała dawniej do królestwa Hollenderskiego, dopiero od r. 1830. osobne królestwo stanowiąc

zaczęła, najlepszy i najludniejszy kraj w Europie. gdzie i rolnictwo do najwyższego stopnia wydoskonalone i kwitnące i przemysł prawie angielskiemu wyrównywający, produkuje stawne niderlandzkie sukna, batysty, koronki bruxelskie, ma wielkie fabryki broni i t. d.

b, Mieszkańcy są Wallonowie i Flamandowie, pierwsi do Francuzów, drudzy do Niemców bardziej zbliżeni, wykształceńsi, mówią po francuzku i ten język jest językiem rządowym i naukowym. Religia panująca jest katolicka.

c, Podział. Podzielona jest Belgia na prowincye:

aa, Brabancya w samym środku z m. st.

BRUXELA piękne i ludne miasto 130 t. ludn. wiele fabryk, słynne koronki bruxelskie. Niedaleko zład jest Waterloo, gdzie Napoleon przez Anglików i Prusaków pobity 1815.

bb, Antwerpia z m. tego nazw. nad rz. Skaldą, która tu jest dla okrętów morskich sptawną, ma 85,000 ludn. forteca, z pięknym kościołem katedralnym, najstarszą giełdą kupiecką w Europie i rozległym handlem.

Malines (Mecheln) nad rz. Dyle, katedra Prymasa Belgii, druk książek katolickich.

cc, Wschodnia Flandrya, gdzie na 1 milę przy-pada 14 t. ludn. z m. st. Gendawą (Gent.) nad Skaldą najobszerniejsze miasto w Belgii.

dd, Zachodnia Flandrya z licznymi kanałami.

Brügge handlowe i fabryczne m. 50 t. ludn.

Ostende kąpiele mor. przeprawa do Anglii.

ee, Hennegau z twierdzą Mons i Dornik czyli Tour-nay nad Skaldą forteca i rękodzieła dywanów.

ff, Namur z m. t. n. forteca, metalowe wyroby.

gg, Lüttich (Leodium) ze źródłami mineralnemi Spaa i wielkim przemysłem, z miastem:

Lüttich na lewym brzegu rz. Maas 75 t. lud.

słynny uniwersytet i fabryka broni i wyrobów metalowych.

Belgicki Limburg i Luxemburg nie mają znacznych miast.

B. KRÓLESTWO HOLENDERSKIE 600 kwadr. mil, 3½ mil lud.

Tuż nad Belgią ku północy nad morzem Północnem i odnogą Zudersee i Dollart, ze wschodu graniczy z Niemcami; dawniej była Hollandya najpotężniejszym morskim mocarstwem, ale przez Anglią podupadła, ma jednak jeszcze znaczną siłę morską dla swoich osad i handlu. Od morza zasłoniąca jest szeregiem wysp, jak gdyby wałem i sypaniami groblami od zalewu morza, albowiem kraj nad Zudersee niżej od poziomu morza położony. Jest to kraj bez kamieni i drzewa; bez płynącej wody, wszędzie sztucznie, kanałami poprzerynany i skrapiany. Również mocno zaludniony, choć nie tak już jak Belgia, gdyż tu około 10 t. m. miesz. przypada na 1 □ milę.

Słynne są sery, śledzie, sukna, kwiaty, papiery i skory hollenderskie, niemniej i tabaka holenderka.

aa, Mieszkańcy są potomkami słynnych, w starożytności Batawów, zmieszani z germańskimi Fryslandczykami i Flamandami, mówiący językiem holenderskim, należącym do niemieckich dyalektów, wyznają religią ewangelicką, choć i katolików wiele, osobliwie w mniejszych miasteczkach, a szczególnie w Limburgu i Luxemburgu. Wszyscy są bardzo pracowici, porządni, schludni i oświeceni. Pod Fillipem II. skruszyli hiszpańskie jarzmo i utworzyli republikę zjednoczonych niderlandzkich stanów.

bb, Kraj podzielony jest na 10 prowincyi: północna i południowa Hollandya, Zelandya, Brabancya, Utrecht, Geldria. Wyższa Yssel, Drente, Groeningen. Fryzja i księstwo Luxemburskie należące do związku niemieckiego, mocna forteca. Miasta:

AMSTERDAM wystawiony po większej części na palach, licznymi kanałami poprzerynany, wielkie fabryczne i handlowe miasto, przeszło 200 t. ludn. przeszło 20 t. portugalskich i niemieckich żydów.

Harlem słynne z najpiękniejszych kwiatów; tu w bliskości leży Saardam, gdzie Piotr W. jako cieśla przy warsztacie okrętów pracował.

HAAGA druga stolica i rezydencya króla, z pięknym zamkiem:

Leyden Lugdunum Batavorum i Utrecht (Utrechtum) nad starym Renem z sławnymi uniwersytetami (butelka do materji elektrycznej).

Rotterdam, nad rz. Maas, drugie największe handlowe miasto w Hollandyi, 80 t. lud. posąg Erazma Rotterdamczyka.

W Brabancyi pełno jest fortec, jako Herzogenbusch, i Breda.

W Zelandyi na wyspie utworzonej przez odnogi Renu: leży twierdza Middelburg i Vliessingen z najlepszym portem.

Osady: w Azyi: Batavia, Sumatra, Amboina, Banda, Ternate, Macassar, Timor i Berneo.

W Afryce: wyższej Guinei 13 punktów; w Ameryce: Surinam i Curaçao.

C. RZECZPOSPOLITA SZWAJCARSKA, DAWNIEJSZA HELWECYA,

blisko 800 kwadr. mil, 2½ milion. ludn.

a, Leży między Francją, gdzie góry Jura, między Włochami i Niemcami, jeziorem Bodeńskim i Renem odgraniczona. Kraj w Europie najbardziej górzysty i dla pięknych widoków natury tak bardzo zwiedzany, licznymi pasmami Alp najeżony, których środkowym niejako punktem jest Góra S. Gotharda, z kąd płyną rzeki: 1. Tessino na południe do Po. 2. Rhodan przez je-

zioro Genewskie do morza Śródziemnego we Francyi.

3. Reus, przez jezioro Lucern i Vierwaldstaedter.

4. Ren z poboczną Aar, przepływa przez jezioro Bodeńskie, pod Schaffhauzen tworzy znaczny spadek.

b, Mieszkańcy. Katolicy i ewangelicy mówią po francuzku, po niemiecku i po włosku podług tego, jak do którego z tych trzech krajów są bardziej zbliżeni, są pracownicy, trzeźwi, oszczędni, do swego kraju przywiązani, który jednak dla zarobku na niejaki czas opuszczają, trudnią się kupiectwem, rzemiosłem, lub też służąc wojskowo. Są oświeceni i przemysłni, wyrabiają wiele zegarków. Ponieważ ich kraj do rolnictwa niezdatny, i ma brak zboża i soli, chodują najpiękniejsze bydło i robią owe sławne sery szwajcarskie.

c, Rząd i podział. Szwajcarya podzielona jest na 23 kantony przeważnie od miast, z których każdy osobnym jest państwem i ma własną bardziej arystokratyczną lub demokratyczną ustawę. Wszystkie kantony składają Związek Szwajcarski (Eidgenossenschaft) załatwiający swoje sprawy na sejmie (Tagsgaung) zebranych ze wszystkich kantonów, odbywającym się co dwa lata kolejno w Zurich, Bern i Lucernie, które się też dla tego pierwszymi czyli głównymi miejscami (Vororte) nazywają, jak gdyby trzy stolice Rzeczypospolitej. Burmistrz lub wojt tego miasta, gdzie się sejm odbywa przewodniczy zgromadzeniu i jest niejako głową całego związku.

Nazwiska Kantonów, z których Bern największy a Zug najmniejszy, są następujące:

Bern	Graubunden	Genewa
Zürich	Thurgau	Schaffhausen
Lucern	Wallis	Basel miasto
Aargau	Solothurn	Unterwaldem
Waadt	Appenzel	Glarus
St. Gallen	Basel kraj	Zug
Tessin	Neuchatel	Uri.
Freyburg.	Schwyz.	

d, Miasta: Zürich, nad jeziorem t. n. ma uniwersytet, tu się urodzili Pestalozzi i Lavater.

Bern, nad rz. Aar, najpiękniejsze miasto w Szwajcaryi.

Lucerna nad jezior. Vierwaldstaedter.

Schaffhausen nad Renem, gdzie jest spadek na

60 stóp.

Bazylice (Basel) nad Renem jedno z największych i najbogatszych miast szwajcarskich stanowiące osobny kanton. Tu się odbywał sławny sobór bazylejski 1448.

Genewa 35,000 ludn. najznaczniejsze i najprzemysłniejsze miasto w Szwajcaryi nad jeziorem t. n. i Rhodanem, gdzie się urodził sławny Rousseau. Robią tu najprzedniejsze zegarki i inne wielkie fabryki.

Neufchatel, nad jeziorem należy do króla Pruskiego, fabryczne i handlowe miasto.

D. CESARSTWO AUSTRYACKIE,

12,000 kwadr. mil, 37 milion. ludn. powiększej części katolickiej.

a, Granice i skład. Cesarstwo Austriackie zajmuje południowe Niemcy i graniczy na zachód z Szwajcaryą i Bawaryą; na południe z Włochami, morzem Adrytykiem i Turcyą; na wschód z Rosyją; na północ z Prusami, Saxonią i składa się z następujących części:

1. Arcyksięstwo Austriackie,
2. Hrabstwo Tyrolskie,
3. Księstwo Styryi,
4. Królestwo Illyrii, składające się: z Karyntyi, Krainy i Istrii,
5. Królestwo Sławonii
6. — Kroacyi,
7. — Dalmacyi,
8. — Królestwo Węgierskie z Wojewodina i Banatem czyli Pograniczem wojskowym.
9. W. Ks. Siedmiogrodzkie,
10. Królestwo Galicyi i Lodomeryi,
11. Czeskie,
12. Margrabstwo Morawskie,
13. Królestwo Lombardzko-Weneckie,

b, Mieszkańcy rozlicznych narodowości i języków: najwię-

cęj do 17 milion. Sławian, 5 milion. Węgrów i tyleż Włochów i Niemców.

c, Produkta. Węgrzy dostarczają najprzedniejszego węgierskiego wina i mają wielkie kopalnie złota i srebra; Galicya ma nieprzebraną obfitość soli kamiennęj; w Tyrolu chodują piękne tyrolskie bydło rogate.

d, Ogromne to państwo winno swoją wielkość Radolfowi Habsburskiemu, który miał znaczne posiadłości nad wyższym Renem i nad rz. Aar i w roku 1273 cesarzem Niemieckim obrany został. W roku 1526. pozyskali Habsburgowie, Czechy i Węgry. W r. 1740 wygasła linia męzka, a Marya Therezya zostawszy Cesarzową, oddała swą ręką Franciszkowi Lotaryńskiemu. Przez wojnę siedmioletnią utraciła Szląsk. W r. 1804. po zniesieniu cesarstwa Niemieckiego, Franciszek przyjął tytuł cesarza Austriackiego.

1. Arcyksięstwo Austriackie, 700 kwadr. mil $2\frac{1}{2}$ miliona lud.

Leży w samym środku monarchii po obu stronach Dunaju, podzielone na :

a, Niższą Austryą, poniżej rz. Ems:

WIEDYŃ nad Dunajem ma przeszło 400,000 lud.

Właściwe miasto, gdzie jest zamek cesarski i kościół z najwyższą wieżą Ś. Szczepana, jest w samym środku, otoczone przeszło 30stu przedmieściami mającemi $3\frac{1}{2}$ mili obwodu. Uniwersytet, sławny ogród spacerowy Prater i w bliskości cesarski pałac Schoenbrunn. Wiedyń jest nadto podobnie jak Berlin, dla Prus środkowym punktem handlu i przemysłu, dla Austriackiej monarchii.

b, Wyższa Austrya powyżej rzeki Ens, z m. st.

Linz nad Dunajem 25 t. ludn
Salzburg nad Salzą wpadającą do Dunaju, w romantycznej okolicy także 25 t. ludn. z twierdzą; a wody słone Ischl.

2. Księstwo Styryi, 400 kwadr. mil $1\frac{1}{2}$ miliona ludn.

nad rzekami: Muhr, Drawą i Sawą z Styryjskimi Alpami, obfitującami w kopalnie wybornego styryjskiego żelaza. Mieszkańcy Niemcy i Sławianie. Miasto:

Graetz nad rz. Muhr 50 t. ludn. kolej żelazna do Wiednia i Triestu. Bruck i Marburg miasto obwodowe ma wielkie jar-narki.

3. Krolestwo Illyrii 500 kwadr. mil, $1\frac{1}{2}$ miliona ludn.

Składa się z Karyntyi, Krainy, Istrii z Friulem ciągnie się jeszcze niżej, aż do Adryatyckiego morza z Karnickimi i Julskimi Alpami, między którymi najwyższa Terglow. Jezioro Czerkniekie, sławne przez regularny odpływ i przyptyw. Odnogi: Triest i Quarnero.

Klagenfurt stołeczne w Karyntyi.

Leibach (Lublana), siedzisko rządu krajowego.

Idria sławneminy merkuryuszowe.

Triest (Tergestum) nad zatoką t. n. 80 t ludn. naj-pierwsze handlowe miasto austriackie, warsztat okrętów, z wielką groblą (Mola) zastępującą port.

4. Hrabstwo Tyrol 520 kwadr. mil, 1 milion lud.

Leży przez połowę w nadbrzeżu Dunaju i rz. Adigi. Kraj samemi górami najeżony, jak Szwajcarya. Góry Norickie i Rhaetyckie Alpy ze szczytami Breuner, przez który idzie bity trakt już za czasów Rzymian. Ortels 12 t. stóp wysoki i Arlberg na zachód; w dolinach wielki upał. Rze-a In, wpadająca do Dunaju, i Adiga na południe.

Mieszkańcy są Tyrole. po większej części Niemcy, na południe Włosi: mają swój właściwy ubiór, taniec i śpiew, są pracowici, odważni, do swego kraju przywiązani, chodują piękne bydło, (krowy tyrolskie) i za handlem włączają się po dalekich krajach, w swoich wysokich i spiczastych kapeluszach.

Miasto stół. Innsbruck nad rz. Inn, w kościele znajduje

się pomnik ich bohatyrskiego obrońcy, przeciw Francuzów, Hofera.

Kufstein, warownia na skale.

Bregenz, nad jeziorem Boden

Trident, nad rz. Adigą stawne soborem tridenckim od rz. 1545—62 na którym sławny kardynał Hozyusz przezydował, ma fabryki jedwabne.

5. Królestwo Węgierskie,

Z Królestwem: Kroacy i Sławonii, 4000 □ mil 12 milion ludn.

a, Między Karpatami i Dunajem rozlega się obszerna dolina, przetrzynięta rz. Dunaj, skracającą najprzód na południe, niżej dopiero od rzek Drawy i Sawy, powraca do swego wschodniego kierunku; gdzie ścięśniony odnogami gór, łączących Karpaty z Balkanem, tworzy małą kataraktę w tak nazwaną żelazną bramę; poczem w dolinie wołoskiej, swobodnie się na zachód rozlewa.

Druga największa rzeka w Węgrzech jest rybną Cisawa (Theiß) z poboczną Marosz płynącą z Siedmiogrodu. Z prawej strony: Raab, Drawa i Sawa z Kulpą i Unną.

b, Góry są:

aa, Małe Karpaty, rozciągające się od Dunaju do źródeł Wisty. Oddzielają niziny Węgierskie od Niemiec.

bb, Środkowe Karpaty czyli Tatry, wznoszą się najwyżej w Szczytach Krywań i szczyt Łomnicki do 8900 stóp.

cc, Góry Siedmiogrodzkie; ostatnie dwa pasma oddzielają Węgry od Galicyi i wschodniej niziny.

c, Węgry należą do krajów obfitych, wydają przednie wino węgierskie, (najprzedniejsze Tokajskie) mają obfite kopalnie złota i srebra.

d, Mieszkańcy są Madziary, to jest Węgry pobratymcy Finnów, najliczniejsi Słowacy 7 mil. pracowici żyją w poniżeniu, także Niemcy i Wołosi (Rumianie) wyznają religią katolicką, protestancką i grecką. Węgry (szlachta) lud bitny, udatny, odznacza się swym pysznym huzarskim ubiorem, mają swój właściwy język i literaturę. Język łaciński był u nich równie upowszechniony jak u nas. Lud mówi po Słowacku. Węgry dzielą się na komitety (Gespannschaften). Południowa część nazywa się Wojewodina, czyli Banatem, gdzie twierdza Temeswar.

W wyższych Węgrzech leżą miasta:

Preszburg dawniejsza stolica, teraz koronacyjne miasto 40 t. ludn. Niedaleko ztąd:

Komorno, mocna warownia nad rz. Wagą i Dunajem i druga twierdza Raab.

Kremnic i Schemnic (Szcawnica) bogate kopalnie złota i srebra.

W niższych Węgrzech zaś leżą miasta:

BUDA (Ofen) stolica królestwa 40 t. lud. twierdza.

PESTH na lewym brzegu Dunaju naprzeciw Budy, największe i najpiękniejsze miasto w Węgrzech, prowadzi znaczny handel, ma około 80 t. ludn. Niedaleko ztąd:

Stuhlweissenburg, groby i koronacya dawniejszych węgierskich królów.

W częściach wschodniej Węgier leżą:

Debreczyn, jedno z największych miast węgierskich, zamieszkałe przez samych Madziarów 50 t. lud. Tokaj i Erlau, gdzie rośnie najprzedniejsze słodkie wino węgierskie.

Kaschau (Koszyce) zamieszkałe po większej części przez Niemców.

Krolestwo Kroacyi.

Leży nad Drawą i Sawą, mieszkańcy Chorwaci i Serbowie, sławiańskiego pokolenia z miastem stół.

AGRAM (Zagrzeb) forteca w bliskości rzeki Sawy i Fiume nad m. Adryatykiem, skład towarów węgierskich do morskiego handlu.

7. Krolestwo Sławonii z Syrmią.

Zamieszkałe także przez Sławian, a szczególnie Serbów z miastem Essek (Osiek) nad Drawą forteca.

8. Pogranicze wojskowe.

Rozciąga się nad turecką granicą, od m. Adryatyckiego aż do Siedmiogrodu i stanowi wojskową kolonią, przeznaczoną do pogranicznej straży, dla odpierania łupieżkich napadów, niedopuszczania szerzenia się zarazy i dla kontroli handlu. Każdy mieszkaniec należy do jednego z 8 pogranicznych półków, między którymi są 3 sławiańskie z oddziałem Czajkistów t. j. żołnierzy morskich, z dwóch węgierskich i z czterech siedmiogrodzkich, z miastami: Waradyń (Peterwardein) twierdza, Karłowice Arcybiskupstwo greckie; Semlin ważne miasto handlowe i Panczowa.

9. W. Księstwo Siedmiogrodzkie, 1000 kwadr. mil, 1 milion lud.

Otoczone jest górami Karpackimi, jakby wałem jakimś tworzy wzniosłą wyżynę. Mieszkańcy są Węgrzy, Szecklerzy i Sasi (Niemcy) zamieszkujący osobne powiaty. Szecklerzy są pograniczni strażnicy. Miasta:

Klausenburg (Kołozwór) główne miasto Madziarów. Hermanstadt stolica Sasów, wawoz czerwonej wieży, prowadzi ztąd do Wołoszczyzny.

Kronstadt, największe miasto w Siedmiogrodzie, ma fabryki 30 t. ludn.

10. Krolestwo Dalmacyi.

Tworzy wybrzeże nad Adryatyckim morzem, składa się z lądu stałego i licznych wysp. Mieszkańcy Sławianie. Miasta: Zara, Spalatro, Ragusa i Kataro, po większej części warowne, z portami.

11. Krolestwo Galicyi, 1600 kwadr. mil, 5 milion ludn.

a, Leży z téj strony, na północnej spadzistości Karpat, mieści Bukowinę, górzysty kraj nad granicą Mołdawską, i Kraków wraz z obwodem nowowcielonym, graniczy na wschód z Wołyniem i Podolem, na północ z Krolestwem Polskiem.

b, Rzeki: Wisła pograniczna, do której wpada San, Dunajec; Dniestr płynie na południe, przez sam środek Galicyi.

c, Mieszkańcy są po większej części Polacy, osobliwie w zachodniej stronie; w wschodniej Rusini, mówiący językiem małoruskim, w Bukowinie zaś po wołosku. Wyznają Religiją katolicką, albo grecką uniacką. Głównym produktem jest zboże drzewo i sól.

d, Kazimierz W. krol Polski, przyłączył ten kraj, zwany Rusią czerwoną (Rexolania), po zgonie ostatniego, bezpotomnego księcia Ruskiego swego krewnego, do Polski. Odtąd Ruś Czerwona podzielona na wojewodztwa: Ruskie i Belzkie z ziemią Lwowską, Przemyślską, Sanocką i Halicką, należała do Polski aż do pierwszego podziału 1773. przez który przeszła pod panowanie Austrii, pod nazwiskiem krolestwa Galicyi i Lodomeryi.

Kraj podzielony jest na 19 obwodów nazwanych od miast, z których najznacniejsze są:

W nadbrzeżu Wisły:

KRAKÓW, przy ujściu Rudawy do Wisły, starożytna stolica później miasto koronacyjne i grobowiec królów polskich, z sławnym uniwersytem Jagiellońskim, założonym przez Władysława Jagiełłę 1400 r. z bogatym księgozbiorem. Zamek królewski na górze Wawel, kościół katedralny, gdzie

groby królów. Kościół Maryacki najpiękniejszy zabytek starożytniej budowy z piękną wieżą i ogromnym dzwonem Zygmuntowskim. Kraków miał ludn. do 40 t. teraz przez pożar w roku 1850. mocno podupadł. W bliskości mogiły: Krakusa. Wandy i Kościuszki.

Podgorze, jest przedmieście za Wisłą.

Bochnia i Wieliczka, najbogatsze kopalnie soli kamienniej.

Stary i Nowy Sącz. Jan Długosz i Kalimach wychowywali tu dzieci Kazimierza Jagiellończyka.

Szczawnice wieś w Karpatach, z mineralnymi wodami.

Tarnów miasto obwodowe, liczące 13 t. ludn. z Biskupstwem. W Kościele Katedralnym jest nagrobek Jana Tarnowskiego hetmana; prowadzi znaczny handel, będąc położone nad gościńcem wiedeńskim i spławną rzeką Dunajec.

Rzeszów miasto obwodowe, wyrabiają tu wiele galanterijnych cacek i wywożą do Rosyi.

Nad Sanem leżą:

Sanok, miasto obwodowe, ojczyzna Grzegorza z Sanoka, dawniejsze miasto wojewódzkie.

Przemyśl obwodowe, z katedrą biskupią, dawna stolica dzielnej królestwa.

Jarosław, miasto handlowe, mające wielkie jarmarki. Tu spuszczają zboże galarami, a drzewo tratwami, do Gdańska rzeką Sanem.

LWÓW, pierwsza stolica ma 60 t. lud. z dwiema Arcybiskupstwami, łacińskim i grecko-uniackim, ma Uniwersytet i bogaty księgozbiór, przez Maxa Ossolińskiego ufundowany. Teatr Skarbka i znaczny handel.

Brody do 20 t. lud. prawie przez samych Żydów zamieszkałe, prowadzących wielki zagraniczny handel.

W nadrzeczu Dniestru leżą:

Sambor, miasto obwodowe nad Dniestrem.

Stanisławów, mający kilka kościołów, gimnazjum. Tu Karpiński do szkół chodził.

Halicz, niegdyś stolica książąt ruskich, po których są jeszcze ruiny zamku.

Nad Prutem leżą:

Brzezany m. obwodowe, garbarnie i papiernie.

Nad Seretem:

Tarnopol m. obwodowe z zamkiem, ma znaczne jarmarki na konie i kollegium Jezuickie.

Trembowla, z ruinami zamku wstawionego bohatyrską obroną Chrzanowskiej przeciw Turkom 1675.

W nadrzeczu rz. Prut leżą:

Kołomyja m. obwodowe, którego południowa część nazywa się Pokucie.

W Bukowinie leżą:

Czerniowce nad Prutem, prowadzące znaczny handel, mające wiele zlotników i Gimnazjum.

Królestwo, Czeskie 1000 kwadr. mil, 4¼ miliona lud.

a, Otoczone z północy górami Kruszcowymi (Erzgebirge) gdzie są sławne wody mineralne: ze wschodu obrzymiemi (Riesengebirge), z zachodu lasem czeskim, z południa górami Morawskimi. Przerznięte rzekami: Elbą, do której wpadają, z lewej strony: Mołdawa, płynąca przez sam środek królestwa, z poboczną Beraunką; wyżej na północ rz. Eger.

b, Mieszkańcy są Czesi, naród Sławiański, który wcześniej przyjął religię chrześcijańską i wykształcił swój język i literaturę (Rękopis krolawski). Zawichrzeli wojną religijną przez sektę Husytów przez Jana Husa wznieconą, po klęsce na Białej górze, pod Pragą 1620. zupełnie podupadli i o mało niezapomnieli swego języka. Mają znaczne fabryki, mianowicie szkła, znaczne kopalnie, między innymi granaty, robią dobre piwo i są dość przemysłni, ale w połnocnych Czechach już zupełnie zniemczeli. Wyznają religię katolicką i są bardzo nabożni.

Królestwo Czeskie, dzieli się na 16 obwodów. Stolica państwa w samym środku.

PRAGA nad Moldawą, przez którą prowadzą dwa mosty, jeden nowy żelazny wiszący; drugi starożytny kamienny, prowadzący na Hraczyn, to jest zamek na górze, za miastem położony, gdzie kościół katedralny z srebrnym sarkofagiem S. Jana Nepomucena, który przez króla Wacława z mostu zrzucony i w rz. Moldawie utopiony został. Praga jest warownią i środkiem czeskiego przemysłu i handlu, który jest bardzo znaczny.

Po Pradze najznaczniejsze miasto:

Pilzno, nad Beraunką i Budweis nad Moldawą, koleją żelazną z m. Linz połączone.

Koeniggratz, Josephstadt i Theresienstadt, fortece nad Elbą.

Reichenberg, miasto fabryczne, najbardziej po Pradze kwitnące. Zaś

Toeplitz i Karlsbad sławne ciepłe mineralne wody.

Marienbad i Franzensbrunn przy Eger, słone mineralne wody, także w północnych Czechach.

Margrabstwo Morawskie 500 kwadr. mil, 2½ miliona ludn.

Częścią przez Niemców, częścią przez Morawian, mówiących po czesku zamieszkałe. Miasta:

Berno (Brúnn) 40,000 ludn. handlowe i fabryczne z cytadelą Spielberg.

Ołomuniec, forteca nad Morawą.

Iglawa, nad granicą Czeską, papiernie.

Austerlitz, bitwa w r. 1805.

Do Morawii należy Śląsk Austriacki, gdzie miasta: Tro-pa-wa i Cieszyn (Těšín) jako i wieś Graefenberg, sławna kuracją wodną Pysznica.

E. KRÓLESTWO PRUSKIE.

ma 8000 kwadr. mil, 16 milionów ludności.

a, Królestwo Pruskie złożone z dwóch części: wschod-

niej większej nad morzem Bałtyckim, między Rosyą, Polską, Czechami, Saxonią i Hanowerem i zachodniej mniejszej nad Renem, między Belgią, Niderlandami, Hanowerem i drobniejszymi niemieckimi księstwami. Obie części oddzielone królestwem Hannoverskim i księstwem Brunszwickiem.

Wschodnia część mieści w sobie prowincje: Prusy właściwe, Pomeranią, W. Ks. Poznańskie, Śląsk, Brandenburgią, Prowincją Saską.

Zachodnie zaś tylko: Westfalia, Nadreńskie prowincje.

b, Mieszkańcy są powiększej części Niemcy, lecz także wiele Sławian, najwięcej Polaków mieszkających w Prusiech zachodnich, w W. X. Poznańskim i w górnym Śląsku, także Litwini w wschodnich Prusiech, Polacy wyznają religią katolicką, równie jak i Westfalczycy i Nadreńczycy, więcej jednak jest Ewangelików i wyznanie to jest panujące.

c, Rząd jest monarchiczny na sile wojskowej oparty, składającej się z liniowego wojska i Landwery czyli obrony krajowej. Każda prowincja, mająca Naczelnego Prezesa (Oberpräsident) dzieli się na departamenta, które mają znowu Prezydentów. Departamenta dzielą się na powiaty, których naczelnikami są Landraci.

d, Państwo Pruskie winno swe terazniejsze polityczne znaczenie: dynastji panującej Hohenzollerów, którzy od Cesarza Zygmunta kupiwszy Marchią Brandeburską najwięcej przez to politycznego nabrali znaczenia, że Albricht zostawszy Wielkim Mistrzem Krzyżackim w Prusiech, przeszedłszy do reformacji, uzyskał od Zygmunta I. króla Polskiego, swego wuja, inwestyturę na księcia Pruskiego 1525. Przez pokój Oliwski 1660. Fryderyk Wilhelm Wielki Elektor (Kurfürst) został uwolniony od holdu Polsce, syn zaś jego Fryderyk I. przyjął w r. 1701. tytuł króla Pruskiego, a Fryderyk II. nazwany Wielki od 1740—86* stał się prawdziwym tworcą potęgi królestwa Pruskiego przez pomyślane ukończenie siedmioletniej wojny i zdobył Śląsk na Marii Teresie i zagarnął Prusy krolewskie, które od pokoju toruńskiego r. 1466. do pierwszego po-

działu 1773. do Polski należały. Przez pokój Tylżycki 1807. musiały wprowadzić Prussy oddać prowincje Polskie, przez ostatni podział zagarnione; lecz przez zwycięstwa na Francuzach odniesione w r. 1813. odzyskały znowu swą polityczną przewagę.

a. Właściwe Prusy 1100 kwadr. mil, 2½ miliona ludn.

a. Rozciągają się nad morzem Bałtyckim, z południa graniczą z Polską, kraj po większej części piaszczysty, wielu jeziorami okryty, między którymi największe, Spirding i Mauer. Rzeki Wisła z odnogą Nogat, Passarge, Pregel i Niemen (Memel). Oprócz tego są tu: Odnoza Kurońska (Kurische Haff) odnoza Fryzyjska (Frische Haff) i Putziger Wik, dwie pierwsze oddzielone od morza wązkiemi nizynami (Nährung), w tych odnogach atoli. woda nie jest słona, ale słodka, jak w jeziorach.

b. Mieszkańcy są Niemcy i Polacy, a w szczególności Mazury, w Zachodnich Prusiech i w dawniejszem księstwie Warmińskiem katolicy, w wschodnich Prusiech ewangelicy, Niziny nad Wisłą nadzwyczajnie urodzajne, ale często powodzią zalewane, zowią się Żuławy, gdzie chodują piękne bydło i robią sér żóławski, podobny do holenderskiego. Właściwy produkt Prusom jest bursztyn, który się częścią wykopuje, częścią zbiera, wyrzucony balwanami morskiemi na brzegach morza Bałtyckiego, szczególniej okolo Piławy.

c. Prussy zamieszkałe były przez balwochwalskich Prusakow, którzy S. Wojciecha, chcącego ich nawracać do chrześcijaństwa, zabili pod Fischhausen. Konrad książę Mazowiecki nie mogąc się opędzić Prusakom, wezwał na pomoc zakon niemiecki Krzyżaków, dawszy im ziemię chełmińską i dobrzyńską. Krzyżacy zawojowali całe Prussy, przeciw Litwinom i Polakom oręż obrocili, lecz zbieci przez Władysława Łokietka, pod Płowcami i p. Władysława Jagiełłę pod Grunwaldem 1411. nareszcie przez Kazimierza Jagiełłończyka do szczytu pokonani, oddać musieli przez pokój Toruński, Zachodnie Prusy 1466., ktore aż do pierwszego podziału do Polski należały.

d. Podział. Prusy dzielą się na Wschodnie i Zachodnie; pierwsze, zawierają Regencyą Królewiecką i Gubińską,

drugie Gdańską i Kwidzyńską (Marienwerder) pod jednym Naczelnym Prezesem.

aa. Regencya królewiecka z m. st.

KRÓLEWIEC (Königsberg) nad Preglą blisko 80 t. ludn. miasto koronacyjne, prowadzi znaczny handel zbożowy i ma sławny uniwersytet, jeszcze przez Albrychta założony, gdzie uczył sławny filozof Kant.

Memel (Kłajpeda) miasto handlowe nad odnogą Kurische Haff.

Braunsberg, niżej nad Passargą z Lyceum Hosianum założonem przez sławnego biskupa Warmińskiego i kardynała Hozyusza. Frauenburg, gdzie żył i pochowany leży sławny Mikołaj Kopernik urodzony w r. 1473 † 1543.

bb. Regencya Gubińska, gdzie mieszkają Litwini z m. Gumbin. Większe są: Tylżyc nad Niemenem, pamiętne pokojem w r. 1807.

Insterburg, przy spływie rzek Inster i Angerap. Prussy zachodnie dzieliły się dawniej, gdy należały do Polski na województwa: Chełmińskie, Malborskie i Pomorskie, gdzie Gdańsk; dziś mają także dwie regencye:

aa. Gdańską z m. starożytnym miastem Gdańsk (Gedanim) mocna i wielka forteca, prowadzi znaczny morski handel od najdawniejszych czasów, osobliwie zbożem, galarami na Wisłę do Gdańska spławianem. 65 t. ludn. leży nad starą Wisłą, ma port Neufahrwasser i cytadelę Weichselmünde. Sławne są także wódki gdańskie. Należało do hanzeatyckich miast. W bliskości jest piękny klasztor Oliwa, pamiętny pokojem Oliwskim r. 1660 i kąpiele morskie Zobot.

Elbląg także znaczne i handlowe miasto nad Nogat, 25000 lud.

Malborg (Marienburg) nad Nogatem; dawniejsza

stolica mistrzów krzyżackich, po których pozostał zamek, piękny zabytek gotyckiej budowy.

bb, Regencya Kwidzyńska z m. Kwidzyna (Marienwerder) i Chetmno nad Wisłą jako też dwie fortece nad Wisłą. Grudziądz i Toruń, ostatni sławny urodzeniem Mikołaja Kopernika i pieknikami.

Wielkie Księstwo Poznańskie, 540 kwadr. mil, 1½ miliona ludn.

a, Leży między Polską, Prusami, Brandenburgią i Szląskiem, dawniejsze województwo Poznańskie i część Kaliskiego. Kraj jest urodzajną równiną, osobliwie zaś w Kujawach i w Kościańskim. Mieszkańcy są Polacy i katolicy; w miastach i nad granicą Szląską i Marchią, mieszkają Niemcy ewangelicy, po miasteczkach najwięcej Żydów, trudniących się handlem i niektórymi rzemiosłami.

b, W. Ks. Poznańskie dzieli się na dwie regencye: Poznańską i Bydgoską. Arcybiskup Poznański i Gnieźnieński rządzi obiema archidiecezjami: poznańską i gnieźnieńską, za pomocą Officyała i konsystorza duchownego. Prócz tego jest w Poznaniu najwyższy sąd Appellacyjny, sąd Nadziemski, ostatni także w Bydgoszczy i liczne sądy miejsko ziemskie po powiatach i przysięgłych do spraw kryminalnych.

c, Rzeka główna jest Warta płynąca z pod Kromolowa za Częstochową już w Poisce, od Koła spławna; przerzynająca środek W. Ks. Poznańskiego i wpadająca pod Kustrzynem do Odry. Z lewej strony bierze pograniczną Prosnę pod Pyzdrami i Obrę pod Skwirzyną (Schwerin) tworzącą obszerne błota oberskie, które teraz osuszają. Z prawej strony zaś Cybinę i Głównę pod Poznaniem, Welnę pod Obornikami i Noteć pod Landsbergiem, z jeziora Gopla wypływającą i połączoną przez Kanał Bydgoski 4 mile długi z rzeką Brdą, wpadającą do Wisły.

Nareszcie powiat Odolanowski przerzyna rzeka Barycz, która połączona z rzeką Orlą, od miasta Milicza jest spławna i wpada pod Głogową do Odry.

Dwa trakty zwirowe (Szose) na zachód Berliński i Wrocławski; dwa na wschód: krotoszyński i gnieźnieński, idący także do Polski do Strzałkowa. Jedna kolej żelazna, idąca do Szczecina i Berlina.

Departament Poznański dzieli się na 17 Powiatów nazywanych od miast:

Na zachod granicy Nowej Marchii i leżą powiaty:

1. Międzychodzki z m. pow. Międzychod (Birnbäum) Sieraków (Zirke) i handlowem m. przy ujściu Obry do Noteci: Skwirzyną (Schwerin) 5 t. lud.

2. Międzyrzecki z m. pow. Międzyrzec (Meserig) 4600 ludn. Gymnazjum realne. W bliskości jest wieś Paradyż z bogatym niegdyś klasztorem Cystersów, przez Bronisza ufundowanym, dziś obroconym na Seminarjum nauczycielskie katolickie.

3. Babimostki z m. pow. Babimost (Bemst), Wolsztyn i Kargowa ostatnia prowadzi dość znaczny handel trzodą chlewną i zbożem.

b, Nad Szląską granicą leżą powiaty:
4. Wschowski z m. pow. Wschowa (Fraustadt) całe murowane, znaczniejsze miasto, ma 5500 mieszkańców, prawie samych Niemców, ojczyzna Lauterbacha, pisarza niemieckiego o dziejach polskich. Kollegium Jezuickie, gdzie teraz szkoła Wydziałowa (Streischnule). Znaczny handel zbożowy do Szląska, 99 wiatraków. Za polskich czasów była tu mennica. W bliskości stoczona bitwa między Szwedami i Sasami w r. 1706.

Leszno (Lissa) znaczne miasto, 8,800 mieszcz. powiększej części żydów, ma gymnazjum kalwińskie, w pałacu książąt Sulkowskich umieszczone.

Rydzyń (Ratzen) małe miasteczko, należące do

ordynacyi XX. Sułkowskich z okazałym zamkiem i pięknym ogrodem angielskim. Kwitnęły tu za polskich czasów szkoły pijarskie, po których pozostał piękny kościół murowany, teraz farny.

5. Krobski z m. pow. Krobia, inne miasta: Gostyń z okazałym klasztorem, wznoszącym się na górze księży Filipinów.

Bojanowo zamieszkałe, przez samych prawie sukienników, którzy dawniej prowadzili wielki handel suknem do Rossyi. Słynęły tu dawniej szkoły luterskie

Rawicz znaczne miasto, całe murowane przeszło 8000 ludn. niemieckiej; z pięknym ratuszem, kryminałem i fabryką stynnej tabaki rawickiej. W Rawiczu równie, jak we wszystkich nad Śląskiem położonych miastach jest wiele wiatraków.

6. Krotoszyński z m. pow. Krotoszyn, znaczne miasto blisko 7000 ludn. najwięcej niemieckiej i żydowskiej, z klasztorem XX. Trynitarzy, gdzie teraz szkoła realna. Jest tu drukarnia żydowska. Miasto Krotoszyn wraz z starostwem oddane zostało przez rząd pruski ksiądzem Thurn Taxis, za ustąpienie praw do poczty. Inne miasteczka są: Koźmin i Kobylh przez Polaków rólników zamieszkałe.

7. Odolanowski dawniej starostwo z zamkiem, z powiatowem Ostrow, należącym do książąt Radziwiłłów. Gymnazjum katolickie, około 6000 mieszkańców przez połowę Niemców i Polaków, wile sukienników i kotlarzy.

W bliskości jest w lesie pałac książąt Radziwiłłów w dobrach przygodzkich, Antonin zwany.

8. Ostrzeszowski z m. pow. Ostrzeszew (Edlberg) z kościołem farnym przez Kazimierza W. wystawionym.

Kempno znaczne miasto, przeszło 6000 msz.

po większej części Żydów, prowadzących znaczny handel. Są tu wielkie składy win, osobliwie węgierskich.

Nad granicą Polską leżą powiaty:

9. Pleszewski z m. pow. Pleszew, 4,400 miesz. najwięcej Polaków, pomiędzy nimi wielu szewców, porządne i murowane miasto; mniejsze są: Jarocin i Nowe Miasto nad Wartą.

10. Wrzesiński z m. pow. Września na trakcie z Poznania do Warszawy, porządne miasto, mające wiele garbarzy 3000 ludn. Pomniejsze miasteczka rólnicze są: Mitosław i Żerków.

Środkowe powiaty są:

11. Szredzki z m. pow. Szroda, w okolicy urodzajnej, ma starożytną i wspaniałą Kollegiatę. W Szrodzie odbywały się Sejmiki z wielkiej Polski, końcem obierania posłów i deputatów, na trybunał do Piotrkowa.

12. Szremski z m. pow. Szrem, nad Wartą, ma 3000 mieszkańców trudniących się handlem zboża i trzody chlewniej, kościół Farny i klasztor po Franciszkański.

Kórnik nad jeziorem z pałacem Działyńskich, w którym znajduje się najbogatsza Biblioteka w starożytne dzieła Polskie w Wielkiej Polsce, także piękny kościół parafialny; pomniejsze miesciny rólnicze: Dolsk, Książ i Mosina, gdzie wiele garncarzy.

13. Kościański z m. pow. Kościan nad Obrą, dawniej drugie miasto po Poznaniu, gdzie nie wolno było mieszkac Żydom, których i dziś nie wiele; ma dom proparowy z klasztoru XX. Bernardynów na ten cel przerobiony.

Szmigiel całe murowane, mające wiele tkaczy i wiatraków.

14. Bukowski z m. pow. Buk, licha miescina nale-

żata dawniej do Biskupów poznańskich, podobnie jak i Krobia.

Grodzisk (Graetz) większy od Buku, ma sławne grodziskie piwo.

15. Szamotulski m. pow. Szamotuły (Samter) nad koleją żelazną Szczecińską, starożytny kościół Farny, klasztor Reformatorów przerobiony z zamku Gorków. Z Szamotuł pochodzi sławny historyk naturalny Jonston. Wronki leżą nad Wartą i nad koleją żelazną mniejsze niż Szamotuły.

16. Obornicki z m. pow. Oborniki nad Wartą przy ujściu rzeki Welny; w kościele są nagrobki możnej niegdyś rodziny Zebrzydowskich i piękna chrzcielnica. Rogoźno, nad Welną i jeziorem 5,500 ludn. pamiętne zabójstwem Przemysława króla Polskiego, przez margrabiów Brandeburskich 1296 r.

Murowana Goślina na traktzie z Poznania do Bydgoszezy, liczne gorzelnie.

17. Poznański w samym środku z miastem stołecz. W. Ks. Poznańskiego.

POZNAŃ, na lewy brzeg Warty przez Przemysława I. księcia Poznańskiego przeniesione, wielka warownia, przeszło 40 t. ludn. Ma piękny ratusz za Zygmunta I. wystawiony, a za Stanisława Poniatowskiego w dzisiejszym kształcie odnowiony; wspaniały kościół farny, dawniejszy Jezuicki, obok którego wznosi się ogromny gmach collegium popojezuickiego, gdzie teraz Regencya i mieszkanie Naczelnego Prezesa. Kościół Bernardyński z pięknymi wieżami, Franciszkański i Dominikański. Biblioteka Raczyńskich z piękną kolumnadą żelaznych słupów; Bazar największy hotel z kramami i zamek Przemysława, na wzgórzu leżący, gdzie się teraz mieści sąd Appellacyjny i Nadziemski. Na prawym brzegu Warty, gdzie była początkowa osada

miasta, leży kościół katedralny, w nowym guście przerobiony, ma wiele kaplic, między którymi Mieczysława i Bolesława w guście byzantyńskim z pomnikami z brązu ulanemi i grobowcami tychże królów. Poznań ma dwa gymnazyja: katolickie i ewangelickie; dwa Seminarja, jedno duchowne przy Tumie, gdzie były dawniej szkoły akademickie Lubrańskich i Seminar. nauczycielskie w klasztorze po Reformackim. Poznań połączony jest ze Szczecinem koleją żelazną; prowadzi znaczny handel zbożem, wełną, skórami, znajdujący się całkiem w ręku Żydów, posiadających największe kapitały. Rozległe po większej części źle zabudowane przedmieścia, liczne szynkownie, pojące lud prosty wódką.

B. Regencya Bydgoska zawiera 9 powiatów:

1. a, nad granicą Zachodnich Prus, nad Notecią.

1. Czarnkowski z m. pow. Czarnków nad Notecią, ma kościół farny murowany, gdzie są pomniki Czarnkowskich, którzy posiadali to miasto i ten kościół wystawili.

Wieleń (Filehne) nad Notecią z zamkiem przez Kazimierza W. wystawionym.

Trzcianka (Schoenlanke) nad rz. t. nazwiska znacniejsze jak Wieleń.

2. Chodzieżki z m. pow. Chodzież nad jeziorem Rataje z zamkiem, mała miejscina.

Uście nad Notecią ma hutę szklaną. W r. 1655. szlachta Polska z namowy Hieronima Radziejowskiego podkanclerzego koronnego poddała się tu dobrowolnie królowi Szwedzkiemu Karolowi Gustawowi, a odstąpiła Jana Kazimierza.

Piła (Schneidemühle) ma garbarni: tak nazwane angielskie. Jest miejscem urodzenia sławnego Stanisława Staszycy prezesa towarzystwa Przyjaciół Nauk, dobroczyńcy włościan i znakomitego pisarza

3. Wyrzyski z m. pow. Wyrzysk nad rz. Lobzonką miasteczko całkiem rolnicze.

Nakło nad Notecią, prowadzi znaczny handel zbożem; było kasztelanią i miało obronny zamek. Lobżennica nad Lobzonką.

4. Bydgoski z m. Bydgoszcz (Bromberg) stolica Regencyi Bydgoskiej nad kanałem Bydgoskim i rzeką Brdą, która tu znaczne młyny o 12 kamieniach obraca, 8000 ludn. po większej części niemieckiej. Ma Gimnazjum, Seminarjum nauczycielskie ewangelickie, teatr, kilka kościołów; prowadzi znaczny handel zbożem; plantacje czyli spacerki za miastem. Była tu dawniej kasztelania i starostwo, równie jak i mennica; przy zakładaniu młyna na r. Brdą znaleziono różne narzędzia mennicze i srebro w sztabach i blachach na kilkanaście tysięcy talarów. W r. 1794. wojsko polskie pod Dąbrowskim zdobyło to miasto szturmem, gdzie pułkownik pruski Schekely, ciężko ranny dostał się do niewoli.

Koronowo (połniśń Krone) nad Brdą, ma inkwizytorjat z więzieniem kryminalnem.

Pod Koronowem stoczona była druga bitwa z Krzyżakami po Tannenberskiej w której 8000 Krzyżaków legło.

Fordon przy ujściu Brdy do Wisty, całkiem żydowskie miasto.

b. Nad polską granicą od wschodu.

5. Inowrocławski z m. pow. Inowrocław 5000 ludn dawniejsza stolica województwa Inowrocławskiego, starożytny ratusz.

Kruszwica, teraz licha wieścina nad Gopłem, z którego tu wypływa rz. Noteć, przezywana niekiedy Montwą. Powiat Inowrocławski ma wiele jezior.

6. Mogilnicki także z licznymi jeziorami z m. pow.

Mogilno z starożytnym klasztorem po Benedyktynskim, założonym przez Bolesława Śmiatego.

Trzemeszno, między dwoma jeziorami, ma Gimnazjum katolickie, dawniej najpierwszy klasztor XX. kanoników regularnych, przy którym Szan. Opat Kosmowski wyznaczył fundusz na szkoły.

Pakość, gdzie stynęły dawniej szkoły XX. Reformatów.

7. Gnieźnieński z m. pow. i starożytnem Gniezno nad dwoma jeziorami, z których w jednym zwanem Świętem, topił Mieczysław książę Pol. pogańskie bałwany. Najpierwsza osada Lechitów, 550 przez Lecha założona, ma starożytny kościół katedralny w którym grób Ś. Wojciecha, zabitego przez Prusaków. Pokazują tu także drzwi złotej bramy Kijowskiej zdobyte przez Bolesława Chrobrego. Prócz tego spoczywają tu zwłoki dwóch najświetniejszych Arcybiskupów Gnieźnieńskich, to jest Stanisława Karnkowskiego sławnego kaznodziei (Messyasz i o Eucharystyi): najświetniejszego polskiego pisarza Ignacego Krasickiego, którego dzieła wyszły w 10 Tomach i każdemu powinny być znane. Na cmentarzu zaś leży pogrzebany Jan Łaski † 1535, Arcybiskup i Kanclerz Zygmunta I. i kilku innych sławnych Arcybiskupów. Oprócz katedry jest kilka kościołów, między innymi Franciszkanów i Franciszkanek, gdzie spoczywa błogostawiona Jolenta, żona Bolesława księcia Kaliskiego. Na Śty Wojciech była tu wielki jarmark na konie.

c. W środku między rz. Notecią i Welną leżą:

8. Wągrowiecki z m. pow. Wągrowiec nad rzeką Welną z klasztorem XX. Cystersów.

Gołańcz liche miasteczko.

9. Szubiński z m. pow. Szubin miasteczko rolnicze. Kcyنيا (Erin) najwyższy punkt w W. Ks. Po-

znańskiem ma kościół parafialny i klasztor XX. Karmelitów, mieszczanie trudnią się górnictwem. W Keyni zawarli Bolesław i Przemysław Książęta Wielkopolscy, układ w 13 wieku z wujem swoim Świętopelkiem księciem Pomorskim, mocą którego odzyskali zamek Nakielski przez Pomorzan, dawniej Polakom wydarty.

Znin, między dwoma jeziorami. Miasteczko rolnicze, miejsce urodzenia Erazma Glicznera, pastora, tłumacza Eutropiusza, Klemensa Janickiego sławnego łacińskiego poety i dwóch Śniadeckich Jana i Jędrzeja.

Trzecia Prowincya: Szląsk 740 kwadr. mil 2 i pół miliona ludn.

Między W. Ks. Poznańskiem, a Czechami rozciąga się wzdłuż przерnięty przez sam środek rzeką Odrą, biorącą z lewej strony rz. Oppę, Neisse, Ohlau, Katzbach, Bober; z prawej Klodnitz i Barycz.

Gory Olbrzymie (Riefengebirge) z najwyższym szczytem Schneekoppe do 5000 stop wysokim; na południe w Hrabstwie Glatz Sudety, z wodami mineralnemi: Salzbrunn, Warmbrunn, Landek, Reinerz, Kudowa, z bogatemi kopalniami węgla kamiennych żelaza i cynku, osobliwie w gornym Szląsku. Mieszkańcy w gornym Szląsku Polacy, w dolnym Niemcy; prawie przez połowę katolicy i ewangelicy, wyrabiają wiele płótna i sukna.

Podzielony jest Szląsk na 3 Regencye:

- a, Wrocławską z miast. stół. WROCLAW nad Odrą, 120,000 ludn. miasto handlowe i fabryczne, ma dobry uniwersytet, uczęszczany od 800 studentów w okazałym pojezuickim Kollegium, 4 Gimnazya, akademią budowniczą. Kilka pięknych starożytnych kościołów, między którymi Ś. Elżbiety z najwyższą wieżą. Kościół Katedralny i kościół zwany na piasku, (Sandkirche) piękny teatr, spacery na około miasta, gdzie dawniej

były wały fortecy. Inne miasta: Ohlau i Frankenstein i Silberberg, w ostatnim twierdza na skale.

Glatz nad rz. Neisse mocna forteca i Brzeg nad Odrą miasto gornicze, sławne jarmarkami na bydło z Polski.

Świdnica nad rz. Weistritz, u spodu gory Zottenberg, forteca, ma dom poprawy.

Freiburg znaczący handel płocienny. W bliźkości Fürstenstein starożytny zamek w romantycznej okolicy.

Z prawej strony Odry, leży Oleśnica (Oels), stolica Księstwa, należącego do Brunszwiku, z ogromnym zamkiem. Tu umarł Jakob Sobieski.

Reichenbach miasto fabryczne, gdzie w bliźkości są wielkie wsie, przez samych płocienników zamieszkałe.

b, Regencya Lignicka z miastem Lignica, nad Katzbach 14,000 ludn. Akademia rycerska; tu w bliźkości Wahlstatt, gdzie stoczona bitwa z Tatarami r. 1241. i z Francuzami 1813.

Schmiedeberg i Hirschberg. miasta płociennicze. Bunzlau nad rz. Bober, sławne garnkami, seminar. nauczycielskie.

Głogow (wielki) nad Odrą, znaczna forteca 16,000 ludn. 2 Gimnazya katolickie i ewangelickie.

Grünberg (Zielona gora), gdzie rośnie wiele zielonogorskiego wina i fabryki sukna.

Görlitz w wyższej Luzacyi, należącej także do Szląska nad Neissą, wielkie fabryki sukna, piękny gotycki kościół Ś. Piotra; 20,000 ludn. w bliźkości gora Landskrone.

c, Trzecia Regencya Opolska z m.

Opole nad Odrą, katol. Gimnazyum, małe miasto.

- Koźle (Kosel) mocna forteca.

Racibórz nad Odrą, odtąd splawną, Gymnas.
Gleiwitz sławne huty żelazne i rozmaite wyroby z lanego żelaza.

Neisse, nad rz. Neisse 17,000 ludn. piękne miasto, forteca.

Czwarta Prowincya Brandeburgia 730 kwadr. mil, 2 miliony ludności.

Kolebka monarchii pruskiej, leży między Odrą i Elbą, nad rz. Spreą i Hawlą, same prawe piaski, sośnina, obrosłe, ale pracowitością mieszkańców użyźnione. Kanały Finnow, łączy Hawłę z Odrą i Fryderyka Wilhelma, niedaleko Frankfurtu; łączyący Odrę ze Spreą, przyczyniają się bardzo wiele do ożywienia handlu, wiele jezior, między innymi Ruppin.

Mieszkańcy są prawie sami Niemcy, protestanci; francuskie kolonie, Wendowie.

Podział. Berlin z okregiem i dwie Regencye: Poczdamaska i Frankfurcka.

BERLIN nad Szpreą w samym środku, stolica królestwa Pruskiego i środkowy punkt rozległego handlu i wielkiego przemysłu, jedno, z najpiękniejszych miast w Europie 400,000 ludn. blisko 9000 domow. Ulice proste i szerokie, najdłuższa Friedrichstrasse, a najpiękniejsza pod Lipami, gdzie piękna brama brandeburska, przy której tuż Thiergarten do spaceru, wiele pomników, między innymi Elektora i Fryderyka W. Zamek krolewski, Muzeum z galerją obrazow, arsenał, kilka teatrow i Opernhaus; Uniwersytet liczący się do najstawniejszych, fabryka porcelany, zakłady machin parowych i t. d. W bliskości leży Charlottenburg ulubiony spacer Berlińczykow, z grobowcem krolewój pr. Ludwiki.

b, W Regencyi Poczdamskiej są miasta:

Poczdam, druga rezydencya krola, zamek Sanssouci ulubiony pobyt Fryderyka W. Wielka fabryka broni. 40,000 l. Spandau forteca przy ujściu Spree do Hawli.

Brandenburg nad Hawlą, najdawniejsze miasto, ma fabryki.

Neurupin i Prenzlów, nad jeziorem Ucker, także fabryczne.

c, W Regencyi Frankfurckiej:

Frankfurt nad Odrą 30,000 lud. miasto handlowe, ma wielkie jarmarki.

Kistrzyn przy ujściu Warty do Odry, forteca.

Landsberg w tak nazwanój Nowój Marchii nad Wartą.

Piąta Prowincya Pomerania, 570 kwadr. mil, 1½ miliona ludn.

Czyli Pomorze nad morzem Bałtykiem po obu stronach rzeki Odry, z wyspą Rygen, zwiedzana dla pięknych widoków i gór z kredy.

Odra tworzy tu szeciński Haff, z wypływami: do morza: Divenów, Swine i Peene; między którymi leżą wyspy: Wollin i Usedom.

Rzeki nadbrzeżne: Peene, Ucker, Persante Wipper i Stolpe.

Mieszkańcy są Niemcy i Sławianie (Kaszubi) chowają wiele gęsi i wydobywają najwięcej torfu.

Prowincya ta najmniej ludna, dzieli się na trzy Regencye: Szecińską, Stralsundską i Köslńską, miasta także małe oprócz Szczecina:

1. W Regencyi Szecińskiej:

Szczecin nad Odrą 45,000 ludn. miasto bardzo handlowe, mocna forteca, sławne szecińskie piwo. Swinemünde na wyspie Usedom, kąpiele morskie.

Stargard nad rz. Ilna, poboczną Odry, znaczne fabryki.

Anklam nad rz. Peene fabr. i handel.

2. W Regencyi Stralsundskiej.

Stralsund 18000 lud. forteca, prawie całkiem wodą oblana; dawniejsza stolica Pomeranii Szwedzkiej

Greiwswald uniwersytet, w bliskości: Eldena, agronomiczna szkoła.

3. W Regencyi Koeslińskiej, same małe miasteczka: Koeslin u podnóża góry Gollenberg; Kolberg, (Kołobrzeg) forteca i kąpiele morskie nad rz. Perisante.

Stolpe nad rz. Stolpe handel morski, połowiososi.

Szosta Prowincya Saska, 740 kwadr. mil, 3½ miliona ludn.

Rozciąga się nad Elbą i Saalą, na zachód Brandenburgii.

Góry. Harz z Brocken i Thüringerwald na południe Erfurtu.

Rzeki. Główna Rzeka Elba, biorąca z prawej strony: czarną Elster i Hawlę ze Spreą; z lewej zaś Muldę, Saalę wypływającą w Bawaryi z gór Fichtel. Do Sali zaś wpada Unstrut i biała Elster.

Kanał Plauen łączy Elbę z Hawlą.

Prowincya ta jest najurodzajniejsza, osobliwie około Magdeburga, ożywiony handel i wielki przemysł.

Dzieli się na 3 Regencye: Magdeburg, Merseburg i Erfurt.

1. W Regencyi Magdeburg miasta:

Magdeburg nad Elbą, mocna forteca, prowadzi wielki handel i ma znaczne rękodzieła, 60,000 ludności w starożytnym Tumie pomnik Ottona Wgo. Ztąd pochodzi prawo Magdeburskie, czyli Saskie, którem się miasta polskie rządziły. W wojnie 30 letniej przekł Tillego, szturmem zdobyte i złupione 1631.

Halberstadt z pięknym tumem.

Quedlinburg, grobowiec Henryka Ptasznika niemieckiego Cesarza.

2. W Regencyi Merseburg:

Merseburg nad Saalą ma kościół katedralny z największemi organami.

Halla także nad Saalą największe miasto w tej Regencyi 32,000 ludn. sławny uniwersytet, dom sierót przez Franka założony: obfite sainya.

Torgau i Wittenberg nad Elbą fortece, w ostatnim Luter z Melanhtonem rozszerzali reformacją.

Naumburg nad Saalą w pięknej okolicy, ma wiele winnic.

3. W Regencyi Erfurt:

Erfurt nad rz. Gera, którą do Unstrut wpada, forteca 30,000 ludn. kościół katedralny z wielkim dzwonem.

Nordhausen u podnóża gór Harz.

Mühlhausen nad rz. Unstrut.

Suhl w Thüringerwald, żelazne i stalowe rękodzieła.

III. ZACHODNIA CZĘŚĆ KRÓL. PRUSKIEGO.

Siodma Prowincya Westfalia 370 kwadr. mil, 1½ miliona ludn.

Leży między Wezerą i Renem, po obu stronach rzeki Ems.

Góry: Wesergebirge z tak nazwaną: Westphälische Pforte przy Minden. Teutoburgerwald, Rothlaggergebirge, gdzie Ederkopf. Mieszkańcy sami Niemcy, mówiący językiem plattdcutsch, po większej części katolicy, wyrabiają wiele płótna, chodują wiele świń i wędzą sławne westfalskie szynki. Prowincya dzieli się na 3 Regencye: Münster, Minden, Arnsberg.

1. Münster (Monaster) 25,000 ludn. z pięknym kościołem katedralnym i teologicznym katolickim fakultetem. W Monasterze zawarty jest pokój westfalski w r. 1648.

2. W Regencyi Minden:

Minden nad Wezerą forteca.

Bielefeld sławne bielniki płótna.

Paderborn starożytne miasto, ulubiony pobyt Karóla Wgo., starożytny kościół katedralny.

3. Arnsberg nad rz. Ruhr, w zamku tego miasta odbywały się tajemne sądy (Vehmgericht).

Znaczniejsze miasta są: Soest, Hamm, Dortmund i fabryczne miasto Iserlohn, gdzie wiele metalowych rzeczy wyrabiają.

8. Nadreńskie Prowincje 490 kwadr. mil. 3 miliony ludn. Najludniejsza ze wszystkich pruskich prowincji, leży powiększej części na lewym brzegu Renu.

Południowa część górzysta: Góry Hunsrück, Eifel, Westerwald wraz z Siebengebirge.

Od Bonn ku Niderlandom rozlega się urodzajna równina.

Rzeki: główna Ren, bierze z prawej strony: Lippe, Ruhr, Wupper, Sieg, Lahn; z lewej Nahe i Moselę, przerynącą się z gór Vogesów, wpadającą do Renu pod Kolenz. Mieszkańcy, powiększej części katolicy, są przemysłni, oprócz zboża uprawiają wiele wina reńskiego i Mosel, wyrabiają wiele sukna i towarów żelaznych. Dzielą się na 5 Regencyi: Koblenzką, Trewirską i Akwisgrańską, (Aachen), Kolońską i Dysselfdorfską.

1. Koblenz (Confluentes) na lewym brzegu Renu, gdzie do niego Mosel wpada, 27000 ludn. mocna forteca, główne miasto całej prowincji i mieszkanie Naczelnego Prezesa, prowadzi ożywiony handel; na przeciwniej stronie Renu, leży na górze Ehrenbreitstein.

Neuwied nad Renem z zamkiem, w którym zbiór miejscowych starożytności rzymskich. Kreuznach nad Nahe, saliny i uprawa wina. Wetzlar leży oddzielnie nad rz. Lahn, dawniej siedlisko sądu zwanego Kammergericht.

2. W Regencyi Trewirskiej: Trewir (Trier) 20,000 lud. nad Mozela, starożytne miasto, katedra biskupa, z wspaniałym kościołem katedralnym, starożytności z czasów rzymskich.

SarLouis i Saarbrück fortece nad rz. Saar.

3. W Regencyi Akwisgrańskiej:

Akwisgran (Zaachen. Aix la Chapelle) niegdyś rezydencya Karóla Wgo. i miasto koronacyjne Cesarzów niemieckich 50,000 ludn. W kościele katedralnym skromny grobowiec Karóla Wgo., sławny ratusz, wielkie fabryki sukna i kazimiru; ciepłe wody.

Jülich nad rz. Roer forteca; znaczniejsze: Eupen ma wielkie sukienne i kaźmirowe rękodzieła.

4. W Regencyi Kolońskiej:

Kolonia (Colonia Agrippina) na lewym brzegu Renu forteca, 100,000 ludn. najznaczniejsze miasto w Nadreńskich prowincjach z katedrą Arcybiskupa, gdzie sławny na cały świat gotycki Tum; słynie także woda pachnąca, Kolońską zwana; miejsce urodzenia sławnego malarza Rubensa.

Bonn nad Renem, uniwersytet, pomnik Betovena.

5. W Regencyi Dysselfdorfskiej, najbardziej zaludnionej, gdzie na □ milę, 8000 ludn. przypada:

Dysselfdorf nad Renem 30,000 ludn. akademia malarska. W dolinie rzeki Wupper leżą blisko siebie fabryczne miasta.

Elberfeld 43,000 ludn. wielkie fabryki między innymi bawełniane i jedwabne.

Barmen 36,000 ludn. także kwitnące jedwabne, aksamitne i bawełniane fabryki.

Solingen fabryki żelazne i stalowe.

Crefeld, 34,000 ludn. kwitnące fabryki jedwabne i axamitne.

Wesel forteca nad Renem; Cleve, niedaleko hollenderskiej granicy.

F. POŁUDNIOWE NIEMCY.

Zawierają królestwa: Bawarskie i Wyttemberskie, W Księstwo Baden i drobne Księstwa Hohenzoller i Lichtenstein.

a. Królestwo Bawarskie 1400 kwadr. mil, $4\frac{1}{2}$ mil ona lud.

Bawarya podobnie jak Prusy, składa się z dwóch nierównych części: większej rozciągającej się od gór Rhoen i Thüringerwald z północy, aż do Salzbugrskich Alp, i mniejszej zachodniej, położonej nad Renem, po obu stronach tej rzeki zwanéj Rheinpfalz.

Góry: Bawarya w środku nad Dunajem, jest rozległą równiną, powiększénj części torfiastą, na południe wznoszą się Alpy bawarskie, na północ: Fichtel, Rhön i Spessart. Na wschód Las Czeski (Böhmerwald).

Rzeki: Dunaj, biorący z prawej strony Iller, Lech, Isar; z lewej Wernitz i Altmühl

Men, wypływa z gór Rhoen, z dwóch źródeł z Czerwonego i Białego Menu, płynie nadzwyczajnie kręto i wpada pod Moguncyą do Renu. Do Menu wpadają Itz i frankońska Saala; i Regnitz.

Kanał Ludwika łączy Dunaj z Renem.

Mieszkańcy: Bawary i Szwabi są powiększénj części katolicy. Większa wschodnia część ma 7 powiatów:

1. Wyższa Bawarya z m. stól.

MONACHIUM (München) nad rz. Isar, jedno z najpiękniejszych miast w Europie, osobliwie tak nazwana Rezydencya, gdzie jest zamek królewski i najwspanialsze gmachy: uniwersytet, akademia sztuk pięknych, bogata biblioteka i mnóstwo przepysznych gmachów, przechodzących okazałością berlińską ulicę pod Lipami. Monachium ma 100,000 mieszkańców, 6000 domów. Nad Dunajem leży forteca Ingolstadt i saliny Reichenhall.

2. Niższa Bawarya ma miasta:

Passau przy ujściu Inn do Dunaju nad austryacką granicą forteca.

Landshut nad Isar z pięknym kościołem S. Marcina. Uniwersytet tutejszy przeniesiony do Monachium.

Straubing, nad Dunajem w urodzajnej okolicy.

3. Wyższa Pfalz i Regensburg z miastem:

Regensburg nad Dunajem 25,000 lud. niemieckie sejmowe miasto. O milę ztąd nad Dunajem leży tak nazwana Walhalla, pyszny gmach na górze, wzniesiony pamiątce sławnych mężów poświęcony.

4. Schwaben i Neuburg z miastami:

Augsburg między rzekami Lech, Wertach nad koleją żelazną, idącą z Hof przez Bamberg, Nürnberg do Monachium, piękne i starożytne miasto, ma szerokie ulice, fontanny, blisko 40,000 ludn. Augsburska konfessya w r. 1530. Na południe Augsburga leżą:

Kempten (Campidona) nad Iller, gdzie drukują mszały i browiarze dla księży.

Lindau na wyspach jeziora Bodén.

5. Średnia Frankonia z miastami:

Ansbach z pięknym zamkiem.

Erlangen nad rz. Regnitz i kanałem Ludwika z protestanckim uniwersytetem.

Norymberg (Nürnberg) nad rz. Pegnitz, jedno z najslawniejszych niemieckich miast, 50,000 ludn. teraz jeszcze jest drugim miastem po Monachium, mające wiele rękodzieł (norymberskie towary) i znaczny handel. Starożytne kościoły z pięknymi malowidłami w oknach na szkłe. Ojczyzna sławnego malarza Albrechta Dürerra.

6. Wyższa Frankonia z miastami:

Bayreuth nad Czerwonem Menem, z posągami niemieckiego pisarza Jean Paul. Hof nad Saalą, z kąd się zaczyna kolej żelazna.

Bamberg najznacniejsze miasto w wyższej Frankonii nad rz. Rednitz, 22000 ludn. katedra Arcybiskupa.

7. Niższa Frankonia z miastem:

Wurzburg nad Menem, otoczona wielu winnicami, na wzgórzach, ma 30,000 ludn. Uniwersytet z olbrzymim pałacem, dawniej biskupim i wzorowym szpitalem

Juliusza. Sławne jest wirzburskie wino. Mniejsze są miasteczka handlowe.

Schweinfurt i Aschaffenburg nad Menem i słynne wody mineralne i saliny Kissingen.

bb, Mniejsza zachodnia część nad Renem.

8. Rzeiinpfałz na lewym brzegu Renu z miastem:

Spira (Speier), ma kościół katedralny z ośmiu cesarskimi grobami i szacownymi pomnikami.

Landau mocna związkowa forteca.

Dwoch mostów (Zweibrücken), sławne są wydania autorów klasycznych Bipontinae zwane. Zamek królewski, gniazdo dynastji panującej Wittelsbachów.

b. Królestwo Witemburskie 350 kwadr. mil, 2 miliony ludn.

Leży na zachód Bawaryi i między Bawaryą i W. Księstwem Badeńskim, na południe sięga aż do jeziora Boden. Kraj powiększej części górzysty, z górami Schwarzwald, Raue czyli schwaebische Alp.

Rzeki: Neckar wypływa z Schwarzwald i wpada w Badeńskim pod Mannheim do Renu. Dunaj, który dopiero od Ulm zaczyna być sławny, z poboczną Iller, stanowiącą granicę od Bawaryi.

Mieszkańcy należą do Szwabów, wyznają religiją powiększej części protestancką, katolików jest około 500,000.

Królestwo Witemburskie dzieli się na 4 powiaty:

1. Powiat Neckar z m. stoł.

STUTTGART 50,000 ludn. z pięknym zamkiem i gotyckim Kościołem z dwoma wieżami. Pomnik Szyllera; po Lipsku i Berlinie prowadzi najznaczniejszy handel książkami, kwitnące sycerstwo i malarstwo

LUDWIGSBURG najregularniej zbudowane miasto, druga rezydencya królewska.

Esslingen, gdzie wyrabiają optyczne i fizyczne instrumenta.

Heilbronn miasto fabryczne.

2. Powiat Schwarzwald, Reutlingen fabryczne.

Tübingen nad Neckar, sławny uniwersytet.

Wildbad w romantycznej okolicy Czarnego Lasu, ciepłe wody.

3. Dunajski powiat na południe:

Ulm przy ujściu rz. Iller do Dunaju, 20,000 ludn. forteca związkowa, piękny gotycki kościół.

4. W powiecie Jaxt są tylko małe miasteczka: Ellwangen słynne odpustami.

c. Wielkie Księstwo Baden 280 kwadr. mil, 1½ miliona ludn.

Wązki kraj ciągnący się wzdłuż prawego brzegu Renu od jeziora Boden, aż do rz. Neckar na 60 mil. Mieszkańcy powiększej części katolicy, których Arcybiskup mieszka w Freiburgu. Dzieli się także na 4 powiaty:

1. Średniego Renu, gdzie miasto stoł.

KARLSRUHE 26,000 ludn. piękne, w kształcie wachlarza założone miasto, z okazałym zamkiem.

Pforzheim najważniejsze fabryczne miasto.

Rastadt niemiecka związkowa forteca. Kongres w r. 1797.

Baden-Baden sławne wody z wspaniałym zamkiem.

2. Wyższego Renu:

Freiburg z uniwersytetem katolickim i pięknym katedralnym kościołem.

3. Seekreis czyli powiat nad jeziorem Boden.

Konstancya nad wypływem Renu z jeziora Boden, znaczny handel; wstawione Soborem Konstancyjskim od r. 1414—1418.

4. Niższego Renu, gdzie

Mannheim przy ujściu rz. Neckar do Renu, druga rezydencya W. Księcia 27,000 ludn. z pięknym zamkiem, prostymi ulicami; dawniejsza rezydencya Pfalzgrabi.

Heidelberg, nad Nekar w pięknej okolicy, ma sławny uniwersytet, 15,000 ldn.

- d. Księstwa Hohenzollern Hechingen i Siegmaringen 20 kwadr. mil, a 70,000 ludn. bez znacniejszych miast, przeszły pod panowanie pruskie.
e. Księstwo Lichtenstein ma tylko 2 kwadr. mile, bez miast.

G. ŚRODKOWE NIEMCY.

Zawierają: 1. Królestwo Saskie, 2. W. Księstwo Sasko-Weimarskie. 3. Księstwo Sachsen-Coburg-Gotha. 4. Ks. Sachsen-Meiningen-Hildburghausen. 5. Ks. Sachsen-Altenburg. 6. Księstwa Reuss. 7. Księstwa Schwarzburg. 8. Elektorstwo Heskie, 9. W. Ks. Heskie. 10. Landgrafstwo Hesen-Homburg, 11. Ks. Nassau, 13. Księstwo Waldeck.

Środkowe Niemcy z samych drobnych państw złożone, zajmują sam środek Niemiec od Szląska, aż do prowincyi pruskiej nadreńskiej, między Czechami i Bawaryą z południa, a królestwem Pruskiem i Hannowerskiem z północy.

1. Królestwo Saskie 270 kwadr. mil, 2 milion. ludn.

Leży na północ gór Kruszcowych, prócz tego Luzackie góry, zwiedzana często, tak nazwana Szwajcarya Saska, nad Elbą.

Rzeka główna Elb a biorąca: Białą Elster, Pleissę, Mołdawę z lewej strony; Czarną Elster, Spreę z prawej strony.

Produkta. W górach szczególniej kruszcowych obfitość kruszców, osobliwie srebra, piaskowca w saskiej Szwajcaryi, porcelanowej gliny; niedostatek soli.

Mieszkańcy są Niemcy, ewangelicy bardzo oświeceni, mają bowiem liczne i dobre szkoły i nadzwyczajnie przemyślni. osobliwie w płociennych, bawełnianych i sukiennych fabrykach. Kwitnie także górnictwo i rolnictwo, owce saskie liczą się do najlepszych. Tylko w Luzacyi po prawej stronie Elby, mieszkają Wendowie sławiańskiego pokolenia około 50,000.

Podział. Królestwo Saskie podzielone jest na 4ry powiatowe Dyrekcyje:

- a, Drezdeńska z m. stółecznem:

DREZNO nad Elbą, przez którą prowadzi piękny most kamienny; 90 t. ludn z zamkiem, gdzie tak nazwana zielona galerya (Grüne Gewölbe zbiór rzadkich kosztowności) najslawniejsza galerya obrazów, bogata biblioteka królewska i wiele innych zbiorów i zakładów. Kościół katolicki, piękny teatr, ze sławną muzyką. Niedaleko Drezna nad Elbą, leży zamek królewski Pilnic i miasto Pirna zakład obłąkanych, a wyżej w Szwajcaryi Saskiej: Königstein, niezdołana forteca na górze.

Niżej Drezna leży: Tharand, dwie mile od Drezna sławna leśna akademія

Miśnia (Meißen) sławna fabryka porcelany saskiej.

Freiberg miasto gornicze, ma najlepszą gorniczą akademiją, bogate miny srebra i fabryka galonów.

b, Lipska z m. Lipsk nad białą Elster i Pleissą, ma sławny uniwersytet, ale sławniejsze jarmarki, zkąd nasi kupcy towary sprowadzają: środek handlu niemieckiego, osobliwie książkami. 60 t. ludn Bitwa r. 1813 w której zginął książę Józef Poniatowski, którego pomnik tu się znajduje. także pomnik Gellerta; wielkie garbarnie.

c. Zwickau z miastem tego imienia, ma piękny kościół. Chemnitz znaczniejsze jak Zwickau, ma 30 t. lud.

najpierwsze fabryczne miasto w królestwie, ma wiele rodzajów wełnianych i bawełnianych, szczególniej pończoch.

Plauen nad b. Elster, ma wielkie fabryki muślinu.

d. Budyszyn (Bautzen) z m. t. i. nad Spreą, stolica Luzacyi, ma starożytny tum, znaczne fabryki flaneli.

Zittau nad Neisse środek handlu luzackiego osobliwie płótnem i niciami.

2. W. Ks. Sasko-Weimarskie, 66 kwadr. mil, 260 t. ludn.

Z dwóch kawalkow złożone: w większym wschodnim leży miasto stółeczne:

Weimar nad Ilm z pięknym zamkiem, gdzie przebywał Szyller i Goethe. I miasto uniwersyteckie:

Jena, bitwa w r. 1806. w której wojsko pruskie pobite przez Francuzów.

W mniejszym zachodnim kawałku miasto:

Eisenach z Wartburgiem na skale, gdzie się ukrywał i swoją biblią przekładał Luter.

3. Ks. Sachsen-Coburg-Gotha 44 kwadr. mil, 150 t. lud.

W większym północnym kawałku m. Gotha, z zamkiem Friedenstein z bogatą biblioteką i kosztownymi naukowymi zbiorami.

W mniejszym południowym m. Coburg z zamkiem rezydencyjnym księcia.

4. Ks. Sachsen-Meiningen-Hildburghausen,

45 kwadr. mil, z miastami: Meiningen nad rz. Werrą z parkiem w pięknej dolinie.

Hildburghausen także nad Werrą.
Saalfeld nad Saalą, garbarnie.

5. Ks. Sachsen-Altenburg 24 kwadr. mil, 130 t. lud.

Altenburg niedaleko Pleissy z zamkiem księciem na gorze, wstawiony wykradzeniem książąt 1455.

6. Księstwa Reuss 26 kwadr. mil, 110 t. lud.

Starsza linia książąt Reuss, rezyduje na mniejszym kawałku w mieście Greiz nad Elster.

Młodsza linia w mieście Schleitz i Gera nad b. Elster miasto fabryczne.

7. Księstwa Schwarzburg 30 kwadr. mil, 130 t. lud.

Składają się z niższego państwa: Schwarzburg-Sonderhausen z m. t. i. i wyższego większego z m. Arnstadt. Nadto z księstwa Schwarzburg-Rudolstadt z m. t. n. w pięknej dolinie nad Saalą z zamkiem księciem.

8. Elektorstwo Heskie 200 kwadr. mil, 750 t. lud.

Daliej na zachód, leży nad rzekami Fuldą i Werrą i dzieli się na 4 prowincje:

a. Niższa Hessa z miastem stół.

KASSEL nad rz. Fuldą przeszło 40 t. ludn. piękne miasto, w bliskości zamek Wilhelmshöhe, z pięknymi fontanami. W oddzielnie leżącym kawałku nad rz. Werrą, miasteczko Rinteln.

b. Wyższa Hessa z m. uniwersyteckiem.

Marburg nad rz. Lahn z pięknym kościołem i grobowcem Ś. Elżbiety.

c. Fulda z m. t. i. nad Fuldą, w kościele katedralnym grób Ś. Bonifacyusza, apostoła Niemiec.

Schmalkalden z kwitnącymi żelaznymi rękodzielami. Unia schmalkaldzka 1531.

d. Hanau na dole ku południu przy ujściu rzeki Kinzig do Menu, fabryczne i handlowe m. 17 t. lud.

9. W. Księstwo Hessen-Darmstadt 150 kwadr. mil, 850 t. lud.

Przedzielone miastem Frankfurtem i prowincją Hanau na dwie połowy

aa. W południowej leży miasto stół.

Darmstadt 34 t. ludn. z wspaniałym zamkiem i parkiem księciem, koleją żelazną z Frankfurtem połączone. Offenbach nad Menem fabryki.

Na lewym brzegu Renu, naprzeciw ujścia Menu, leży starożytne miasto, teraz główna forteca niem. związku.

Moguncya (Mainz) 40 t. lud. miasto wielce handlowe. Tu wynalazł Guttenberg druk.

Worms także starożytne miasto, równie starożyt. tum.

bb. W północnej połowie leży uniwersyteckie miasto Giessen, nad rz. Lahn, wpadającą do Renu.

10. Landgrafstwo Hessen-Homburg 6 kwadr. mil, 25 t. lud.

Z m. st. Homburg sławne wody mineralne.

11. Wolne miasto Frankfurt z okręgiem, 2 t. kwad. mil, 70 t. ludn.

Frankfurt nad Menem, środkowy punkt handlu południowych Niemiec, 60 t. ludn. miejsce rodzinne Goethego. W ratuszu nazwanym Römer odbywały się elekcje Cesarzy Niemieckich, a w tumie koronacje. Teraz stolica niemieckiego związku.

12. Kstwo Nassau 85 kwadr. mil, 1/2 milion. ludn.

Wiesbaden sławne ciepłe wody 15 t. ludn. Ems i Selters, także sławne wody. Książę rezyduje zwykle w Biberich nad Renem.

13. Ks. Waldeck 2 t. kwadr. mil, 60 t. ludn.

W większej południowej części m. Arolsen, w mniejszej północnej, oddzielnie leżącej części m. Pyrmont, sławne mineralne wody.

G. POŁNOCNE NIEMCY zawierają:

1. Księstwa Anhalt, 2. Księstwo Brunszwickie, 3. królestwo Hanowerskie, 4. W. Ks. Oldenburskie, 5. Ks. Lippe, 6. Ks. Schauenburg Lippe, 7. Wielkie Ks. Meklemburskie, 8. Trzy dawniej hanzeatyckie miasta: Hamburg, Bremen i Lübecka.

1. Księstwa Anhalt 48 kwadr. mil, 150 t. ludn.

aa, Ks. Anhalt Dessau z m. st. Dessau, nad Moldawą, w bliskości Woerlitz piękny park książęcy.

bb, Anhalt Bernburg z miastami Bernburg i Ballenstaedt.

cc, Coethen dawniejsza stolica wszystkich trzech księstw.

2. Ks. Brunszwickie 70 kwadr. mil, 270 t. ludn.

Składa się z trzech większych kawałków:

aa, W największym kawałku położonym nad rz. Ocker i Aller leży stolica:

Brunszwik nad Ocker i koleją żelazną, handlowe miasto 40 t. lud. z zamkiem książęcym, sławne brunszwickie kielbasy.

Wolfenbüttel nad rz. Ocker z bogatą biblioteką.

bb, Wązki skrawek między górami Harz i rz. Wezerą, gdzie miasteczko Holzminden nad rz. Weser.

cc, Blakenburg także u stop Harz z m. t. i. mające galerią obrazów.

3. Królestwo Hanowerskie 700 kwadr. mil, 2 miliony ludn.

Leży nad rzekami Elbą z poboczną Ilmenau; Wezerą i Aller z Leiną i Ocker; Ems wpadającą do Dollart; Vechte; dawniej należało do Anglii od r. 1837. stanowi osobne królestwo. Dzieli się na 7. starostw.

1. Hannover z m. st. HANOWER, nad rz. Leine 40 t. ludn. miejsce urodzenia sławnego astronoma Herschela.

2. Starostwo Hildesheim z m. t. i. gdzie leży także Göttingen nad Leine, sławny uniwersytet z bogatą biblioteką.

3. Star. Lunenburg, gdzie miasteczka Luneburg nad Ilmenau, Celle nad Aller.

4. Osnabrück Star. z miast. Osnabriick, sławne pokojem Westfalskim 1648.

5. Star. Aurich czyli Księstwo Ostfriesland. z miastami Aurich i Emden przy ujściu Ems do Dollart, warztałt okrętów, które wysyłają na połów śledzi i wielorybów.

6. Star. Klausthal czyli wyższy Harz, kraj górniczy mający kopalnie srebra, ołowiu i żelaza z m. st. Klausthal.

4. W. Księstwo Oldenburg, 110 kwadr. mil, 200 t. ludn.

Otoczone Hannoverem i przypierające z północy do morza niemieckiego. Składa się z trzech oddzielnych części:

aa, Właściwy Oldenburg z m. st. t. naz. małe miasteczko.

bb, Księstwa Lübek, leżące wewnątrz Holsztynu z m. Euti n.

cc, Ks. Birkenfeld, leżące w pruskich prowincjach nadreńskich w regencji Trewirskiej.

5. Księstwo Lippe, 22 kwadr. mil, 100 t. ludn.

Między Hannoverem i Westfalią nad rz. Wezerą z miastem st. Detmold.

6. Księstwo Schauenburg Lippe, 8 kwadr. mil, 30 t. ludn.

Z miasteczkiem Bückeburg.

7. W. Księstwa Meklemburg, 300 kwadr. mil, 600 t. ludn.

Nad m. Bałtyckiem, między Elbą i Pomeranią, mają jeziora Ratzeburg, Schwerin i Müritz i dzielą się na 2 nierówne W. Księstwa.

aa, Meklemburg Schwerin większe z m. st.

Schwerin w pięknym położeniu nad jeziorem ma 17 t. ludn. i Ludwigslust druga stolica; ale większy jest i handlowiejszy:

Rostock 20,000 ludn. uniwersytet; Wiesmar nadmorskie handlowe.

Dobberan sławne kąpiele morskie.

bb, Meklemburg Strelitz leży na wschód z m. st. Neustrelitz nad jeziorem Zirker regularnie zbudowane.

8. Wolne Miasta dawniej Hanzeatyckie: Hamburg, Bremen i Lubekka.

W średnich wiekach utworzył się w Niemczech między miastami ku wspólniej obronie, potężny związek zwany Hanza, który atoli od r. 1600 istnieć przestał. Na czele tego związku stały wymienione tu trzy miasta, teraz wolne z okręgami.

aa, Hamburg najpierwsze w Niemczech handlowe miasto nad rz. Elbą, choć 18 mil od morza oddalone, 140 t. ludn. prowadzi handel z całym światem. Port przy ujściu Elby nazywa się Cuxhafen. Hamburg zgorzał w r. 1842. lecz szybko się odbudował.

bb, Bremen nad rz. Weserą 15 mil od morza, ma 55 t. ludn. prowadzi także wielki handel, osobliwie do północnej Ameryki, dokąd przewozi niemieckich wychodźców

cc, Lubekka dawniej naczelniczka Hanzy nad rz. Trave 30 t. ludn. także handlowe, choć nie tak jak Hamburg i Bremen. Travemünde jest port Lubekki.

O NIEMCZECH W OGÓLNOŚCI.

Niemcy wywodzą swój początek od Teuta, czyli Thuisko i już z Cezarem i Augustem, którego legiony znieśli (Vare redd mihi legiones) ustawicznie prowadzili wojny. W czasie wędrówek ludów 375 przelamali Rzymian i opanowali najlepsze rzymskie kraje; przeprowadzili się aż do Afryki. Najpotężniejsze jednak z nowo utworzonych państw było państwo Franków za Karola Wgo., którego papież w r. 800. Cesarzem koronował. Jego państwo rozciągało się od rz. Ebro w Hiszpanii, aż do Elby, a od rz. Eider do rz. Tybru. Wnućki Karola W przez pokój w Verdun podzielili się państwem, z kąd powstały: terazniejsza Francja, Włochy i Niemcy pod Ludwikiem Niemieckim

Otto W. uzyskał w r. 962. cesarską koronę, a z nią Niemiecy Cesarze rościli sobie prawo do panowania, osobliwie nad Słowianami, którzy opuszczone przez Germanów miejsca zajmując, do Elby i Adry-

atyckiego morza, na zachód posunęli. Wolne elekcyje cesarzy były przyczyną upadku państwa. Elektorowie, (trzech duchownych: Biskup Moguncki, Trewirski i Kolofski; i pięciu świeckich: krol Czeski, Pfalzgraf, Elektor Bawarski, Saski, Brandenburski), i książęta z urzędników cesarskich, stali się udziałnymi panami, rozrywającymi jedność niemieckiego państwa, nękając coraz bardziej, pomimo wspólnie odbywanych sejmów rzeszy Niemieckiej, w Regensburgu. Reformacya Lutra 1517. powiększyła to rozerwanie polityczne, gdyż książęta północnych Niemiec, oderwawszy się od jedności kościoła, podnieśli trzydziestoletnią wojnę, do której wzięła się Francja i Szwecya 1618 do 1648. Napoleon położył wreszcie koniec Niemieckiemu państwu, przez zrzeczenie się ostatniego Cesarza Niemieckiego Franciszka II. z domu habsburgskiego, godności cesarza niemieckiego, który odtąd Cesarza Austriackiego przybrał nazwisko. Po upadku Napoleona na kongresie wiedeńskim powstał związek niemiecki, złożony z kilkudziesięciu drobniejszych państw pod przeważnym wpływem Austrii i Pruss.

b. Położenie. Co do położenia rozróżniać należy wyższe i niższe Niemcy. Wyższe są między Alpami i górami Kruszcowymi (Erggebirge). Co z północnej strony gór Kruszcowych leży, tworzy dolne czyli niższe Niemcy.

GORY. Centralne Alpy, są najwyższe w Europie góry, wiecznym śniegiem pokryte, wschodnią ich częścią ku Niemcom zwrócona pod nazwiskiem Berneńskich Alp, najwyższe szczyty Finsterarhorn i Jungfrau; dalej Norickie Alpy, w których Wielki Glockner najwyższy i Salzburskie Alpy.

b. Fichtelgebirge, których najwyższy szczyt Schneeberg, w północnej Bawarii, niejako w samym środku Niemiec, łączy się z Alpami przez pasma gór Tannus, Odenwald i Schwarzwald, Rauhe Alp.

Od Fichtelgebirge idzie w kierunku wschodnio południowym Boehmerwald; w wschodnio-północnym góry Kruszcowe stojące w związku ze Sudetami to jest: Luzaickimi, Olbrzymimi górami (Shneekoppe 5000 stop i Glackiem górami. Na północ od Fichtelgebirge idzie pasmo gór: Frankenwald i Thüringerwald, a dalej na północ góry Harz czyli Las hercyński z górą Brocken. Od Harzu na północ ku zachodowi zaciągają się Wesergebirge, Teutoburgerwald.

RZEKI. 1. Dunaj wypływa z gór Schwarzwald w Ks. Badeńskim, od Ulm zaczyna być splawny, bierze z lewej strony Wernitz, Altmühl, Raab, Regen i Morawę; z prawej strony: Iller, Lech, Isar, Inn, Traun Ems, Raab narecznie Drawę i Sawę.

2. Ren z góry S. Gotharda, przepływa jezioro Boden; pod Szafhausen tworzy spadek na 60 stop. Od Bazylei płynie prosto na północ, tworząc granicę między Niemcami, a Francją i wpada w Holan-

dyi pięciu ujściami do morza północnego to jest: Waag łączące się z rzeką Maas, Issel do Züdersee, Leck łączy się także z Maas, Vecht i stary Renu do Renu wpadają z lewej strony:

Aar z poboczną Reus w Szwajcaryi.

Mosela największa z poboczną Saar pod Koblenz, nareszcie Maas wypływająca z Ardenów z pobocznemi Urta i Sambrą. Zaś z prawej strony: dwie najznaczniejsze poboczne rzeki Renu:

Nekar wypływający z gór Schwarzwald i Men (Main) wypływający z gór Fichtel pod nazwiskiem Czerwonego i Białego Menu, a który przybrałszy poboczne rzeki Sałę frankońską, Regnitz z Pegnitz, naprzeciw Moguncyi do Renu wpada.

Daliej wpadają do Renu z prawej strony:

Lahn z Ederkopf w Ks. Nassau wpada naprzeciw m. Koblenz; Sieg także z Ederkopf naprzeciw Bonn.

Wipper płynie doliną najbardziej zaludnioną, przez wieś i miasto fabryczne i wpada pomiędzy Kolonią i Dysseldorfem do Renu:

Ruhr i Lippe płyną równolegle, ostatnia wpada pod m. Wesel.

Uw. Od Moguncyi aż do Bonn przerzyna Ren łupkowe góry Taunus, Hundsrück i wysoką Veeu; góry Westerwald; najbardziej ścisłoniowy jest pod Bingen, gdzie się zaczyna najromantyczniejsza okolica z starożytnymi zamkami na urwiskach skał zawieszonych po części odnowionymi, jak Stolzenfels. Rheinstein i t. d. także nad brzegami tej rzeki uprawiają najprzedniejsze reńskie wino, jak: w Hochheim, Rüdesheim i Johannisberg.

3. Wesera powstaje z połączenia pod Münden z rzeki Fuldy wypływającej z gór bawarskich Rhoeu i Werry wypływającej z Turynskiego Lasu. Pod Minden przerzyna się przez tak zwaną Portar westphalica. Bierze zaś z prawej strony rzeki Aller wraz z rzekami Ocker i Leine; z lewej Diemel i Hunte.

4. Elba wypływająca w Czechach z gór Olbrzymich i przepłynąwszy łukiem Czechy, przerzyna się przez góry Kruszczowe i tworzy tak nazwaną saską Szwajcarską, gdzie są góry z piaskowca; płynie do morza Północnego. Do niej wpada z prawej strony: Isar w Czechach, Czarna Elster płynąca z gór Luzackich i Hawla ze Sprey. Z lewej strony bierze:

Moldawę wypływającą z Czeskiego Lasu.

Eger z gór Fichtel.

Mulde pod Dessau, płynąca z gór Kruszczowych.

Sałę wypływającą z gór Fichtel z pobocznemi: Białą Elstera, Untsrut z Gerą.

5. Odra wypływająca w Austryackim Szląsku, niedaleko źródeł Wisły, przerzyna przez sam środek Szląsk i wpada do szczyścińskiego

Łasu, z którego między wyspami Usedom i Wolin, trzy wypływy idą do Bałtyckiego morza: Diwenow, Swine i Peene. Z lewej strony bierze: Głacką Neisse z Sudetów.

Katzbach i Bober z gór Olbrzymich; Luzacką Neisse. Zaś z prawej:

Barycz z Orlą pod Głogowa.

Wartę z Notecią największą z swych pobocznych rzek, płynącą z Czeszochowy i wpadającą pod Kysztynem do Odry.

Inną z Pomeranii.

Ludność miast Niemieckich.

Wiedyn i Berlin przeszło 400,000.

Hamburg, Praga Wrocław

Monachium: przeszło 100,000.

Drezno, Triest, Królewiec

blisko 100,000.

Gdańsk, Magdeburg, Lipsk,

Frankfurt nad Menem, Bremen

Norymberga. przeszło 50,000.

Akwisgran, Stuttgart, Han-

nower, Brunzwik, Szczecin bli-

sko 50,000.

IV. PÓLNOČNA EUROPA.

A. DANIA 300 kwadr. mil, $\frac{1}{2}$ i poł miliona ludn.

Złożona jest z półwyspu zwanego: 1. Jütlandya (Chersonesus Cimbrica) i z Szleswigu. 2. Z wysp na morzu Bałtyckim. 3. Z księstwa Holsztyn z Lauenburgiem.

a, Jütlandya z księstwem Szleswig, oblana Skagerakiem i Kategatem, z południa zaś rzeką Eider i kanałem Kiel od Niemiec, czyli raczej od Ks. Holsztyńskiego oddzielona.

aa, Jütlandya zakończona przylądkiem Skagen, przetrnięta w poprzek zatoką Limfiordem; kraj bardziej na paszę bydła, jak do rolnictwa zdatny, niemający znaczniejszych miast.

Aalborg nad Limfiordem i

Fridericia forteca nad małym Beltem, z kądem przę prawa do Fünen, małe miasteczko.

bb, Ks. Szlezwig ma także głęboko w kraj wchodząca zatoki, lepszy kraj jak Jutlandya z m. st.

Szlezwig nad zatoką Szlej, ma niejaki handel najwięcej rybołówstwa.

Flensburg największe miasto na półwyspie ma fabryki i handel, 16 t. ludn. Tu w bliskości leży wyspa przyjemna Alsen z m. Sonderburg

b, Księstwo Holztyńskie z Lauenburgiem między rz. Eider i Trave, nad Elbą i morzem Bałtykiem pod panowaniem Duńskiego krola, liczy się jednak do niemieckiego Związku, z m. stół.

Glückstadt nad Elbą forteca; ale większa Altona blisko Hamburga 32 t. ludn.

Kiel, nad zatoką w którą wpada kanał Kiel, jest portowe i handlowe miasto i ma uniwersytet.

Rendsburg forteca nad rz. Eider.

Lauenburg nad Elbą stol. ks. t. n

c, Wyspy. Duńskie, leżące na wstępie do morza Bałtyckiego, składają najlepszą część Krolestwa, są urodzajne i bujne w pastwiska:

aa, Fionia małym Beltem od Jutlandyi oddzielona z Odensee.

bb, Zelandya największa między wielkim Beltem i Sundem z m. st.

KOPENHAGA 130 t. lud. wielki wojenny i handlowy port, wiele pięknych pałaców, uniwersytet Nad Sundem leży:

Helsingoer i Kronenburg, forteca, gdzie okropny płynący Sundem, na morze Bałtyckie cło opłaca; z kądem Dania ma najlepszy dochód.

cc, Niżej Zelandyi leżą pomniejsze jeszcze wyspy Laland, Fals

i Fehmarn, jako téż odległa na morzu Bałtyckiem, Bornholm z wysokimi brzegami, jednak urodzajna.

dd, Na 120 mil na zachód, leżą wyspy Duńskie Faroër to jest puchowce, których mieszkańcy (7000) żyją z rybołówstwa i polowania na ptaki.

ee, W tym samym kierunku wyżej na północ, już niedaleko Groenlandyi leży wielka wyspa wulkaniczna Islandya z wulkanami Hekla i Krabla ze źródłem wrzącej i wytryskującej wody Geiser. Najważniejszy produkt tego kraju jest mech islandzki i drzewo wałami na brzeg morza wyrzucane (Scrubboğ). Mieszkańcy pomimo wielkiego ubóstwa są oświeceni, jak w innych krajach, miasteczko największe Reikiawik ma tylko 500 mieszkańców.

Uwaga. Krolestwo Duńskie jest morskim państwem, mając posiadłości w Azyi Tranquebar w Indjach Przedgangesowych na wybrzeżu Koromandel, dalej Wyspy Nikobary.

W Afryce w Guinei: Christiansborg; w Ameryce: Groenlandya i w Indjach zachodnich wyspy S. Tomasza, Krzyża i Jana.

EE. SZWECYA Z NORWEGIĄ, 14,000 kwadr. mil, 4½ mil ludn.

a, Składają razem Skandynawski półwysp, -na Szwecyą przypada 8000 kwadr. mil, na Norwegię 6000. Po Rosyji największe co do objętości państwo, lecz mało zaludnione, gdyż największą część kraju zalegają góry, jeziora i bagniska. Najwyższe pasmo gór ciągnie się między Norwegią i Szwecyą pod nazwiskiem Kiölen czyli Sevo, których najwyższy szczyt w pasmie Dovre Field nazywa się Snehattan. Na zachód w Norwegii tworzą te góry spadziste urwiska, wchodzące w morze, między któremi wsuwają się daleko w głąb kraju wązkie odnogi morskie, Fiorden zwane, z okropnemi wirami i odmętami np. Malstrom. Cały zaś brzeg Norwegii otoczony jest licznemi skalistemi wyspami, które są dalszą kontynuacją tych gór. Najznaczniejsze zowią się Lofoden. Ostatnie kończyny tworzące przyłądki w Norwegii, zowią się Lindenäs na południe; Nordkap i Nordkyn na północ.

b, Ku wschodowi i ku południowi zniżają się te góry, ku

odnodze Botnickiej, dokąd też spływają prawie wszystkie rzeki pospolicie Elfy zwane, które atoli dla urwistych i spadzistych brzegów, tworzących największe w świecie katarakty (z których tak nazwany: Skok zajęczy 400 stop wysoki) do żeglugi zupełnie są niezdatne. Rzeki:

Dal-Elf. tworzy liczne i wielkie wodospady; Motala Elf jest wypływem jeziora Wetter i Gota Elf wypływ jeziora Wener do Kategatu; Tornea Elf tworząca granicę od Finlandyi, należącój teraz do Rossyi. Nareszcie Glomen w Norwegii wypływający z góry Snehättan i wpadający do Skageraku. Brzegi morskie nastrzeżone skalistemi wyspami nazywają krajowcy norzycami (Skären).

Jeziora: Wener największe, a ponieważ rz. Gota Elf będąca wypływem tego jeziora, tworzy także wodospady; przeto towarzyszy jój kanał: Trollhätta. Dalej jezioro Wetter; nareszcie podłużne wyspami zapełnione: Mälär, z morzem Bałtykiem połączone.

c, Mieszkańcy są Szwedzi i Norwegowie, potomkowie dawnych Gothow, z kąd i Germanowie swój początek wywodzą. Około r. 1000 przyjęli chrześcijaństwo, zaś w r. 1397. przez Unią Kalmarską, Szwecya Norwegia i Dania, połączone zostały w jedno wielkie potężne państwo, pod królową Małgorzatą, ale ta rozehwiała się już w r. 1520. i Norwegia należała do Danii. W Szwecyi opanował tron Gustaw Waza i stał się głową Dynastyi Wazow, do naszych czasow w Szwecyi i nawet w Polsce panujących. Do najslawniejszych krolow Szwedzkich należą: Gustaw Adolf zginął w wojnie trzydziestoletniej 1632. i Karol XII. zwycięzca Piotra W. i Augusta II. krola Polskiego; pokonany nareszcie od Rossyan pod Poltawa, zginął w Norwegii przy oblężeniu miasta Friderikstadt. Szwecya postradała Inflanty na Polakach zdobyte, równie i Pomeranią Szwedzką długo dzierzoną, a pozyskała przez ostatnią wojnę z Napoleonem r. 1814. Norwegią, pod krolew z francuzkich generałow na tron przez Napoleona wyniesionym Bernadottym. Północną Szwecyą i Laponią zamieszkują Lapończykowie, należący do szczepu Finnickiego, utrzymujący się jedynie z renow. Szwedzi lud udatny, gościnni i mężny, oświecony i pracowity, lecz do gorących trunkow wielką skłonność mający.

Kwitnie tu gornictwo, żelazo szwedzkie, miedź i sol szwedzka czerwona; nado połow śledzi; wyznają luterską religią.

d, Podział I. Szwecya dzieli się na 3 części: Gothlandyą, Szwecyą i Norlandyą.

aa, Właściwa Szwecya rozciąga się na okolo jeziora Mälär, w okolicy najlepiej uprawionój i zaludnionój.

Przy samém ujściu tego jeziora do Bałtyku w romantycznej okolicy na wyspach leży stolica:

STOKHOLM 90 t. ludn. wiele pięknych gmachów, między innemi zamek królewski i kościół Ritterholm, gdzie wiele historycznych pomników i zdobytych chorągwi; ma wielki port i rozległy handel.

Upsala na północ, siedlisko Arcybiskupa Prymasa i najslawniejszy uniwersytet z biblioteką, mieszczącą wiele materyalów do Historii Polskiej, zagrabionych w Prusiech i w Litwie.

Dannemora i Falun, dwa górniczne miasta w pierwszym miny żelaza, w drugim miedzi. Dolina w górach nad rz. Dal-Elf zowie się Dalekarlia, zamieszkała przez piękny lud, odznaczający się szczególnie poczciwością i pracowitością.

bb, Gothlandya pochyłona ku południu ma łagodniejszy klimat, pod dostatkiem zboża i dla tego zowie się spizarnią Szwecyi. Miasta:

Gothenburg największe miasto po Stokholmie 30 t. ludn. przy ujściu rz. Gotha Elf, do Kategatu znaczny handel osobliwie śledziami, z wszystkimi miastami, nad Bałtykiem leżącemi.

Karlskrona szwedzki wojenny port.

Lund w prowincyi Schonii, drugi uniwersytet i starożytny katedralny kościół.

Do Gothlandyi należą także wyspy Oeland i Gothland.

cc, Norlandya i Laponia, zajmuje większą część Szwecyi, kraj dziki, mało co zamieszkały, gdzie na milę □

ledwo 6 ludzi przypada. Z drzew już tylko sosna rośnie. Przy rz. Tornea słońce w lesie przez 24 godzin nie zachodzi.

II. Norwegia około 6 t. mil, prawie cała skalista, a tém samém pusta; tylko na południe cokolwiek lepiej zamieszkała.

Dzieli się na 4 prowincje (Stiftsamter)

1. Stiefty Christiania i Christiansand składają południową Norwegią nad Skagerakiem, najzwyklejsza i najlepiej uprawna i zaludniona część kraju z m. st.

CHRISTIANIA, leży nad zatoką t. i. której brzegi licznymi wsiami i miasteczkami okryte; ma 25 t. lud. Uniwersytet i znaczny handel.

Kongsberg miasto górnicze, miny srebra, górnicza akademja i mennica.

Bergen miasto stoł. trzeciego Stieftu, jest największe w kraju i najbardziej handlowne, osobliwie śledziami i sztokfiszem przeszło 25 t. ludn.

Drontheim stolica czwartego Stieftu ma przeszło 12 t. ludn. było stolicą i miastem koronacyjnem dawniejszych królów.

Røraas najdalej na północ posunięte, górnicze miasteczko i najwyżej leżące z bogatymi miedzianymi kopalniami.

UWAGA. Północna część tego Stieftu nazywa się Nordland albo Finnmarken, mieszkańcy żyją tylko z połowu ryb, który atoli zwłaszcza przy niektórych Łofodach bardzo jest obfity. Tu się także znajduje ow niebezpieczny wir: Mals trom.

V. WSCHODNIA EUROPA.

1. Cesarstwo Rosyjskie 100,000 kwadr. mil, 70 milion. ludn.

a, Cesarstwo Rosyjskie zajmuje wschodnią europejską narozleglejszą równinę, z północy graniczy z morzem Łodowatym, którego część zowie się odnogą Archangieli, czyli morzem Białym. Na Wschód między Europą i Azją

ciągną się góry Ural; 300 mil długie, przybierające rozmaite nazwiska: Werhoturskie, Katarynenburskie, Orenburskie od miast. Na połud morze Czarne z Azowskiem; na zachód Galicya, Polska, Prusy, morze Bałtyckie.

- b, Wyzina w środku Rosyi nazywa się Las Wołchoński, czyli Waldaj, który jest właściwie odnogą północnego Uralu. Od południowego Uralu idą podobne wyziny aż do Karpat, przerywając południowe rzeki.

c, Rzeki. Do morza Białego płyną: Północna Dźwina z pobocznymi zob. str. 35. i Onega wypływ jeziora t. n.

Mezen i Peczora do morza Łodowatego, ostatnia z gór Ural.

Do morza Bałtyckiego, tworzącego odnogi, botnicką i rigajską, płyną:

Newa wypływa z jeziora Onega, ma tylko 8 mil długości, wpada pod Petersburgiem do odnogi Finnickiej.

Narwa spławna, wypływa z jeziora Peipus.

Dźwina południowa z gór Waldaj wpada do odnogi Rigajskiej.

Niemen (Nemel) z Wilią, Niewiążą i Szczarą do Odnogi Kurońskiej.

Do morza Kaspickiego płyną:

Wołga, królowa Europejskich rzek, wypływa także z wyziny Waldaj, biorąc z prawej strony Okkę z lewej Kamę, wpada wielu ujściami do morza Kaspickiego; jest to największa i najrybniejsza rzeka w Europie, osobliwie przy Astrachanie (połów jesioltrów, kawiar).

Nadto Ural i Terek, wpadają także do Kaspickiego morza.

Do morza Czarnego płyną:

Don (Tanais) z poboczną Donec zwaną, wpada do morza Azowskiego, będącego odnogą Czarnego morza, z półwyspem Krym i cieśniną Kassa czyli Feodozja.

Dniepr (Borysthenes) wypływa także z wyziny

Waldaj, tworzy 13 wodospadów, czyli porohów, dalej szerokie ujście, Limanem zwane i wpada pod miastem Cherson do odnogi morza Czarnego, w którą się także i rzeka Boh wylewa. Do Dniepru wpadają z prawej strony: Berezyna pamiętna klęska Napoleona, Prypeć wraz z Styrem i Choryniem, płynąca w bagniskach Pińskich. Z lewej rz. Desna.

Dnieśtr wyptywający z Galicyi z Karpat i wpadający niedaleko Odessy do morza Czarnego. Te ostatnie trzy wielkie rzeki przeryniają okiem nieprzejrzane ukraińskie Stepy, gdzie na wiosnę bujna wegetacja, którą w lecie skwar słoneczny na popiół wypala.

d, Klimat dla wielkiej rozległości zupełnie różny: w północnej Rosyji nadzwyczajnie ostry, syberyjski, tylko przez dwa miesiące od śniegu i lodu wolny; w południowej bardzo łagodny, gdzie rosną: melony, wino szampańskie i południowe owoce. Południowa Rosyja i środkowa urodzajna, wywozi wiele zboża do Odessy, sławne konie ukraińskie, paszące się stadami na stepach; woły podolskie, owce krymskie, z których baranki. W górach Ural kopalnie złota, srebra i platyny.

e, Mieszkańcy są Rosyjanie (Wielko-Rosyjanie w samym środku około Moskwy i Mało-Rusini na południe, do których należą Kozacy). Polacy, w dawniejszem Księstwie Litewskim, szlachta i mieszczyzna, Litwini i Letowie w Żmudzi i nad morzem Bałtykiem; Finnowie, w Finlandyi; także Niemcy w Kurlandyi. Nareszcie Tatarzy i Żydzi ostatni w miasteczkach litewskich osiedli. Religia panująca Greckiego Kościoła, której Cesarz, jest głową i mianuje Metropolitow. Przełożeni klasztorów (Czerneow) zowią się Archimandryci, nabożeństwo odprawia się w języku starostwianiskim czyli cerkiewnym (kościelnym). Rosyjanie prowadzą znaczny handel barankami, juchtami, łojem, woskiem i kawiarem.

f, Ruś wywodzi początek od Ruryka, który na czele normańskich Waregow Nowogrod założył. Włodzimierz W. współczesny naszego Mieczysława podzielił państwo między kilku niezgodnych synów. Następnie Tatarzy czyli Mongołowie ujarzmili Rusinów i trzymali ich w poddaństwie 200 lat, od 1226—1462. z którego ich dopiero wyzwolił: W. Książę Iwan Wasilewicz, nazwany Groźny, a który zdobywszy Kazan i Syberya, nazwał się Carem. Ale prawdziwym tworcą potęgi Rosyjskiego Cesarstwa jest Piotr W., który przyjął tytuł Cesarza czyli Imperatora Wszech Rosyji.

Państwo podzielone jest na gubernie, my tu podajemy historyczny podział na prowincye:

a, Prowincye nadbałtyckie, czyli Niemieckie, to jest: Estonia i Ingrya, Inflanty, Kurlandya i Finlandya, dawniej polskie i szwedzkie z miastami:

PETERSBURG nad rz. Newą przez Piotra W. na bagnisku, dla handlu założony, jedno z najpiękniejszych miast w świecie, ma przeszło 500 t. ludn. wiele cudzoziemców trudniących się handlem i fabrykami. Uniwersytet i Akademia nauk i sztuk pięknych, wielka Imperatorska Biblioteka, utworzona z bogatęj Biblioteki Załuskich, zabranęj z Warszawy przy ostatnim podziale Polski. Widzenia godny jest plac z posągiem Piotra W. na skale granitowej umyślnie na ten cel sprowadzonęj. Pałac marmurowy i kościoły Ś. Piotra i Izaaka. W bliskości Carskoe Selo, letnia rezydencya Cesarza.

Kronstadt port wojenny i twierdza, na wyspie, niedaleko Petersburga 50 t. ludn.

W Księstwie Finlandzkiem nad odnogą Botnicką leżą dwa miasta dawniej szwedzkie:

Helsingfors, uniwersytet i Abo, dawniejsza stolica Finlandyi.

Reval w Estonii nad odnogą Finnicką, forteca 25 t. ludn. Akad. rycerska.

Ryga, w Inflantach (Lifland), przy ujściu Dźwiny do odnogi Rigajskiej, forteca; po Petersburgu najbar-

dzień handlowe i najbogatsze miasto 75 t. ludn. z kościołem Ś. Piotra z najwyższą w Rosyi wieżą.

Dorpat blisko jeziora Peipus, ma sławny uniwersytet.

Mitawa w Kurlandyi, ma wielki dawniej rezydencyonalny książęcy zamek. Na m. Bałtyckim leżą tu wyspy Aland w poprzek odnogi botnickiej, choć skaliste. dość urodzajne. Niżej Oesel i Dago z laterniami morskimi dla okrętów.

b, Prowincye Wielkorosyjskie, zajmują środkową i północną Rosyją, gdzie w samym środku leży dawniejsza teraz druga stolica i koronacyjne miasto:

MOSKWA nad rz. Moskwą poboczną Wołgi, 400 tysięcy ludn. siedlisko Patyarchy. 300 cerkwi czyli kościołów. każdy z 5 złotonemi kopułami. W środku miasta wznosi się warowny i starożytny Kremlin z zamkiem i kościołem, w którym jest największy dzwon. W Moskwie jest także sławny uniwersytet. Moskwa została spalona w r. 1812. ale pyszniej odbudowana.

Kaługa i Tuła dwa wielkie fabryczne i handlowe miasta około 50 t. ludn. w ostatnim wielka fabryka broni.

Smoleńsk nad Dnieprem starożytna twierdza kilkakrotnie oblegana bitwa w r. 1812.

Wielki Nowogród nad Wołchow, wpadającą do jeziora Ilmen, najdawniejsze miasto, teraz podupadło; Twer i Jarosław nad Wołgą, ostatnie wyrabia wiele mydła.

Niszny Nowogród przy ujściu Okki do Wołgi, ma sławne jarmarki.

Archangel nad Dźwiną północną, ma 18 t. ludu. całe drewniane, warsztat okrętów, w mroźnym klimacie. Tu ztąd puszczają się żeglarze małemi statkami do odległych wysp Kalguew, Nowaja Zemla, Wajgac,

a nawet do Spitzbergu na polowanie, na białe niedźwiedzie, lisy, kuny i psy morskie.

c, Prowincye Małorosyjskie, dawniejsza Ukraina, leżą po obu stronach Dniepru.

Kijow nad Dnieprem, 60 t. ludn. dawniejsza stolica Rusi. ma uniwersytet, jarmarki i kontrakty na Nowy rok; wiele cerkwi między innymi S. Zofii i Pezerska Ławra.

Charkow nad Donem, ma uniwersytet.

Półtawa wstawiona klęską Karola XII. króla Szwedzkiego zwyciężonego przez Piotra W.

Na Ukrainie za Dnieprem mieszkali dawniej kozacy Zaporożcy w siczach, to jest w obozie. Dziś są rozproszeni. Ezystują tylko Dońscy kazacy nad Donem, których Attaman, rezyduje w Nowym Czerkasku.

d, Południowe rosyjskie prowincye nad morzem Czarnem, gdzie silna wegetacya w lecie i nieznośny upał.

Chocim i Bender forteca nad Dniestrem, ostatnia wstawiona pobytem Karola XII. po porażce.

Akerman, przy ujściu Dniestru.

Odessa nad zatoką Czarnego morza, nagle wzniesione i handlowe miasto, dopiero 1793. przez gubernatora Richelieu, którego posąg tu się znajduje, założone: targ na zboże dla całej Ukrainy.

Do Połud. Rosyji należy półw. Krym (Chersonesus Taurica) z górą Czatyrdach, siedlisko Tatarów Krymskich, z miast. Simferopol 20 t. ludn. w bliskości Baczyserai, gdzie dawniej Chanowie rezydowali.

e, Wschodnie prowincye obejmują królestwa: Kazan i Astrachan z miastami:

Jekatarynenburg, w górach Uralskich, szkoła gornicza, mennica.

Kazań niedaleko od Wołgi, ma uniwersytet, w którym uczą języków wschodnich, i fabryki świec woskowych.

Saratow, nad Wołgą, 30 t. ludn. gdzie mieszka wiele niemieckich osadników, mianowicie Hernhuttów.

Astrachan, na wyspie rz. Wołgi 40 t. ludności, trudniący się głównie połowem i handlem ryb.

Orenburg, forteca nad rz. Ural, w bliskości hordy Kirgizów, handel karawanowy w głąb Azji. Prowincye Wschodnie, liczą już niektórzy do Azji.

ff, Prowincye Zachodnie, zawierają kraje dawniej polskie: Litwę, Wołyń i Podole, z miastami:

Wilno nad Wilią poboczną Niemna, starożytna stolica Wielkich Książąt Litewskich, miało uniwersytet od Stefana Batorego założony, teraz zniesiony, przez co miasto podupadło.

Grodno nad Niemnem, gdzie się dawniej odprawiły sejmy.

Kowno także nad Niemnem, sławny jest miód Kowieński.

Brześć Litewski nad Bugiem, Korpus Kadetów, sławna żydowska szkoła.

Białystok, miasto Branickich z zamkiem; Zytomierz, na Wołyniu, jako też Berdyczew, prowadzące wielki handel, w ręku Żydów; Dubno, sławne jarmarkami.

Kamieniec Podolski na Podolu, forteca nad Dniestrem; zaś wyżej leżą:

Mohilew, Mińsk i Połock, pierwsze handlowe, inne były dawniej wojewódzkie miasta. Nareszcie Pińsk handl. miasteczko na Polesiu, wśród bagnisk.

EE. KRÓLESTWO POLSKIE, 3,600 kwad. mil, 4,600 ludności.

Graniczy na wschód z Rosyją, na północ z Prusami, na zachod W. Ks. Poznańskim i Szląskiem, na południe z Galicyą, kraj płaski, ku północy pochyłony. Góra Łysa i Świętokrzyska. Rzeka główna Wisła, płynąca najprzód od Krakowa ku wschodowi; od Sandomierza obraca się na północ i wpada już to pod Gdańskiem do morza Bałtyckiego,

już to Nogatem do Frische Hafl, czyli odnogi Fryzyskiej. Bierz z prawej strony: w Polsce, Wieprz w Lubelskiem, wyżej Warszawy pod Modlinem Bug z Narwią. Zaś z lewej strony Nidę, Pilicę, Bzurę i Brdę. Warta poczyna się za Częstochową pod Kromołowem. Jezioro największe w Augustowskiem, z których największe Reigrod i Wygry.

Grunt najurodzajniejszy w Sandomierskiem, gdzie się rodzi najprzedniejsza pszenica galarami do Gdańska spuszczana. W Krakowskiem są bogate kopalnie, żelaza, miedzi, cynku, marmuru. W Augustowskiem są największe lasy: puszcza Kapinowska i ostrołęcka, gdzie mieszkają Kurpie, trudniący się myślistwem. Oprócz zboża najwięcej wyprowadzają z kraju skóry i drzewo. Kraj podzielony jest na 5 Gubernii, Warszawską, Radomską, Lubelską, Płocką, Augustowską. Miasta:

WARSZAWA na lewym brzegu Wisły z cytadelą, blisko 200 t. ludn. należy do miast najbardziej ożywionych, środkowy punkt handlu w królestwie i licznych powstających fabryk, mianowicie wyrobów żelaznych, powozów i t. d. Między gmachami celują starożytny Zamek królów polskich, pałac Kaźmirowski, gdzie dawniej był uniwersytet, teraz Gimnazjum realne. Pałac Krasińskich, pałac Saski z ogrodem do spaceru. Z kościołów najwspanialszy Ś. Krzyża. Szpital Dzieciątka Jezus, przez Boduina założony; pomnik Zygmunta IIIgo i Kopernika. Pod Warszawą są Łazienki, ulubiony pobyt ostatniego króla polskiego Stanisława Poniatowskiego, z posągiem Sobieskiego. Warszawa połączona jest z Pragą, leżącą na drugiej stronie Wisły, przez most na łyżwach, czyli statkach. Z Warszawy idzie kolej żelazna przez Piotrków, Częstochowę do granicy Szląskiej.

Łowicz znaczne miasto, całe murowane, należało dawniej do Arcybiskupów Gnieźnieńskich, którzy tu w bliskości, w Skierniewicach, gdzie ich pałac z ogrodem, rezydowali. W Łowiczu odbywają się walne jarmarki na bydło.

Tomaszów, Ozerków, Pabjanice, nareszcie Opatówek są miasta fabryczne:

Piotrków, nad koleją żelazną, ma gymnazyum, dawniej miasto trybunalskie, gdzie się agitowały trybunały na Wielkopolskę Konin. Koło, nad Wartą, odkąd ta rzeka zaczyna być splawna.

Kalisz, nad Prosną także fabryczne m. trzecie po Warszawie, fabryki sukienne, garbarnie. Kollegium poznańskie przez St. Karnkowskiego Arcybiskupa ufundowane, kościół Ś. Józefa, teraz katodralny i starożytny kościół Śgo Mikołaja, dawniej kanoników regularnych. Tu było najpierwsze siedlisko Żydów.

Sieradz i Wieluń nad Wartą.

Częstochowa z klasztorem XX. Paulinów, na Jasnej Górze Częstochowskiej z cudownym Obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej. Dawniej twierdza kilkakrotnie przez Szwedów i Rossyan oblegana.

Kielce znaczne kopalnie.

Sandomierz nad Wisłą, gdzie San do niej wpada.

Lublin drugie miasto po Warszawie, z pięknym katedralnym kościołem. Tu się agitował drugi trybunał koronny dla Małej Polski. Pamiętna jest Unia Lubelska, przez którą Litwa z Polską na wieczne czasy porównana i złączona 1569.

Płock nad Wisłą na wzgórzu z kościołem katedralnym, gdzie pochowany Władysław Herman i syn jego Bolesław Krzywousty.

Włocławek nad Wisłą, katedra biskupów Kujawskich. (Vladislaviensium).

UWAGA. W Polsce są jeszcze procy cytadeli w Warszawie dwie fortece.

Modlin przy ujściu Narwi z Bugiem do Wisły, przezwany Nowy Georgiewsk

Zamość, w Lubelskiem, gdzie była niegdyś Akademia przez Jana Zamojskiego założona.

UWAGA II. Polska przed podziałem składała się z Korony i W. Księstwa Litewskiego. Do Korony czyli właściwej Polski należały:

Wielka Polska, gdzie teraz W. Ks. Poznańskie i Mała Polska, gdzie Krakowskie Sandomierskie i Lubelskie. Do których liczyły się jeszcze następujące prowincje: Kujawy, Mazowsze, Prusy królewskie, Podlasie, Ruś Czerwona, gdzie teraz Galicya, Wołyń, Podole i Ukraina. Dzieliła się na województwa, ziemie i powiaty. Twórcą dawniej Polski był Bolesław Chrobry z dynastji Piastów; Bolesław Krzywousty podzielił państwo między 4ch synów, przez co Śląsk na zawsze odpadł od Polski, a Mazowsze długo pod osobnemi książętami Piastami, aż do Zygmunta Igo oddzielnie istniało. Najbardziej dali się we znaki Polakom Tatarzy, którzy osiadłszy w Krymie, prawie corocznie puszczali do Polski swoje zagony po jassyr, to jest zdobywcy z ludzi i bydła. Jako też Krzyżacy, to jest rycerze niemieccy, którzy wezwani od Konrada Ks. Mazowieckiego do Prus, łupieżkich Prusaków pokonawszy, kraj ten zawojowali, a następnie oręż swój przeciw Litwinom i Polakom obrócili. Zbici przez Władysława Łokietka pod Płowcami, a jeszcze bardziej przez Władysława Jagiełłę pod Tanenbergiem 1410. r. nareszcie pokonani zupełnie przez Kazimierza Jagiellończyka, odstąpić musieli Polsce pokojem Toruńskim w r. 1466. tak nazwanych Prus królewskich, które aż do pierwszego podziału kraju do Polski należały. Kazimierz W. nadał Polsce prawa i przyłączył do niej Ruś Czerwoną, ale na nim wygasła dynastia Piastów. Władysław Jagiełło W. Ks. Litewski pojawszy Jadwigę, córkę Ludwika Króla Polsk. i węgierskiego, stał się głową nowej dynastji, szczęśliwie w Polsce panującej Jagiellońskiej, która na Zygmuncie Augustacie wygasła 1572. Odtąd nastaly wolne elekcyje królów obieralnych, z których najsławniejsi byli Stefan Batory i Jan Sobieski, pogromca Turków pod Wiedniem 1683.

Przez wojny Szwedzkie, do których Polskę wmięszali królowie z familii Wazów, jako też przez wojny kozackie, popierane najbardziej przez Chmielnickiego, nareszcie przez zrywanie sejmów podupadła Polska i została podzielona ostatecznie w 1795. pomiędzy Rosyą, Prusy i Austryą, a terazniejsze królestwo Polskie nazwano Prusami południowemi. W r. 1806. po bitwie pod Jeną wkroczył Napoleon do Poznania i utworzył z tej części Księstwo Warszawskie. Po klęsce Napoleona w Rossji 1813. powstało na kongresie Wiedeńskim z Księstwa Warszawskiego: Królestwo Polskie i W. Ks. Poznańskie.

A Z Y A.

Tworzy największy stały ląd, w samym środku położony, przypierający do wszystkich innych części świata; z Europą najwięcej spojony, z Afryką tylko między morzem Suez,

od Ameryki oddzielony cieśniną Berynga, Australii nawet wyspami Sunda sięgający; leży prawie cały w umiarkowanej strefie, tylko Syberya w mroźnej, a półwysp Malacca i wyspy Sunda, aż za Równik wybiegają. Jednakże klimat azyatycki, mianowicie w środkowej Azji, jest powiększłej części ostry, dla wyzin i górzystych pustyń. Znajdywane w Syberyi skielety i kości olbrzymich słoniów Mamutami zwanych, dowodzą, że dawniej (przed potopem) stosunki klimatyczne inne być musiały.

Nietylko Biblia, ale i inne religijne i historyczne podania wskazują, że Azja jest kolebką rodzaju ludzkiego, ztąd się rozmnożyli ludzie, zwierzęta i różne gatunki zbóż, po całej kuli ziemskiej, dla tego też azyatyckie państwa należą do najdawniejszych, a miasta: Baktra, Ekbatana, Babilon, nad Euphratem, Niniva nad Tigrisem, Damaszek w Syrii, Troja nad Hellespontem, były stolicami najdawniejszych i najpotężniejszych państw. Również Sydon i Tyrus w Fenicji, a w pobliżu przez Izraelitów założona Jerozolima są w dziejach świata pamiętne. Cyrus, król Perski około r. 550 opanował prawie całą Azję, a następcy jego podbili Egipt i kusili się o ujarzmienie Grecyi. Alexander W. król Macedoński położył koniec perskiemu państwu, ale ogromne jego państwo wnet się rozchwiało i poszło na łup Rzymian. R. 395. po Chr. podzieliło się państwo Rzymskie na zachodnie i wschodnie, czyli bizantyjskie, rozciągające swoje panowanie nad Azją. Roku 622. utworzył Mahomet w Arabii potężny Kalifat z stolicą Bagdad, nad Tigrisem, do którego nie tylko cała Afryka lecz i Hiszpania należała. Napróżno wysyłały się chrześcijańskie państwa na wojny krzyżowe, chcąc wydrzeć z rąk Muzułmanów ziemię świętą (Palestynę) wraz z grobem Zbawiciela; gdyż Osmanie pod dowództwem Mahometa II. zdobyli w r. 1453. Konstantynopol i w Europie tureckie państwo założyli. Tymczasem w Środkowej Azji powstał nowy zdobywca Dżęgiskhan, twórca Mongolskiego czyli tatarskiego państwa 1206. jego następcy podbili Moskwę i Chiny, a w szczególności Tamerlan i Baber, założyli nowe mongolskie państwa w Samarkand i w Dehli w Indyach przedgangesowych, tak nazwane wielkiego Mongola, ze stolicą Dehli, słynną z nadzwyczajnych bogactw. Lecz to obudziło wkrótce chciwość perskiego Szaha Nadira, który je złupił. Tymczasem odkryli Portugalczycy przez Vasko de Gama, drogę około przylądku Dobréjnadziei do Indyi Wschodnich i utworowali drogę Anglikom do opanowania całych Indyi. Tym sposobem teraz Anglicy z południa, a Rossyjanie z północy coraz dalej posuwają się w głąb Azji.

I. POLNOČNA AZJA.

a. Syberya z Kameczatką 250,000 kwadr. mil.

Leży między morzem Lodowatym północnym, a pasmem gór z południa, będących krawędzią wyzin środkowej Azji. Na wschód jest górzysta, zresztą obszerną zamrożoną doliną.

Rzeki: 1. Ob wypływająca z małego Altaju, biorąca z lewej strony poboczną Irtycz z Tobołą.

2. Jenisej z wielkiego Altaju płynie podobnie jak Ob na północ od morza Lodowatego, biorąc z prawej strony Wyższą Tunguskę czyli Angarę i Niższą Tunguskę.

3. Lena z poboczną Wittim, Oiekmą i Aldan, nadbrzeżne: Indygirka i Anadyr. Mieszkańcy są Samojedzi, Ostiaki i Tunguzi, Jakutowie Buryaci, Czukcy, Kameczadale, na południe zaś Baszkiry, Kirgizy, nadto Kolonie zwłaszcza w miasteczkach z kozaków, u których przestępcy polityczni i złoczyńcy mieszkają, albo też wskazani na ciężką karę, w kopalniach Nercyńska pracują. Wyliczone tu barbarzyńskie jeszcze narody południowe wznajają Islam, lub Lamaizm; północne są jeszcze bałwochwalskie i bardzo zabobonne, mieszkają w lichych jurtach lubowych, lub skorzanych, lub też w jamach, suwają zimą po śniegu na drewnianych łyżwach. trudniąc się najwięcej polowaniem na sobole, gronostaje, lisy, kuny, niedźwiedzie, dostarczające wybornego futra; lub też na jelenie, które w wielkich stadach z Chin do Syberyi przybywają i które na przeprawie przez wezbrane na lato rzeki zabijają. Miasta:

Tobolsk przy ujściu Tobol do Irtyczy, stolica zachodniej Syberyi obszerne miasto, mające wielki skład futer rzędowych, od owych dzikich ludów w haraczu składanych. Arcybiskupstwo greckie, pobyt wielu wygnańców. Wyżej nad Obą leży:

Berezow małe miasteczko, zamieszkałe przez samych kozackich kupców, żyjących tu dla handlu futrami z Ostiakami, dostarczającymi im wybornych syberyjskich futer w zamian za ładajackie bawelniane

materye dla dam ostiackich i wódkę. Lato trwające tutaj tylko dwa miesiące, jest nieznosne dla strasznych upałów, i roi komarów; słońce niezachodzi w nocey. W Zimie mroz jest trzaskający, że termometr z merkuryuszem pęka, a ludzie obszywają się w skóry i wyglądają jak niedźwiedzie. Ponieważ się tu już nic nie rodzi, przeto żywność, a nadewszystko mąkę otrzymują z Tobolska statkami w czasie roztopu.

Tomsk na południe nad rz. Oby w żyznej okolicy, obfitującej w bydło i zboże; fabryka juchtow.

Omsk forteca naprzeciw Kirgizom.

Irkućk nad Angarą w bliskości jeziora Bajkał, główne miasto w wschodniej Syberyi i skład chińskiego handlu, najwięcej herbata, ma także garbarnie.

Kia-chta miasto pograniczne nad chińską granicą, oddzielone tylko bramą od chińskiego miasta Majmacyń. z którym znaczny prowadzi handel

Nercyński także na gran. chińskiej. sławne kopalnie srebra, w których skazani na ciężką karę polityczni przestępcy i zbrodniacy pracować muszą.

Ochock nad m. ochockiem, port; liche miasteczko, z kądem przeprawa do Kameczatki.

UWAGA I. Na wschód Syberyi leży Kameczatka półwysp wulkaniczny, tylko na kilku punktach zamieszkały, choć nie tak zimny jak Syberya; kończy się przylądkiem zwanym Lopatka.

Nad Syberją na morzu Lodowatym leżą wyspy Lechów i Nowa Syberya, gdzie znaleziono szkielety słoni jeszcze ze skorą; zaś nad Kameczatką ciągną się wyspy Lisie, aż do Ameryki, a po niżej Kameczatki Kurylskie aż do Japonii.

UWAGA II. W Syberyi zaczyna się długa ciągła noc trwająca 3 miesiące, w listopadzie, oświetlana jedynie Zorzą Północną, której brząsk jaśnieje półkolem nisko nad horyzontem. Z białej tej luny wypadają niekiedy iskrzące się snugi światła, jak gdyby świetne wstęgi, napelniające cały widnokrąg jaskrawem światłem, którem całe niebo gorzeć się zdaje. Krajowcy suwają w czasie zimy po śniegu na drewnianych łyżwach z nadzwyczajną szybkością; kupecy zaś, jako też wygnańcy i urzędnicy na sankach ciągniętych przez psy, które wrodzoną zmysłnością rozpoznawają drogę wśród okropnej zawiści i ogrzewają swem ciepłem, skostniałych podróżnych w czasie spoczynku w jamie śnieżnej. Choć każdy obachutany w potrójne kożuchy, choć ma maskę na twarzy; nie to nie zabezpiecza od trzaskającego mrozu, który

parę oddechu z trzaskiem w śron ścina i oddech w piersi tamuje. — Mieszkańcy siedzą wtenczas w jamach zasypanych śniegiem.

UWAGA III. Do Rossyi należą jeszcze w Azyi kraje kaukazkie, z tąd i z tamtej strony Kaukazu, gdzie najwyższe szczyty Elbrus i Kasbek do 16 t. stóp wysokie, zamieszkałe przez bitnych goralów Czerkasów, napadających często obronne siedziby rosyjskie. Szczególnie nazwiska tych prowincyi są: Mingrelia, Gruzya i Szyrwan; rzeki Kur i Terek do morza Kaspickiego. Miasta:

Tiflis nad rz. Kur 50 t. ludn. stolica Gruzji i wszystkich posiadłości kaukazkich, ma ciepłe wody, zwiedzane przez Rossyan, ważny handel z Persją.

Eriwan forteca u podnóża gór Ararat, dawniej stolica Armenii podobnież i Achalczyk warownia zdobyta świeżo przez Rossyan.

Baku najlepszy port nad morzem Kaspickim, w prow. Szyrwan, rozkoszna rajska okolica, gdzie się wydobywa z ziemi gaz palący nafty, którego mieszkańcy używają do oświetlania i gotowania, wstawiają rurkę trzeiową w miejsce, z którego gaz się wydobywa.

II. WSCHODNIA AZJA.

Zawiera Chiny i Japonia.

a. Cesarstwo Chińskie 200 t. kwadr. mil, 200 mil. ludn.

Największe państwo na całym świecie, ale mało znane na północ górzyste, na południe i wschód tak zaludnione, że kraj cały jednym miastem być się zdaje, gdzie ludzie często mieszkają na tratwach na wodzie, aby kawałek ziemi do uprawy roli oszczędzić. Grunt jest doskonale uprawny i sztucznie skrapiany za pomocą machin. Rzeki Hoangho i Jantse Kiang, t. j. Żółta i Niebieska rzeka; oprócz tego kanał cesarski od Pekinga do Cantonu zapelniony statkami.

Produkta: herbata i jedwab, bawełna, kamfora, rumbabarum, moszusz, indygo i ryż. Rękodzieła: porcelana, tusze chińskie, jedwabny papier, wyroby lakierowane i jedwabne.

Jakoż Chinczycy wyprzedzili w przemyśle Europejczyków o kilka wieków, wynaleźli proch, sztukę drukarską, lecz stanawszy na pewnym szczeblu oświaty, już teraz wyżej się nie posuwają, mają rolnictwo i ogrodnictwo w wielkim poszanowaniu, odpychając od siebie wszelką cudzoziemszczyznę. Najwięcej szkodzą sobie tem, że trzymają się

koniecznie swego obrazowego pisma, składającego się z wielu tysięcy osobnych charakterów, na którego wyuczenie się potrzeba bardzo długiego czasu. Są pracownicy, przemyślni, ale oraz chytry, podstępni w handlu, dumni, uważający się za najpierwszy (środkowy) w świecie naród pomimo ostрых examinów i licznych szkół, odbywający wszystkie czynności podług jednostajnych przesadzonych często śmiejących ceremonii; lecz razem znikczemialni, — do wojny wcale niezdatni, znoszący z zadziwiającą obojętnością najcięższe chłosty, a nawet i śmierć, do której znajdują często zastępców. Wyznają trojaką Religiją: Konfucyusza, buddyjską i lamajską. Ich Cesarz zowie się panem Niebieskiego państwa, pochodzi z rodziny Manchu Tunguzów, którzy przebywszy mur chiński 300 mil długi, zabezpieczający Chiny z północy, ten kraj zdobyli i dotąd w nim panują, za pomocą swych urzędników Mandari-nami zwanych. Miasta.

PEKING stolica i rezydencja Cesarza ma mieć 2 mil. ludn. i do 10,000 pałaców. Pałac Cesarza z ogrodami tworzy osobną kwaterę miasta, która się nazywa zakazana; ale domy Chińczyków są niskie, bez pięt.

Nanking dawniejsza stolica nad rz. Jantse Kiang także nadzwyczajnie wielkie i ludne miasto, z porcelanową wieżą o ósmiu piętach, ma mieć 1 milion mieszkańców, wielkie nankinowe manufaktury.

Kantong miasto portowe dla Europejczyków otwarte, przeszło 100,000 mieszk. z których około 20,000 mieszka w pływających chałach na tratwach.

UWAGA I. Oprócz tych trzech najbardziej znanych miast, jest jeszcze mnóstwo innych, których ludność do 500,000 mieszkańców dochodzi. jako to Schang-hai, Jang-tschenu-fu. Singnanfu z okazałemi bramami, Futschen z mostem o 100 arkadach. Hang-Tschen dawniejsza stolica państwa i t. d. Kintetschin wieś mająca 100 t. mieszk. zład najlepszą porcelana. W bliskości Kantonu jest wyspa i miasto Makao należące do Portugalczyków pod zwierzchnictwem chińskiem, 40 t. ludn. Jako też wyspy Formosa i Hainau, ostatnia ma miasto o 200 t. mieszkańców.

UWAGA II. Do Chin należy nadto półwysep: Korea 7000 kwadr. mil 8 mil. ludn. dla Europejczyków zupełnie nieprzystępna pod Vicekrólem mieszkającym w mieście stólcycznym Kingitao.

Do Chin należą hołdownicze państwa:

aa, Manczurya czyli Tunguzya na północ Chin przerzięta rzeką Amur złożoną z Szyki i Argun, przy ujściu leży wyspa Tarakaj, ciąglą mgłą okryta. Miasta. Sahalin-Ula i Mukden.

bb, Mongolia 90 t. mil, 3 miliony lud. tworząca najwyższą i najrozleglejszą w świecie wyżynę, mającą nawet w lecie nader ostre powietrze. Tu znajduje się pustynia Kobi albo Szamo na 400 mil długość którą tylko karawany w poprzek przebywają. Ojczyzna Mongołów i Kalmków, ludów nomadyjskich, płacących cesarzowi chińskiemu haracz. Kraj ten wydaje rumberbarum i piżmowce. Rozróżniają Jeografowie najprzód Mongołów w Szarras czyli Zółtych, gdzie miasto Dzehol, letnia rezydencja cesarza Chińskiego z pysznemi ogrodami; i Mongołów Kałków od rzeki Kalka przezwanym, gdzie miasto Urga i Majmaczyn.

Powtóre kraj Kalmków czyli Songaryą leżącą na zachód, gdzie miasto Gulcza i kraj Koczotaj nad jeziorem Kokonor ojczyzna rumberbarum bez żadnych miast.

cc, Mała Bucharya zwana także Turfan 27 t. mil. 1 milion ludn. przerzięta rzeką stepową Tarrim, powstałą z dwóch rzek Yerken i Kaszgar, wpadającą do jeziora: Lop, zamieszkała przez Bucharow z miastami:

Jarkand, główne targowisko w środkowej Azji dla karawanow ma mieć 100,000 ludn.

Kaszgar nad rz. t. n. z cytadelą, ma mieć 80 t. ludn. stolica sławnego mongolskiego zdobywcy Dzegiskana.

dd, Tybet 30, t. mil, 10 milion. ludn. azjatycka Szwajcarya z krajem Butan: z najwyższemi w świecie górami Himalaja, a oraz najwyższem szczytem Dawałagiry.

Jestto punkt środkowy religii Lamajskiej, której najwyższy kapłan Dalaj Lama otoczony mnóstwem bonzów, zbliżających się do niego na klęczkach, rezyduje w mieście Lassa w okazałym klasztorze pod opieką Chińczyków, odbierając częste boską, gdyż Buddyści wierzą, że bóstwo Budda wciela się zawsze w ich najwyższego kapłana. Zachodnia część tybetańskiej wyżyny, gdzie wypływa Indus, zowie się Mały Tybet. Między Indiami przedgangesowemi, a Tybetem na samej wyżynie gór Himalaja leży kraj Butan z miastem Tassidudon, z zamkiem o siedmiu piętrach.

b. Japonia 12 t. kwadr. mil, 30 milionów ludn.

Na wschod Chin z samych wysp skalistych i wulkanicznych, a jednak dobrze uprawionych złożona, częste trzęsienie ziemi, szturmy i orkany. Wydaje najlepszą miedź, kamforę, jako też porcelanę i lakierowane towary.

Mieszkańcy należą do pokolenia mongolskiego i są do Chińczyków zupełnie podobni, przewyższając ich jeszcze w przemyśle, są nizkiego wzrostu, mianowicie kobiety, nadzwyczajnie mściwi, odprawiają pojedynki, rozrzucając sobie brzuch i zmuszając tym sposobem przeciwnika, jeżeli nie chce nchodzić za nikczemnika, do podobnej operacyi.

Podział i miasta. Największa z tych wysp nazywa się: Nipon czyli Nifon wyżej za cieśniną Sangar, leży wyspa Jesso, powiększej części pusta, zaś niżej Sikkoko i Kiusiu. Do Japonii należą nadto południowe Kurile i część wyspy Tarakaj czyli Sachalin.

JEDDO na wyspie Nifon, stolica Cesarza świeckiego, zwanego Kubo Soma, ma mieć 5 mil obwodu 1½ miliona ludn. okazały i warowny zamek, 300 t. domów, powiększej części z trzciny bambusowej.

MIAKO także na wyspie Nifon, druga stolica państwa i rezydencya Duchownego cesarza zwanego Dairo /oma, 800 t. ludn. ognisko nauk, największy w świecie dzon.

Osaka 400 t. ludn. miasto handlowe, gdzie najbogatsi kupcy.

Nangasaki na wyspie Kiusiu 100 t. ludn. jedyne miasto otwarte dla kupców europejskich, a w szczególności dla Holendrów, na wysepce Desima.

III. POŁUDNIOWA AZJA.

A. INDYE WSCHODNIE.

Złożone z półwyspu Przedgangesowego i zagangesowego aa, Półwysep przedgangesowy czyli Indostan, 700 t. \square mil, 140 milion. ludn. wchodzi w kształcie trójkąta w ocean Indyjski, oddzielony od Tibetu pasmem gór Himalaja, a przerznięty wzdłuż pasmem gór Gates sięgających, aż do przylądka Mororin. Wybrzeże zachodnie proste od Perskiego morza, zowie się Malabar, gdzie rośnie najwięcej pieprzu. Zaś odwrotne od odnogi bengalskiej, zowie się Koromandel, na których panują peryodyczne południowo wschodnie wiatry Mousons zwane, sprawiające na tych wybrzeżach przeciwnie pory roku, tak, iż kiedy jedno wybrzeże ma lato (pogodę) na drugim panują ulew y burze. Środkowa wyżyna nazywa się Dekan. Półwysep między r. Indus a odnogą Kambaj zowie się Guzurate, kraj piaszczysty. Najurodzajniejszy kraj jest w dolinach nad rzekami Indus w krainie Penczab czyli Pięciorzeki wpadającej z lewej strony do Indu (z prawej wpada Kabul.) i w dolinie Gangesowej, którą skrapiają liczne rzeki wpadające do Gangesu wielkości Renu, z których najznaczniejsza Dżumna. Oprócz tych są jeszcze pomniejszych rzeki: Godaveri, Kistnah i Kawery, do odnogi Bengalskiej na wschod.

Produkta: ryż, kokosowe orzechy, pieprz, imbir, kamfora, gumma, sago, opium, assafetida, aloes, indigo, najko-

sztowniejsze klejnoty, dyamenty i najpiękniejsze perły, słonie, nosorożce, bawoły, dromedary, ale także tygrysy, olbrzymie węże, krokodyle; z rękodzieł, najprzedniejsze jedwabne wełniane i bawełniane wyroby, korduany, najwyborniejszy arak Goa z trzciny cukrowej.

Mieszkańcy Hindusowie podzieleni na kasty; najpierwsza i najuczciwsza Braminów, ostatnia zowie się Szuders i wzgardzona od wszystkich Pariasów. Wyznają religią Bramińską, od najwyższego bóstwa Bramy tak nazwaną, (dwa inne bóstwa oprócz Bramy, nazywają się Wisznu i Szywa), wstrzymującą się od jedzenia mięsa, nakazującą częste obmywania i kąpiele w rzece świętej Ganges i palenie wdów po śmierci mężów. Indyanie są nadzwyczajnie zręczni i w kuźnictwie przewyższają Europejczyków i dla tego też w niektórych rękodzielnach celują, wyrabiając najdelikatniejsze wełniane i jedwabne materye. Jednakże przez długą niewolę znikczemnieli, są zbyt uniżeni, a podstępni. Obok Indyan mieszka tu wiele, Afganów, Mongołów, Arabów, Murzynów, a nadewszystko Anglików, terazniejszych panów tego najbogatszego w świecie kraju. Indyanie nie kusili się nigdy o podbicie obcych krajów, ale sami stawali się lupem obcych zdobywców. Alexander W. podbił Indye wschodnie 330 przed Chr. około r. 1500 po Chryst. kwitnęło tu państwo W. Mongoła, w mieście Dehli pod Akbarem W. które zburzył Szach Perski Nadir, zkad powstało nowe państwo Marattów. Europejczykom wskazał drogę do Indyi Wschodnich Vasco de Gama Portugalczyk objechawszy Afrykę około Przylądka Dobrej Nadziei. Od r. 1760. wzięli górę nad Portugalczykami Angliey, na rzecz kompanii Wschodnio indyjskiej.

Posiadłości Angielskie podzielone są na 4 Prezydentwa: 1 Kalkutta czyli południowa Bengalia. 2 Agra czyli północna Bengalia. 3 Madras. 4 Bombaj.

Miasta: KALKUTTA miasto stoł. posiadłości angielskich nad zachod. odnogą Gangesu 800 t. ludn. 80 t. domów z cytadelą William; składa się z dwóch miast: z czarnego miasta i nowego miasta, zamieszkałego przez Anglików, siedlisko gubernatora, anglikańskiego Biskupa, szkoła katedów uniwersytet, obserwatorium astronomiczne, ogród botaniczny i nadzwyczajnie wielkie rękodzieła, prowadzi handel z całym światem.

Dakka nad odnogą rz. Buremputer ma 250 t. ludn.

domy z trzciny bambusowej na palach zbudowane; wielkie rękodzieła muslinowe.

Patna 350 t. ludn. fabryki kobiercowe.

W Prezydentwie Agra leży miasto:

Allahabad nad Dzumną i Gangesem z mocną cytadelą, zbrojownia Anglików 50 t. ludn. i siedlisko gubernatora.

Benares nad Gangesem 100 t. domów 600 t. ludn. miasto święte, do którego Indusowie liczne odprawiają pielgrzymki, wiele pagodów czyli świątyn z wysoką szkołą bramińską; rękodzieła szalów, handel dyamentami i klejnotami.

W prowincyi Oude leży miasto Lucknow 300 t. lud. z pięknymi budowlami. mieszkańcy trzymają wiele słoń.

Agra z pięknym zamkiem. teraz powiększłej części zburzone.

Dehli nad Dzumną, dawniej było stolicą W. Mongoła, miało mieć 2 milion. lud. dziś 300 t. i teraz jeszcze piękny pałac zamieszkuje tytularny W. Mongoł, arsenał, wiele bazarów, 800 łazienek.

W Prezydentwie Madras:

Madras w prowincyi Karnatik, 380 t. ludn. z cytadelą St. George, pałac gubernatora, fabryczne i handlowe miasto, wywożące wiele jedwabnych i bawełnianych materyi największą ilość fularowych chustek do nosa z Masulipatam. W r. 1643. było lichą wioszczyną.

Hydrabad w prow. t. n. 200 t. ludn. stolica księżcia indyjskiego Nizam, szlifiernie dyamentów.

Golkonda warownia na górze, główne kopalnie dyamentów.

Seringapatam w prow. Mysore dawniejsza stolica sławnego Hyder Alego i Tippto Saiba, teraz podupadło.

Na wybrzeżu Malabar:

Bombaj na wyspie 250 t. ludn. z najlepszym portem na wschodzie, gdzie liniowe okręty stać mogą; prowadzi także wielki handel. Tu w bliskości wyspy Salsetta i Elephanta,

gdzie w grotach znajdują się kunsztownie wykute pagody i bożyszcza, sięgające najdawniejszych czasów.

Surate nad r. Tapty 450 t. ludn. także ogromne fabryczne i handlowe miasto, z licznymi pagodami, meczetami i szpitalami dla zwierząt.

Kalikut, gdzie Vasco de Gama wylądował w r. 1498.

UWAGA. Posiadłości innych narodów są:

Portugalczykowie mają miasto Goa na wybrzeżu Malabar, z kądem sławny arak de Goa, i twierdzą Diu; Francuzi mają na wybr. Koromandel miasto Pondichery 50 t. ludn. Duńczycy nareszcie Trankebar niżej Pondiszery, które atoli sprzedali Kompanii Angielskiej, Wschodnio-Indyjskiej.

Posiadłości krajowych książąt czyli Rajasów, pod zwierzchnictwem Anglików są:

a, Państwo Szekow zajmuje piękną i bogatą dolinę nad rz. Indus tak nazwany kraj Penczap tj. Pięciorek wpadających do rz. Indu, już w części przez Anglików podbity z miastami.

Lahore 150 t. ludn. dawniejsza stolica W. Mongoła, którego wspaniały pałac tu jeszcze exystuje.

Multan także znaczne miasto, twierdza na górze, ma rękodzielnie kobierców.

Amretsir 100 t. lud. wywóz szali i safianu.

b, Państwo Maratto w, teraz tylko szczątki ogromnego państwa podbitego przez Anglików z miastem:

Udzen 100 t. ludn. z 90 pagodami.

c, Państwo Kaszemir kraj górzysty, a jednak rajem indyjskim zwany, dla ciągle tam panującej wiosny, z m.

Kaszemir miasto stynne z najprzedniejszych kaszemirskich szalów, teraz podupadłe.

d, Nepal na szczycie gór Himalaja; miasto Katmandu, mające wiele pagodów.

UWAGA. Do Anglii należy wyspa Ceylon oddzielona od półwyspu cieśniną Palks, gdzie się poławiają najpiękniejsze perły. Wyspa ta obfituje we wszystkie indyjskie płody: cynamon, klejnoty, to jest

rubiny i szafiry, największe słonie, tygrysy i olbrzymie węże. Góra na tej wyspie zowie się Pik Adama. Miasto:

Columbo 70,000 ludnoś. z cytadelą i Trinkomale z dobrym portem.

a, Na zachód Ceylon ciągnie się łańcuch drobnych wysp Lakedivy i Maledivy zwanych, powstałych po większej części z raf koralowych, mających obfitość kokosowych orzechów, chlebowego drzewa, pod Machometauskimi książętami.

bb. Półwysp Zagagesowy 40 t. kwadr. mil, 30 milion. ludn.

Leży na wschód odnogi Bengalskiej i graniczy na północ z Chinami; ma odnogi Tunkin, Siam i Martaban, przed którą leżą wyspy Andamany i Nikobary. Przerzynięty kilku pasmami gór, idącemi z Tybetu, z których jedno sięga aż do przylądku Cap Romania na półwyspie Malakka. Rzeki Burremputer, Irawady, Kamhodzia, czyli Menamkong. Mieszkańcy częścią Malaje, częścią Chinczykowie, wyznają religią Buddy. Płody: sażo, gniazdka do jedzenia; rubiny i szafiry.

A. Do Anglików należą:

1. Assam przez Anglików na Birmanach zdobyte z miastami Nungpur i Gowahatti.
2. Arakan i Martaban wydarte także Birmanom, z m. Arakan z cytadelą i portem.
3. Wysepka Pulo i Pinang, czyli Prinz Wales Georgetown, niedawno przez Anglików zakupiona, dla handlu goździkami.
4. Posiadłości na półwyspie Malakka od Hollendrów przez zamian nabyte z miastem Malakka.
5. Wyspa Singapore z miastem t. n. dla handlu nadzwyczajnie ważnem.

B. Udzielne państwa:

a, Państwo Birmanow składające się z dwóch państw Ava i Pegu, choć uszczuplone przez Anglików, jeszcze

13 t. □ mil. 8 milionów ludn. lud bitny i uorganizowany, zamieszkuje dolinę nad rz. Irawady z m.

Umerapura stolica Cesarza nad kanałem rzeki Irawady, ma mieć 160 t. ludn.

Ava z cesarskim pałacem i wielu pagodami.

Pegu zburzone, ale znowu odbudowane.

b, Państwo Siam 10 t. □ mil, 8 mil. ludn. składa się z doliny nad rz. Menam, kraj ten ma białe słonie, bawoły, jelenie i małpy; z miastem:

Bankok nad Menam, z wielu kanałami, jak Weneccya, domy stoją na palach, ma mieć 500 t. ludn. po większej części chiński.

Juttia dawniejsza stolica na wyspie rz. Menam, ma także w miejscu ulic same kanały.

c, Cesarstwo Anam, złożone z Cochinchina, Tunkin i Kambodzia 10 t. □ mil, 15 milion ludn. dawniej należało do Birmanow, teraz ma udzielnego Cesarza Chińczyka rezydującego w mieście Hué z wielką cytadelą. mającą 600 armat, ma mieć 100 t. ludn.

UWAGA I. Hindusowie należą do najstarożytniejszych i najoświecenijszych narodów, mają bogatą literaturę osobiście w dramy, pisaną starożytnym językiem Sanskryt zwanym, z którego uczeni języki europejskie wywodzą. Ich księgi religijne zowią się Wedam, liczne świątynie czyli pagody ozdobione bóstwami nadzwyczajniejszej postaci Pustelnicy czyli Fakirowie z nabożeństwa zadają sobie niekiedy najokrutniejsze kalectwa, siedzą lub leżą na gwoździach, stoją na słupie na jednej nodze, wieszają się za żebro. Zresztą w niektórych fabrykach, mianowicie jedwabnych, wełnianych i muszlinowych, przechodzą nawet Anglikow.

UWAGA II. Przedłużeniem niejako półwyspu Zagangesowego są liczne wyspy, aż do Nowej Hollandyi posunięte wulkaniczne, ale bardzo urodzajne zamieszkałe przez Malajow i przez europejskich osadników; należą z małemi wyjątkami do Hollendrów.

a, Wyspy Sunda

aa, Sumatra 7000 kwadr. mil. w posiadaniu Hollendrów z górą Ofir, miasta: Padang siedlisko gubernatora i Benkulé forteca.

bb, Jawa dwa razy mniejsza, nadzwyczajnie urodzajna, wydaje

wiele kawy i trzciny cukrowej, z głównem miastem osad hollenderskich:

Batavia, siedlisko generalnego gubernatora hollenderskiego w niezdrowej okolicy, zkad pochodzi właściwa cholera i dla tego tu kupcy mieszkają w górzystych i zdrowszych miejscach za miastem, teraz upada, ma jednak jeszcze do 50 t. ludn. natomiast podnosi się:

Surabaya w zdrowej okolicy 100 t. lud. port i warsztat okrętów.

cc, Borneo 12,000 kwadr. mil, największa wyspa w świecie, wulkaniczna, ojezyczna małp Orangutang, wydaje najlepszą kamforę; w głąb przez dzikich zamieszkała; wybrzeża dzielą Hollendrzy z m. Benżermassing.

dd, Celebes czyli Makassar z czterech półwyspów złożona z miastem Makassar; cytadelą Rotterdam; nowo powstałe miasto, zowie się Blaardingen.

b, Wyspy Małe Sunda. Timor najważniejsza, Flores, Sumbawa wulkaniczna, Sandelbosz na której drzewo sandałowe, Banka, gdzie najlepsza cyna

c, Molukskie czyli korzenne wyspy, niezdrowe klima, jako pod Równikiem wydają najprzedniejsze muszkatołowe gałki i gwoździki i Sago, składają się z dwóch grup, to jest południowej czyli Ceram, do których należą: Banda, Amboina wydająca najwięcej goździków i Buro; i północnej czyli Gilolo, do której należą jeszcze Ternate, wszystkie pod zwierzchnictwem Hollendrów.

d, Wyspy Sulu zamieszkałe przez morskich rozbójników Malajów pod machometaniskim Sultanem; największa zowie się Palawan.

e, Manille czyli Filippiny przez Magellana odkryte, górzyste wulkaniczne, z których największa zowie się:

Manilla czyli Luzon, gdzie wieczna panuje zieloność z miastem:

Manilla 160 t. ludn. siedlisko generalnego hiszpańskiego gubernatora i Arcybiskupa; Bissayos i Magindanao.

f. PERSYA, 50 t. kwadr. mil, 22 milion ludn.

Leży nad morzem Perskiem czyli Arabskiem, między rzekami Tigris i Indus i m. Kaspiskiem, dzieli się na Persyą właściwą czyli Iran i na kraj Afganow zajmujący wschodnią część od Indyi, rozdzielony na Kabulistan i Beludzystan. Rozległa wyzyna z suchym klimatem. Rzeka ste-

pową Hirmend płynącą do jeziora Zareh, zaś graniczna Kabul do Indu.

Kraj podzielony jest na 11. prowincyi, w których miasta: THEHERAN stolica Iranu i rezydencya Szaha perskiego, u podnóża góry Demawend, z pięknym pałacem i ogrodem Szaha, ma 60 t. ludn.

Is pahan dawniejsza stolica, teraz podupadła.

Sziras w rozkosznej dolinie, ma fabryki szkła i różanego olejku, groby sławnych poetów perskich Hafisza i Sadego. W bliskości są ruiny słynnego w starożytności miasta Persepolis.

Abuszer nad odnogą Perską, zwiedzany port w bliskości wyspa Ormus ważna dla połowu perel.

Balfrusz i Tauris ostatnie przez trzęsienie ziemi spustoszone, leżą w bliskości Kaspiskiego morza, fabryczne i handlowe miasta.

W kraju Afganów czyli w Kabulistanie i Beludzystanie, są miasta:

Kabul nad rz. t. n. 100 t. ludn. stolica Szaha.

Kandahar także 100 t. ludn. leży na górze, miasto handlowe.

Herat także 100 t. ludn. na trakcie karawanowym z Persyi do Indyi. bardzo handlowe ma osobnego Sultana.

W Beludzystanie kraju górzystym jest tylko:

Kelat 20 t. ludn. stolica Chana z pięknym bazarem i ożywionym handlem.

UWAGA. Persya otoczona ze wszystkich stron górami, nawet od morza Perskiego, i dla tego wązka nadmorska nizina od wieków jest w posiadaniu Arabów. Persya wydaje naftę, jedwab, dzielne konie, wyrabia najprzedniejsze kobierce, szale safiany, broń. Handel jest w rękę Anglików i Rossyan, którzy się coraz bardziej do tego kraju zbliżają. Persowie jest lud udatny i oświecony, ma bogatą literaturę w poezye i powieści. Wyznają religiję Machometąńską, sekty Szjیتów, będąc nieprzyjaciółmi Turków. Są między nimi Guebrowie i Par-

sowie wyznawcy religiję Zoroastra, podanej w księdze Świętej Zentawesta (święta wieść) i ci czczą ogień.

C. Arabski półwysep, 50 t. kwadr. mil, 12 milion. ludn.

Między morzem Czerwonem, a odnogą Perską, rozległa piaszczysta wyzina, umajona dość skąpo oazami i z wązkami nadmorskimi niższymi wybrzeżami, gdzie rośnie kawa i balsam, aloes, arabska guma (z akacyi), najdzielniejsze arabskie konie i wielbłądy; bez płynącej rzeki, z klimatem gorącym. prawdziwie afrykańskim, gdzie brodzące w piasku karawany duszący wiatr Samum zabija lub też lumanem zasypuje. Z północy oddzielona od Syrii syryjską puszcza, gdzie się znajduje skalisty półwysep z górą Sinai na 9 t. stop wysoką, gdzie na górze S. Katarzyny grecki klasztor. Arabia dzieli się na wybrzeża: Hedzas, Jemen, Hadramaut, Oman; w środku zaś mieszkają Wehabici, lud rozbójniczy nienawidzący Arabów. Na zachodnim wybrzeżu nad morzem Czerwonem leżą święte miasta, do których z najodleglejszych krajów Muzułmanie pielgrzymki odprawiają:

Mekka 50 t. ludn. z Kaabą, to jest starożytną arabską świątynią, miejsce urodzenia Machometa, prowadzi karawanowy handel. Czidda uważa się za port do Mekki.

Medina tylko 20 t. ludn. z grobem Machometa, teraz podupada, gdyż pielgrzymki ustają.

Na południowo zachodniem wybrzeżu zwanem Jemen, czyli Arabia szczęśliwa, gdzie rośnie najwięcej balsamu, mirry i kawy Mokka zwaney, jest twierdza Aden, należąca do Anglików i Sanna rezydencya Imana, jako też Mokka z portem, z kąd się wywozi kawa.

Nad Perską odnogą leży nareszcie:

Oman, obfitująca w daktyle, pod rządem potężnego Imana, mającego także posiadłości w Afryce; z miastem stół.

Maskate 50 t. ludn. z portem zwiedzany.

Arabowie przez Machometa, twórcę religii machometańskiej (Islamu zawartego w Alkoranie) stali się najpotężniejszym narodem, zawojowali Azję, północną Afrykę i Hiszpanię. Ich Cesarze czyli Kalifowie, z których najslawniejsi Harun. Alraszyd, Saladin, rezydowali zwykle w Bagdadzie, oświecili naród i pielegnowali nauki (sztukę lekarską, Algebrę, liczby arabskie) i sztuki piękne (tysiąc nocy i jedna). Arab jest zawiądy i wytrzymały, je mało, zachowuje gościnność, lubi grę szachów i powiastki. Żyje pod Emirami, Szejkami i Imanami.

D. TURCYJA AZYATYCKA, 26. t. kwadr. mil, 11 milion. ludn.

Leży między Persją, a morzem Środiemnem między morzem Czarnem, a Arabią. Grunt urodzajny, ale zaniedbany. Klimat zdrowy, wgląd kraju zbyt gorący, na brzegach morza umiarkowany. Dokuczający wiatr Samum w Maju i Czerwcu z Arabii wiejący; częste i okropne trzesienia ziemi, okropne morowe powietrze.

Plody: ryż, wino, rozynki, oliwa, daktyle, bawełna, jedwab, tytuń turecki, tureckie konie, angorskie kozy, ale i szakale, hyeny; w Anatolii: piana morska, marmur, asbest.

Podział: 1. Azja mniejsza czyli Anatolia z Armenią i Kurdystanem.

2. Mezopotania czyli Aldzesirah.

3. Syrya z Palestyną.

a, Azja mniejsza czyli Anatolia, zwana także Levantą, górzysty półwysep, między morzem Czarnem, a Środiemnem, przerznięty pasmem gór Taurus i Antitaurus od armeńskiego szczytu: Ararat czyli Macis, (gdzie Arka Noego stanęła), aż do przylądka Baba, z najwyższym szczytem Arghi Dag do 13 tys. stop wysokim.

Jedyna większa rzeka Kisil Irmak, (w Historii perskiej wstawiony Halys), w starożytności kraj kwitnący, od opanowania przez Turków r. 1400 zupełnie opustoszały.

Smyrna 120 t. ludn. port, środek handlu lewanc-

kiego, gdzie bardzo wiele Europejczyków (Franków) dla handlu przebywa; wielkie fabryki tureckich kobierców.

Tu w bliskości kwitnęły miasta Ephesus i Milet.

Bursa, czyli Brussa dawniejsza stolica królów Bithynii, ma znaczny handel osobliwie fajkami z piany morskiej tu w bliskości wyrabianemi.

Kutajah stolica Anatoli 50 t. ludn. ma ciepłe wody.

Angora także 50 t. ludn. sławne są angorskie kozy, z których włosów najpiękniejszy kamlot.

Trebisonde (daw. Trapezunt) nadmorskie m. Tu w bliskości było Kolchis.

Koniah (Iconium) dawniej stolica potężnych Sultanów, dziś podupadło.

UWAGA. Nad brzegiem ciągnie się łańcuch wysp: Lesbos, Chios, najzyczniejsza obfitująca w wino i mastyx Samos. Dalej sławna wyspa Rhodus, gdzie był kolos rodyjski w porcie, w średnich wiekach obroną przeciw Turkom wstawiona. Teraz stanowisko tureckiej floty. Nareszcie wyspa Cyprus najpiękniejszy i najurodzajniejszy kraj, sławne cypryjskie wino, z miastem Nikosia.

UWAG II. Wschodnia część Anatolii, nazywa się Armenia z górą Ararat czyli Macis, na wzninach Eriwańskich. Jezioro Wan i źródła rzek Eufratu i Tigrisu, zamieszkała przez Ormian, tworzących oddzielną sektę kościoła greckiego, lud trudniący się handlem na całym wschodzie. Procz tego mieszkają tu Kurdowie bawiący się chodowaniem trzód, a jeszcze bardziej rozbojem. Część Armenii należy do Persyi, druga zdobyta przez Rosyją, gdzie miasto Eriwan. Trzecia część pozostała się przy Turkach, gdzie miast Erzerum niedaleko źródeł Eufratu 50 t. ludn.

b. Mezopotania czyli Aldzesira (t. j. wyspa) i Irak Arabi.

Między rzekami Tigrisem i Eufratem, które po połączeniu nazywają się Szat el Arab i tworzą bagniste Delta. Z północy górzysta, między temi, rzekami urodzajna, już w starożytności wstawiona, gdzie były miasta Babylon i Ninewa. Miasta dzisiejsze:

Diarbekir nad rz. Tigris 50 t. ludn. bawelniane i jedwabne rękodzieła, farbiernie.

Mosul także nad Tigrisem, ma muslinowe rękodzieła, z kąd poszło jego nazwisko. Niedaleko stąd stała Niniwa, stolica Assyryjskiego państwa.

Bagdad nad r. Tigris 80 t. lud. dawniejsza rezydencja Kalifów i całego machometanśkiego świata; ma szerokie mury, wspaniałe bazy, fabryki jedwabne i safianowe.

Bassora nad Szat el Arab, źle zabudowane, niezdrowe, ale prowadzi największy handel i ma port. Między Bassorą, a Bagdadem był starożytny Babilon nad Eufratem.

c. Syrya czyli Soristan wraz z Palestyną.

Wązka wyżyna, między m. Śroziemnem, a syryjską puszczą, aż do międzymorza Suez, z górami Libanon i Antilibanon; z rzeką: Orontes; zamieszkała przez Druzow, Maronitów z miastem:

Haleb (Alepo), pomimo trzęsienia ziemi, które w roku 1822. całe miasto zburzyło, 100,000 ludn. piękne, bogate i handlowne, ma wielkie bawelniane i jedwabne rękodzieła, najważniejsze stanowisko na drodze karawanowej do Bassory, ma 100 meczetów, 60 łaźni 200 fontan.

Damask w rajskiej okolicy, wielkie fabryczne i handlowe miasto, 150 t. ludn. środkowy punkt drogi karawanowej do Mekki. Tu zład poszła nazwa damaszku i damascenów.

Antakia (Antiochia) nad r. Orontes, teraz podupadła.

UWAGA. Na wazkiem wybrzeżu na zachód góry Libanon mieszkali niegdyś Fenicyanie, gdzie były miasta Sydon i Tyrus, tu leży teraz forteca St. Jean d'Acree przez Napoleona naprożno oblegana, dawniejsza Ptolemais.

UW. II. Południowa część tego wybrzeża zwała się Palestyną, czyli Ziemią świętą, czyli obiecana (Israelitom) o którą w średnich wiekach powstały krzyżowe wojny 1096—1273 przez Chrześcian chcących tę ziemię świętą wydrzeć z rąk niewiernych. Z górą Hermou, z kąd wypływa rz. Jordan z dwóch

źródeł, tworząc najprzód bagnisko Merow, dalej jezioro Genezareth wpadając do morza Martwego czyli słonego, gdzie dawniej stały miasta Sodoma i Gomora. Leży 1000 stóp niżej Śroziemnego morza. Północna część nazywała się Galiläa, z górą Tabor i Karmel z jeziorem Genezareth, z miastami; Nazareth, Kana i Nain. Południowa część zwała się Samaria, gdzie mieszkali Samaritanie, lud powstały z Żydów i pogan. Najdalej na południe posunięta kraina zwała się Judäa, gdzie Jeruzalem 2500 stóp nad poziom m. z górami Sion, gdzie stał zamek Dawida, Moria, gdzie stał kościół Salomona, teraz ma tylko 15 t. lud. prawie całkiem chrześciański z kościołem grobu Chrystusowego. Niedaleko góra Oliwna. O milę na południe leży Bethleem przez samych Chrześcian zamieszkałe z pięknym kościołem i grotą w której się narodził Jezus Chr. Nareszcie Joppe czyli Jaffa port.

V ŚRODKOWA AZJA.

Turan czyli Turkestan 34 t. kwadr. mil, 7 mil. lud.

Najrozleglejsza nizina w Azji, ze wschodu górami Belurtag i Hindokusz, z południa perskimi górami otoczona; na zachód i północ przypiera do morza Kaspickiego i Stepu Kirgizów. W środku jezioro Aral czyli Orle, do którego płyną rzeki Amu, z poboczną Sogd, jako też Syr; oprócz tego kilka stepowych pomniejszych rzek, które nikną w piasku. W 5 tym wieku po Chrystusie wystąpili tutaj Turcy, którzy i dotąd składają większą część ludności, oprócz nich Tatarzy pod osobnymi Chanami; najliczniejsi Usbekowie, ciągle na koniach, Kirgizowie łupieżka i drapieżna horda, żyją koniskim mięsem i mlekiem; nareszcie Bucharowie są najbardziej ucywilizowani, mieszkają po wsiach i miastach. Najpotężniejsze Chanaty są następujące:

aa, Wielka Bucharya najbardziej zaludniona, jedyny ucywilizowany i urządzony kraj, leży nad rz. Sogd z m. Buchara 150 t. ludn. stolica Chana pochodzi z tego od Dzegiskana, ma rękodzieła i znaczny handel.

Samarkand niegdyś słynna stolica Tamerlana, siedlisko machometanów, szkoła machometanów, wiele meczetów, grobowców, fabryka jedwabnego papieru.

bb, Chanat Khokhan nad rz. Sir z miastami Khokhan, Taszkent i Turkestan. ojczyzna Turków.

cc, Chanat Chiwa niedaleko rz. Amu, stolica Chana, targ na niewolników, handel z Rosyją.

dd, Stepy Kirgizów żyjących pod namiotami i uznających albo Rosyjan, albo Chana z Chiwy za swego zwierzchnika.

AFRYKANSKIE PAŃSTWA.

Afryka mająca około 600,000 kwadr. mil, około 200 milion. ludn.

Tylko między morzem Suez do Azji przypierająca, jest najbardziej odosobniona i leży powiększej części w strefie gorącej, jak żadna z innych części świata. Ma najgładsze brzegi, tylko jedną odnogę Guinejską. Dla tego też najmniej jest dotąd znana, choć już tylu podróżnych życiem własnym dokupywało się bliższych o tym kraju wiadomości. Południowa Afryka tworzy wielką wyżynę z górami Lupa i Spina Mundi. W środkowej Afryce ciągną się ze wschodu na zachód Alpy Habesz i Góry księżycowe, jako też góry Kong, gdzie wznosi się wielka wyżyna Sudan. Najniżej leży ogromna nizina piaszczysta; Pustynia Sahara od Oceanu Atlantyckiego aż do Egiptu. Nad morzem Śródziemnym są znowu góry Atlas z wyżyną Barka. Klimat dla Europejczyków nieznosny, po strasznym dziennym upale następują często zimne, a nawet mroźne noce; po skwarnej suszy zrywają się nagle najgwałtowniejsze ulewne, szalone szturmy. Tylko na wybrzeżach jest klimat nieco umiarkowany. Cała Afryka ma tylko dwie pory roku, suchą i mokra, co się pod samym Równikiem dwa razy w roku powtarza. W północnej Afryce jest zima; podobnie jak w Australii, najprzejmniejsza pora roku.

Mieszkańcy Murzyni po większej części ludożercy, którzy własnych rodziców lub dzieci ciała pożerają, najwycyzajniej jeńców wojennych, których także na ofiarę swoim bożyszczom zabijają. Najwięcej wyznaje religią machometanów, wielu czci fetysze to jest węże i rozmaite istoty, a nawet własny cień. Państw urządzonych na sposób europejski nie ma; despota i niewolnik, to najpospolitszy stan

rzeczy. Handel niewolnikami dotąd, pomimo zakazu przez Anglię, nie jest wykorzeniony. Tylko północna Afryka i kraje nad Nilem położone są zamieszkałe przez białych ludzi, u których chrześcijaństwo przystęp znalazło. Z produktów tej części ziemi właściwych: koń rzeźny, nosorożec, krokodyl, antylopa, giraffa, zebra, struś.

A. POLNOCNA AFRYKA.

a. Kraje nad Nilem leżące.

Nil należy do dziwnych rzek. Żadna rzeka w świecie nie ma tak mało pobocznych rzek, na 500 mil żadnej; przytym dla swych wylewów, jest dla doliny po obu brzegach jedynym źródłem urodzajności w krajach, — gdzie wcale deszcz nie pada. Powstaje z dwóch źródeł; Bahr el Azrek wschodni, albo Niebieski Nil z gór Habeszjskich i Bahr el Abiad zachodni czyli Biały Nil z gór księżycowych.

aa, Habesz czyli Abyssynia 15 t. \square mil, 6 milion. ludn. nad morzem Czerwonem, u źródeł Nilu, kraj górzysty, Alpy Habeszjskie; afrykańska Szwajcarya. Jezioro Dembea. Mieszkańcy pochodzą od Arabów, są chrześcijanie: Koptowie czyli Jakobici, ale ich chrześcijaństwo połączone z wielu zabobonami, także Żydzi, którzy tu mają osobne państwo; nareszcie nieokrzesceni Gallasowie, terażniejsi panowie tego kraju, którzy dawniejszego Cesarza Negusa, panującego w Gondar zawojowali, zład powstało kilka drobniejszych państw jako: Tigre, Amhara, Schoa; miasto najznaczniejsze Gondar nad jeziorem Dembea; Ankobar stolica księżstwa Gallasów w państwie Schoa, które najbardziej kwitnie.

bb, Nubia, pod panowaniem aegipskim około 12 t. kwadr. mil, a 2 milion. ludn. leży nad środkowym Nilem, między Habyssynią i Egiptem, kraj terassowy z trzech stopni złożony: Sennaar, Dongola i właściwa Nubia. Na pierwszym łączą się obydwa źródła Nilu i przybierają jeszcze trzecią poboczną rzekę Akbarę, albo Takazę; przy każdym stopniu są wodospady czyli ka-

tarakty, po większej części piaszczysta lub skalista puszca, tylko dwie mile szeroka dolina, po obu brzegach Nilu, ścieśniona skalistemi brzegami, urodzajna. Głównym produktem tego kraju jest majestatyczna palma z owocem nader smacznym. Mieszkańcy są poczęści Nubijczykowie czyli Barabras, poczęści Murzyni i ci ostatni dzierżą państwa Dongola z m. st. t. nazw. sławne są także dongolskie konie; i państwo Sennaar z m. t. n. które jest największe w Nubii, a liczy tylko 16 t. lud. Na wschód od Sennaar leży w puszczy państwo Kordofan z m. Obeid: jako też państwo Darfur.

cc, Aegypt 9 t. kwadr. mil $3\frac{1}{2}$ milion. ludn. podzielony na wyższy, średni i niższy, czyli Delta, leży niżej nad Nilem, między Nubią i morzem Śroczziemnem. przypieając do Azji międzymorzem Suez. Sama tylko dolina Nilowa kilka mil szeroka, jest żyzna, zaś z prawej i z lewej strony towarzyszą jej, podobnie jak w Nubii, opoczyste i urwiste brzegi, które z jednej strony do m. Czerwonego, z drugiej do piaszczystej pustyni się ciągną. Przy Delta ustają góry i rzeka zaczyna się na kilka odnóg rozlewać. Starożytni liczyli 7 odnóg, teraz dwie są najznaczniejsze połączone licznemi kanałami. W Czerwcu zaczyna Nil regularnie wzbierać, we Wrześniu stoi najwyżej i wtenczas mieszkańcy zatrzymują wodę w kanałach. Jezioro Kerum (Moeris), klimat suchy, prawie bez deszczu, wiatr szkodliwy Szamsin, gęsta ślepotą i morowe powietrze. Z produktów najwięcej bawełny, która jest monopolem Baszy. Mieszkańcy: chrześcijańscy Koptowie, których uważają za potomków starożytnych Aegypcyan, co wznosili obeliski i piramidy i balsamowali umarłych. Chłopów nazywają Fellas. Kraj ten zostaje pod panowaniem tureckiego Baszy, który tu rządzi udzielnie, opłacając Tureyi ha-

racz. Język najbardziej upowszechniony arabski. Znaczny handel karawanowy do Afryki.

aa, W wyższym Aegypcie leży miasto Assint nad kanałem 20 t. ludn. punkt środkowy handlu karawanowego do Sennar, sprzedaje wiele opium. Przy wsi Luxor są ruiny starożytnego aegypskiego miasta stubramnych Theb. Przy Denderah ruiny świątyni Isis, z sławnym zodyakiem znajdującym się teraz w Paryżu. W bliskości wyspa Elephantina i starożytne Syene, jakoż wyższy Aegypt napelniony jest szczytkami i pomnikami minionej wielkości aegypskiej. Tu także jest pustynia thebajska, gdzie najpierwej powstały klasztory przez St. Antoniego pustelnika i Pachomiusza założone.

bb, Średni Aegypt, gdzie leży stolica kraju:

KAHIRA 300 t. ludn. najhandlowniejsze i najludniejsze miasto w Afryce, mając 300 meczet, 60 łaźni, rezydencya Baszy z cytadelą. Na lewym brzegu Nilu niedaleko miasteczka Gizeh są ruiny słynnego miasta Memphis: cztery najwyższe piramidy (450 stóp wysokości), gdzie Bonaparte stoczył bitwę 1798. Suez portowe miasto, od którego ma iść kolej żelazna do Kahiry ułatwiająca handel wschodni z Indjami. Mumie, czyli nabalsamowane ciała dawnych Aegypcyan wykopują się w grotach z kamienia piaszkowca wydrążonych.

cc, Niższy Aegypt czyli Delta najżyźniejsza, gdzie m. Alexandria z portem przez kanał z Nilem połączona, 40 t. ludn. prowadzi znaczny handel, przez Alexandra Wgo. założona, dawniej środek handlu całego świata. W bliskości wieś Abukir, gdzie flota Napoleona przez Anglików zdobyta.

Rosette i Damiette nad wschodniem i zachodniem ujściem Nilu, nie wielkie miasta.

h. Berberya wraz z pustynią Barka.

Od Zatoki Sidra do oceanu Atlantyckiego na zachód, gdzie przylądek Nun, zalega północną Afrykę, wyzina Atlasu, najeżona licznemi pasmami gór. Mieszkańcy są pokolenia Kaukazkiego i Maurowie, pochodzenia arabskiego; Berbowie czyli Kabyłowie, potomkowie dawnych Numidów; dopiero za pustynią Saharą zaczyna się kraj Murzynów, żyją z chodowania trzód i z łupieztwa. Prócz tego mieszka tu

wiele Żydów. Cały ten kraj nazywa się Berberją, której państwa trudniły się dotąd rozbojem morskiem.

aa, Tripolis 8 t. kwadr. mil, 2 miliony ludn. od wielkiej do małej Sirty (Golf Gabes) tylko wybrzeże uprawne, wydaje daktyle, szafiran. Wojsko obiera Dywan, który wyznacza Baszę, podległego Turcyi; z miastem:

Tripolis 30 t. ludn. stolica Baszy, warownia z portem, znaczny handel. Do Tripolis należy Barka, górzysta i piaszczysta puszcza, między Aegyptem i Tripolis z kilku tylko urodzajnymi oazami i ruinami miasta Cyrene ze skał zbudowanego, słynnej osady greckiej. Tu także oaza Siwah, niegdyś wyrocznia Jowisza Ammonskiego, do której Alexander Wielki pielgrzymkę odprawiał.

Do Tripolis należy nadto na południe leżąca pustynia Fezan część Sahary, górami wapiennymi poprzerzynana, z obfitymi źródłami i żyznymi oazami, zamieszkała przez lud arabskiego i murzyńskiego pokolenia trudniący się wyłącznie handlem karawanowym do Tripolis, Kahiry, Burnu, Kaschna, Tombuktu; miasto st. Murzuk z gliny zbudowane.

bb, Tunis 4 t. kwadr. mil, 3 milion. ludn. urodzajne wybrzeże z przyładkiem Bon i nadbrzeżną rzeką Medzerdą, zostaje w podobnej zależności od Turcyi jak Tripolis pod Dejem i diwanem. Ma największe miasto w Afryce po Kahirze, położone w bliskości gruzów sławnej Karthaginy: Tunis nad zatoką 160 t. ludn.

Kairwan w głąb kraju 60 t. ludn. z sławnym na 500 granitowych słupach spoczywającym meczetem

cc, Algier 9 t. kwadr. mil, 4 miliony ludn. dawniej Numidia, później najpotężniejsze z rozbójniczych państw, aż do r. 1830. w którym Francuzi państwo to nagle opanowali i w francuską osadę zamienili; gdzie dla nieprzyjaznych sobie Kabyłów znaczne wojsko utrzymywać muszą, ma klimat europejski z m. Algier 60 t. ludn. twierdza z zamkiem byłego Deja, wiele meczetów, koszary i więzienia dla niewolników chrześcijańskich.

Constantine 30 t. ludn. z ruinami starożytnego miasta Cirta, stolicy Numidy, leży w górach

Oran i Bona portowe wzrastające miasta.

dd, Fez i Marokko 13 t. kwadr. mil, 8 mil. ludn. nosi nazwisko cesarstwa, ponieważ zostaje pod panowaniem udzielnego Sultana. Kraj górzysty z urodzajnymi dolinami, gdzie wieczna panuje wiosna. Handel karawanowy do Sudan i do Mekki, jako też z Anglikami morzem. Składa się z dwóch części:

Północna część nazywa się Fez z m. stół. t. n. leżącym

u podnóża góry Atlas 100 t. ludn. a zatem trzecie miasto co do wielkości w Afryce, z pałacem cytadela 50 meczetami, wysoka szkołą Machometa, z sławną biblioteką, rękodzielnie kobierców.

Mekines 60 t. ludn. pięknie zabudowana druga rezydencya Sultana.

Tetuan 40 t. ludn. twierdza i handlowe miasto z Europejczykami.

Tanger najważniejsze dla europejskiego handlu i dla tego miejsce pobytu konsułów europejskich.

(Ceuta naprzeciw Gibraltaru u spodu góry Abyla hiszpańska forteca, miejsce wygnania .

Południowa część jest Marokko z Capo Blanc. miasto Marokko, źle zabudowane i podupadłe z ogromnym zamkiem rezydencyonalnym Sultana.

Mogador na piaszczystym wybrzeżu nowe miasto, prowadzące handel z Europejczykami.

e. Pustynia Sahara 100 t. kwadr. mil, nizina.

Od Aegyptu do Oceanu Atlantyckiego t. j. do przyładków Bojador i Arguin, 600 mil długie na 200. szerokie piaszczyste morze, zamieszkałe na pewnych punktach przez lud rozbójniczy Tuarików i Tibbów i łupieżkich Maurów. Dzieli się na zachodnią czyli puszcę Sahel, nizinę piaszczystą, tworzącą w Oceanie Atlantyckim piaszczyste zasy, broniące przystępu okrętom i nadzwyczajnie trudną do przebycia dla niedostatku wody i tumanów piasku, które karawany zasypują. Anglicy założyli tu na wybrzeżu potudniowym osadę: Portendik dla handlu gummą, strusioiwymi piórami i t. d. Powtóre na wschodnią Saharę, sięgającą Aegyptu, gdzie się libijską pustynią nazywa. Kraj bardziej górzysty i skalisty. mający więcej oazów ułatwiających karawanowy handel, pomiędzy innymi oazę Augila, sławną z daktyłów.

UWAGA. Między Berberją a Saharą leży Biledulgerid, kraj daktylowy, na południowej spadzistości Atlasu, pustynia piaszczysta z gestemi oazami obfitującymi w daktyłowe lasy. Mieszkańcy Berbowie i Maurowie trudnią się osobliwie handlem i podlegają Marokańskiemu Cesarzowi, zwłaszcza w prowincjach: Darah, Tafilet i Sedzelmesa.

II. ZACHODNIA AFRYKA.

a, Senegambia nazwana od dwóch rzek Senegal i Gambia, między którymi leży i które zalewają niziny podobnie jak Nil. Eufkrat i inne rzeki w strefie gorącej. Nadto Rio grande, 18 t. \square mil. 10 mil. ludn. z przylądkiem Zielonym. najdalszym zachodnim punktem. Produkta: złoty piasek, stoniowa kość, hebanowe drzewo, gumma i niewolnicy murzyni, jako przedmiot handlu. Między Murzynami odznaczają się Mandingowie i Jaloffowie najbardziej ucywilizowani. Wiele państw murzyńskich np. Jaloffów w Hirkarkor. Nad rzekami mają Europejczycy to jest: Angliacy, Portugalczycy i Francuzi swoje osady, do ostatnich należy twierdza St. Louis nad Senegalem.

b. Wyższa czyli północna Guinea od Cap Verga, aż do Lopez nad odnogą guinejską.

Rzeki: Sierra Leona, Mesurado. Formosa, czyli Benin i największa Niger, czyli Dżoliba. Klimat nieznośny; wiatr szkodliwy Harmatan. Rozróżniają wybrzeża:

aa, Sierra Leona i pieprzowe od Cap Verga, aż do Przylądku Palmowego z angielską kolonią, gdzie miasto Fretown i Amerykańską Liberia.

bb, Wybrzeże słoniowej kości nie znane.

cc, Wyb. złote, aż do rzeki Volta z najzamożniejszymi murzyńskimi państwami, jak Ashanti, których król rezyduje w mieście Kumassi liczącem 50 tys. ludn. dość oświeconej, wyznającej nawet po części chrześcijaństwo i prowadzącej znaczny handel z Holendrami, którzy tu mają osady Christiansburg.

dd, Niewolnicze i Benin idzie aż do ujścia rz. Niger z państwem Murzyńskim Dahomey i Benin.

c. Niższa czyli południowa Guinea, albo Kongo od Cap Lopez do Cap Negro, kraj górzysty, rzeka Zaire czyli Kongo, jezioro Aquilunda, handel niewolnikami, stoniową kością, drzewem farbowem, pod panowaniem Portugalczyków, do których należą:

aa, Królestwo Angola obfitujące w srebro i miedź nad rz. Koanza z m. San Paolo de Loanda 25 t. lud. twierdza i stolica generalnego portugalskiego gubernatora.

bb, Królestwo Benguela z m. San Felipe de Béguela, twierdza portugalska i kilka państw murzyńskich pod zwierzchnictwem portugalskiem.

III. POLUDNIOWA AFRYKA.

a, Kraj przylądkowy. Sam koniec południowej Afryki, aż do rz. Oranżowej, 7500 kw. mil 200 t. lud. przez połowę Europejczyków najwięcej Hollendrów, którzy przed Anglikami od r. 1653—1805. ten kraj posiadali. Krajowcy są Hottentoci trudniący się chodowaniem bydła i Buschmani w jaskiniach, jak dzikie zwierzęta, niebezpieczni dla kolonistów. — Tu rośnie sławne wino Capwein.

Capstadt u podnóża góry Tafel regularnie zbudowane 25 t. ludn. siedlisko angielskiego gubernatora i główne stanowisko okrętów płynących do Indyi Wschod.

UW. Do Anglików także powiększej części należy kraj Kafrów, gdzie Hernhutowie chrześcijaństwo rozszerzają: miasto Port-Natal.

IV. WSCHODNIA AFRYKA.

a, Wschodnie wybrzeże nad Oceanem Indyjskim od Cap Corientes aż do Guardafui, jeszcze mniej znane.

aa, Wybrzeże Sofala czyli Monomotapa, aż do ujścia rz. Zambese (Cuama) z miasteczkami Sena i Sofala.

b, Wyb. Mozambique od rz. Zambese płynącej z gór Spina mundi, aż do Cap del Gado nad Kanałem Mozambique z m. Mozambique około 10 t. lud. na wyspie piaszczystej regularnie zbudowane z cytadelą, należy do Portugalczyków.

c, Zanguebar od Cap del Gado, aż do rz. Quilimanci; nad morzem piaszczyste i bagniste, w głąb nieznanne, z niezdrowym klimatem, należy także do Portugalczy-

ków i do Imana z Maskatu w Arabii z m. Mombaza; prowadzi handel gummą i słoniową kością i Melinda handlowe m.

d, Wybr. Adel i Ajan od Guardafui, aż do cieśniny Babelmandeb. piaszczyste przez Arabów i Gallasów zamieszkałe z miastami Berbera i Magadoxo.

V. ŚRODKOWA AFRYKA.

czyli Sudan.

Środkowa Afryka z południa i wschodu jest rozległą wyzyną z gorami księżycowemi, górami Lupata czyli Spina Mundi; na zachód płynie rzeka Niger czyli Dzoliba. wpadająca do odnogi guinejskiej. Jezioro Czad:

Z kilku państwami osiadłymi nad w spomnioną rz. Niger n. p. Bambarra z miastem Segó 30 tys. lud. Dalej Tombuktu teraz spustoszałe: chaty z gliny, tutejsi kupcy wymieniają złoto i niewolników za sol sprowadzaną Karawanami przez Saharę; Kaschna niedaleko Dzoliby; nadto państwo Fellatas z miastem Sakkatu, które ma mieć 80 t. ludn. Burnu dawniej handlowe, teraz leży w gruzach.

VI. AFRYKANSKIE WYSPY.

Są wszystkie górzyste i wulkaniczne.

- a. Zachodnie Afrykańskie w oceanie Atlantyckim.
- aa. Azory należą do Portugalczyków, największa Terceirar, najludniejsze San Miguel i Piko z górą wulk. Pik.
- bb. Madeira z m. Funchal, gdzie rośnie sławne wino; także do Portugalczyków.
- cc. Kanaryjskie najbliższe stałego lądu, pod względem klimatu i płodów najpiękniejszy w świecie kraj, posiadłość Hiszpańska. Największa Teneriffa z górą wulkaniczną na 11 t. stop. wysoką Pik de Tende. z portem Santa-Cruz. Wyspa Ferro, przez którą, jako najdalej na zachód posunięta, ciągną pierwszy Południk. Fortaventura po Teneriffie największa.
- dd. Capoverdyjskie czyli Zielonego przylądku, osada portugalska dla wielkiej posuchy, tak że wszystkie strumyki i źródła wysychają, opustoszałe. Największe Jan Sago.
- ee. Guinejskie w odnodze t. naz. jako; Annabon Hiszpańska i St.

- Thomas portugalska; Isl del Principe i Fernando del Po angielska posiadłość, żąd teraz ekspedycje w głąb Afryki.
- ff. Ascension czyli Wniebowstąpienia dawniej pusta, teraz przez Anglików osadzona i przez okręty zwiedzana.
- gg. S. Heleny, jeszcze bardziej jak Ascension oddalona od stałego lądu więzienie Napoleona z m. Jamestown. Obie wyspy są stacyami dla okrętów na Oceanie Atlantyckim.
- b. Wschodnio Afrykańskie na Oceanie Indyjskim:
- hh. Madagaskar (księżycowa wyspa) największa 10 t. kwadr. mil. równoległa z wybrzeżami Sofala i Mozambique, kanałem Mozambique od lądu stałego oddzielona. Wysokie pasmo gór ciągnie się z północy na południe. Mieszkańcy prowadzą handel z Francuzami i Anglikami, mającymi tutaj swoje osady. Tu zginął Benio-wski, który zbiegł z Kameczatki i chciał na Madagaskar założyć osadę francuską.
- ii. Maskareńskie, z których największa Bourbon, należąca do Francuzów, wulkaniczne spadziste brzegi; Mauritius dawniej Isl de France zwana, posiadłość Angielska z dobrym portem.
- kk. Komor i Seszelle także mało znane.
- ll. Sokotora niedaleko przylądku Guardafui, ojczyzna najlepszego aloesu, teraz należy do Anglików

AMERYKA.

Czyli Zachodni Ląd. 670,000 kwadr. mil.

Składa się z dwóch połów, północnej i południowej, wązkim 6 mil szerokim przesmykiem Panama z sobą spojenych; po Azji największa część ziemi, wzdłuż na 2000 mil rozciągnięta, jednakowo na północnej i południowej półkuli sięga najdalej ku północnemu i południowemu biegunowi. Najbliżej styka się z Azyą, bo tylko cieśniną Berynga od niej oddzielona; klimat jest wilgotno gorący, rodzący najokropniejsze burze i orkany, a bagniste brzegi zabójczą żółtą febrę. Od odkrycia w r. 1492 przez Krzysztofa Kolumba dostała się pod panowanie Europejczyków; lecz w końcu przeszłego wieku tak nazwane Zjednoczone Stany w północnej Ameryce oswobodziły się z pod panowania Angielskiego; a za ich przykładem poszły w naszych czasach i inne amerykańskie państwa, które teraz jako udzielne Rzeczypospolite urządzać się zaczy-

nają. Ameryka, która dotychczas małą miała ludność, bo wynoszącą tylko 60 milionów, między tymi 20 milion. białych. 13 mil. krajowców, a) 8 mil. Murzynów, resztę mieszzańców, to jest dzieci; Europejczyka z niewiastą krajową, zwane Mestice; i dzieci z Europejczyka z Murzynką zwane Mulatty; teraz przez napływ Europejczyków, a osobliwie osadników niemieckich do północnej Ameryki zaludnić się zaczyna, tak iż w mgnieniu oka w głuchych puszczech, ogromne powstają miasta.

I. POŁNOCNA AMERYKA.

W północnej Ameryce od zatoki Tehuantepek, gdzie się północna Ameryka zaczyna, wznosi się rozległa wyzina Anahuac zwana na 7000 stóp wysoka z jeziorami i wulkanami, zniżająca się dopiero ku obydwom Oceanom. Z tej to wyziny poczynają się trzy pasma gór.

1. Wschodnie, to jest Kordilery Texas, idące do Missisipi 2. Zachodnie ciągnące się do Kalifornii 3. Środkowe pasmo tworzy wyziny Nowego Meksyku, a dalej wznosi się jako pasmo gór Skalistych (Rochy Mountains). Nad Spokojnym Oceanem idzie odosobnione pasmo pod nazwiskiem Północno amerykańskich morskich Alp, których najwyższym szczytem jest góra Ś. Eliasza na 17000 stóp wysokości, zkąd przeprawiają się dalej do Azji.

a) Najludniejsi są Eskimosy i Indianie. Pierwsi są mongolskiego pokolenia, mają wielką głowę i nos zupełnie zduszony stroją się w fraszki które w nosie albo w wargach zatykają: są jednak łagodni, gościnni, kochają swoje dzeci; ale niechlujstwo ich odraża Europejczyka, oblizują nóż, którym pot ciała oskrobali, i zajadają za przysmakczek robaszki w włosach się gnieźdzące. Indianie tworzą osobną rasę ludzi, są koloru zupełnie brunatnego. Mieszkańcy kraju Ogniwego Peszere zwani, są nadzwyczajnie upośledzeni i wyglądają jak straszdyła. Patagończykowie są silni i wysokiego wzrostu, chociaż nie olbrzymiego. Rotokudzi noszą w wargach i uszach drewniane kołki: krajowcy w Guyanie ścisnąją dzieciom deskami głowę, aby była płaska a Ottomacy nad rzeką Orinokko jedzą ziemię.

Między górami Skalistemi i Alpami morskimi powstają rzeki: Colorado i Columbia czyli Oregon; jako też Rio del Norte do odnogi Meksykańskiej.

Oddzielne zupełnie są góry Allegany i Apalachy w Stanach Zjednoczonych nad Atlantyckim Oceanem idące; jako też góry Ozark w bliskości których osiadają niemieckie kolonie. Tu poczynają się rzeki Connecticut, Hudson, Delaware. Na zachód między Aleganami i Skalistemi górami jest rozległa dolina rzeki Missisipi, nad którą rozciągają się okiem nieprzejrzone Savanny czyli stepy. Przy ujściu tworzy ta rzeka bagniste Delta. Największa poboczna jej rzeka nazywa się Missouri, dalej na południe Arkansas. Z lewej strony największe poboczne rzeki są: Illinois, Ohio i Tennessee.

Z pięciu północno Amerykańskich największych jezior, pierwsze nazywa się: Wyższe (Superior) największe jezioro ze słodką wodą na całej kuli ziemskiej. 2 Hurońskie 3 Micygan, 4 Erie, 5 Ontario. Jeziora te leżą jedno nad drugim w kształcie wznoszących się terassów, lecz tak, iż Hurońskie i Micygan jeden tworzą stopień; wody więc z jednego spadają w drugie w ogromnych massach. Między jeziorami Erie i Ontario znajduje się sławny na cały świat olbrzymi wodospad Niagara. Z jeziora Ontario wypływa narzeczcie potężna rzeka Ś. Wawrzyńca, (Lerenzostrom) która na 70 mil przed ujściem do Oceanu ma już 2 mile szerokości. Wyżej na północ dla braku pochyłości powstały także liczne jeziora: Niedźwiedzie, Niewolnicze, Winnipeg i rzeka Mackenzie wpadająca do morza Lodowatego.

UWAGA. Północna i południowa Ameryka pochylona jest ku wschodowi i południu, co się z kierunku rzek w obu półwyspach pokazuje. Klimat w ogóle amerykański jest wilgotny, a tém samem zimniejszy, jak odpowiedni na wschodniej półkuli; Północna Ameryka ma daleko więcej zatok i półwyspów, jak południowy półwysp w kształcie trójkąta, ostrym kątem daleko ku południowemu biegunowi wybiegający.

a Angielskie, Rossyjskie i Duńskie posiadłości.

aa, Duńskie, nad Bafinsbaj leży rozległy kraj: Groenlan-

dyą zwany, liczący atoli nie więcej jak 7000 ludn. częścią Europejczyków częścią nawróconych Irokiezów. Groenlandya jest wyspa, jak nas o tem liczne podróże podjęte w celu znalezienia przejazdu do cieśniny Berynga, przekonywają.

bb, Na zachodniej stronie nad Oceanem Spokojnym leży Rosyjska Ameryka północna, jedynie dla futer i polowu ryb ważna.

cc. Angielskie posiadłości leżą w środku i zajmują całą północną Amerykę, ważną tylko pod względem handlu futrami, dla których znajdują się tutaj rozproszone faktorie i mieszkania należą częścią do rasy amerykańskiej, częścią Eskimos mongolskie go pokolenia; najważniejsze są południowe prowincje:

aaa. Kanada wyższa i niższa nad r. S. Wawrzyńca z m. St. Quebec stolicą angielskiego generalnego gubernatora i większe miasto Montreal na wyspie r. S. Wawrzyńca 40 t. ludn. W wyższej Kanadzie leży miasto Kingston; cała Kanada ma około 1½ mil. ludn. wszystkie inne posiadłości nie więcej jak ½ miliona.

Po prawej stronie r. S. Wawrzyńca leży Nowy Brunzwik; półwysep Nowa Szkocja z miastem Halifax 20 t. ludn. Poblizka wyspa Newfoundland ważna dla polowu sztokfiszu z m. St. Johns. Ważne punkta dla handlu i żeglugi są wyspy Bermudas, w środku między Kanadą i wyspami Bahama położone.

b. Zjednoczone północne amerykańskie stany 120 t. kwadr. mil. a 21½ mil. lud.

Zajmują całą północną Amerykę między powyżej wzmiankowanemi jeziorami i linią w prest dalej pociągniętą aż do gór Skalistych, zaś z południa między odnogą Meksykańską a samymże Meksykiem i mieszczą w sobie 30 związkowych państw, posiadających razem mały dystrykt z miastem związkowym Washington 30 t. ludn. stolica prezydenta i całej Rzeczypospolitej. Prowincje, które jeszcze nie mają potrzebnej liczby europejskich Osadników, aby mogły być policzone w rządzie związkowych państw, nazywają się Territoria, składające jeszcze większą część całego państwa.

UWAGA Na krawędzi pasma gór Aleganów osiadło w 16 i 17. wieku wiele europejskich wychodźców, najwięcej Niemców, którzy tam-

tejszych krajowców Indian częścią wytepiłi, częścią w głąb kraju uścapić przymusili. Osady te przeszły wszystkie pod panowanie Angielskie. Wr. 1773 dla wszczętych nieporozumień z Anglią powstała długa amerykańska wojna, w której nareszcie ulegli Anglicy. Odtąd Zjednoczone północne Amerykańskie Stany uznane za udzielne państwo wzrastają nadzwyczajnie, przez ciągły napływ Europejczyków.

aa. U stóp Alleghanow nad Atlantyckim Oceanem leżą następujące państwa:

1. Maine	9. New Jersei.
2. New Hampshire.	10. Maryland
3. Vermont	11. Delaware
4. Massachusetts	12. Virginia.
5. Rhode Island	13. Półn. Karolina.
6. Connecticut	14. Połud. Karolina.
7. New York.	15. Georgia.
8. Pensylwanien.	

Północny brzeg ma wygodne porty i dla tego znajdują się tu największe handlowe miasta, mające w ręku prawie cały handel; dalej na południe nie ma już portów, dla tego mieszkańcy uprawiają plantacje. Następują miasta przy których Ner dołączony oznacza prowincyje, w której leżą:

Boston (4) 120 t. lud. z wyborynym portem, miejsce urodzenia Franklina.

NEW YORK największe miasto w Ameryce, blisko 400 t. ludn. co godzina zawija do portu i wypływa z portu 30 okrętów parowych. Philadelphia, (8) drugie miasto po New Jorku, około 300 t. ludn. między kotremi 70 t. Niemców.

Baltimore. (10) 160 t. lud. środkowy punkt katolików, w Zjednoczonych Stanach.

Charleston (14) 40 t. ludn. główny targ na bawełnę.

Na południe jest półwysep Florida składający 16stą prowincyą.

bb, Prowincje na wschód rz. Missisipi leżące, z północy na południe:

17. Michigan.	22. Illinois.
18. Jowa	23. Kentucki.
19. Wisconsin	24. Tennessee.
20. Ohio.	25. Alabama.
21. Indiana.	26. Missisipi.

Największe miasto w tych państwach jest Cincinnati (20) 60 t. ludności.

cc, Prowincje na zachód Missisipi.

27. Missouri.	29. Louisiana.
28. Arkansas	30. Texas.

St. Louis (27) najważniejsze miasto.
 New Orleans (29) przeszło 100 t. lud. w niezdrowej okolicy.
 Galveston stolica w Texas.
 dd, Territoria zajmują najprzód kraje od źródeł Missisipi, aż do gor Skalistych częścią okiem nieprzejrane stopy (Prairie) wysoką trawą zarosłe, zamieszkałe przez Indyan, a przez myśliwych Europejczyków często przebiegane. Między Skalistymi górami, a Oceanem Spokojnym leży territorium Oregon czyli Columbia; bardziej na południe Nowa Kalifornia. Tu jest najlepszy port nad Oceanem spokojnym San Francisco, gdzie bogacie żyły złota tyle wabiają zbieraczy złota. Na wschód Kalifornii, aż do Rio del Norte, tworzącego granicę ze strony Mexiku, leży Territorium Nowego Meksyku, obfitującego także w drogie kruszce, z miastem Santa Fe.

e. Meksykańskie zjednoczone Stany 50 t. kwadr. 6 milion. ludn.

Południowa część Północnej Ameryki, a coraz bardziej zwężająca się i formująca 6 do 7000 stóp wysoką wzniesienie zajmuje Meksyk. Rzeki Tampiko, Rio Colorado do odn. Kalifornijskiej; San Jago płynie przez jezioro Chapala i wpada do Oceanu wschodniego.

UWAGA. Ferdinand Cortez zdobył w 1519—21. wtenczas już kwitnące meksykańskie państwo dla Hiszpanii. Od r. 1809 do 1821. wy kierował się na Cesarza Meksykańskiego Iturbide a po jego upadku ogłoszono Rzeczpospolitą na wzór Północno Amerykańskiej i podzielono kraj na 19 dystryktów i cztery Territoria. Miasta:

MEXICO leży na wzniesieniu między jeziorami, najpiękniejsze i największe miasto w Ameryce 200 t. lud. Vera Cruz nad odn. Meksykańską i Acapulco nad Oceanem Spokojnym w niezdrowej okolicy leżące uważają się jako porty do Mexiko.

Puebla piękne miasto w czarodziejskiej dolinie 75 t. lud. w bliskości pyramidy.

Guadalajara regularnie zbudowane miasto nad St. Jago 70 t. lud. w bliskości jeziora Chapala i wulkan Colima; San Louis Potosi 55 t. ludn. z bogatymi kopalniami złota i srebra. Do Mexiko należą także Kalifornia, piaszczysty półwysp zostający w ręku krajowców.

B. ŚRODKOWA AMERYKA I INDYE ZACHODNIE.

1. Północna i Południowa Ameryka połączona jest na 300 mil długim przesmykiem rozszerzającym się przy półwyspach Jukatan i Honduras, gdzie są odnogi Campeche i Honduras. Przesmyk ten górzysty, wulkaniczny mający jezioro Nikaragua, zowie się Środkową czyli Centralną Ameryką, wynosząc 12 t. □ mil 1 ½ milio. ludn. zaczyna się od odnogi Tehuantepek w Oceanie wschodnim, a ciągnie się aż do międzymorza Panama, gdzie jest najwęższy, bo tylko 4 mile szeroki.

Centralna Ameryka tworzyła dawniej hiszpańską. Guatemalę; teraz składa 5 Rzeczypospolitych. Najgłówniejszy produkt jest koszenila i indygo do farbowania, brzegi są niezdrowe. Miasta: Stara i Nowa Guatemala, ostatnia 50 t. lud. gdy przeciwnie Stara podpadała przez trzęsienie ziemi.

Nikaragua nad jeziorem w górach. Na półwyspie Honduras posiadają Anglicy dystrykt drzewa farbierskiego z miastem Balizez a Belgia posiada osadę i miasto Santo Thoma.

2. Indye Zachodnie 3 ¼ mil. ludn. powiększej części Murzynów.

Między północną a południową Ameryką, od półwyspu Florydy aż do ujścia rzeki Orinokko okryte jest morze tak zwane Karaibskie licznymi grupami wysp, (jest ich 400) które zdają się być szczytami gor zatopionego kraju. Wyspy te noszą nazwisko Indyi zachodnich przez mylnie przypuszczenie Krysztofa Kolumba, któremu zdawało się, że przybył z drugiej strony do Indyi Wschodnich, dla różnicy teraz Indye Zachodnie nazwane; ku stałemu lądowi zwrócone. są wulkaniczne, ku Oceanowi Atlantyckiemu koralowe. Obfitują w trzcinę cukrową kawę, kakao i bawełnę i dla tego zajęte są przez Europejczyków, którzy pierwotnych mieszkańców ludozerców Karaibów wytępilli. Rozróżniają zaś.

- a. Bahama albo Lukajskie wyspy, do których (wysępka Guanahani) Kolumbus najprzód wylądował teraz pod panow. Angiel. Na New Providence mieszka gubernator.
- b. Wielkie Antille składają się z 4 wysp: aa. Kuba największa

- 2 t. kwadr. mil i 1 milion ludn. górzysta, ale urodzajna dla Hiszpanii zyskowna posiadłość. Na północnym brzegu leży miasto handlowe Havana 170 t. ludn. forteca.
- c. Jamajka angielska z m. Kingston 45 t. ludn.
- d. Haiti czyli St Domingo 1400 kwadr. mil i 1 milion mieszkańców Murzynów. Dawniej należała do Francuzów i Hiszpanów, Bujna wegetacya, plantacye; teraz zdziczała. Miasta: Port au Prince cap Francais czyli Haiti i St. Domingo.
- e. Portorico hiszpańska posiadłość wydaje sławną tabakę Portorico z miastem St Juan de Portorico.
- f. Małe Antille ciągną się łukiem od Portorico aż do r. Orinokko, między którymi rozróżniają się żeglarze wyspy: pod wiatrem i nad wiatrem leżące. są posiadłościami:
- Angielska: Barbados najludniejsza; Tabago, Trinidad, St Lucia i Dominica.
- Francuzka: Guadeloupe i Martinique dobrze zaludnione wyspy.
- Niderlandzka: między innymi Curacao niedaleko brzegów Wenezuela
- Duńska: St Croix St. Tomas i St. Jean de Portorico, nazwane także paniejskie; Szwedzka: St Barthelemy.
- Margarita liczy się aż do wysp pod wiatrem leżących i należy już do Wenezueli.

C. POŁUDNIOWA AMERYKA.

Południowa Ameryka tworzy trójkąt, ostrym kątem południowego bieguna sięgająca, ma brzegi gładkie, najdłuższe pasmo gór Kordillerów czyli Andów, bo na 2000 mil długie, ciągnące się nad zachodnim wybrzeżem, i tworzące trzy wielkie wyżyny: wyżynę naokół jeziora Titicaca; wyżynę Quito, i wyżynę Bogota. Najwyższy szczyt Andów nie jest Chimborosso, lecz Nevada Sorata, przeszło 23 t. stóp. Z Andami łączy się północne pasmo gór Wenezuela. Oprócz tych są odosobnione góry: Brazylijskie i góry Gujana albo Parima. Kordylery uważają uczeni za główne ognisko wulkanów. Rzeki, które są największe w Ameryce południowej płyną wzdłuż tych gór, najwięcej na południe lub na wschód: 1. Orinokko między górami Wenezuela i Gujana 2. Amazonka czyli Maranon największa rzeka w świecie wypływa z Andów. Bierze z lewej strony: Japurę i Rio Negro. Zaś z prawej

Madereg, Tapajos i Tokantines. Przy ujściu na 40 mil szerokości leży wyspa Marajo. Z Brazylijskiej wyżyny płyną trzy rzeki na południe: 3. Paraguaj, Parana i Uruguaj tworzące ogromne ujście, pod nazwiskiem Rio de la Plata czyli srebrnej rzeki. Nad temi rzekami rozciągają się okiem nieprzejrzane smugi, które są albo odwiecznymi lasami pokryte, albo też bujnym stepem; nad Rio de la Plata zowią się Pampas, nad Orinokko Llanos.

Tylko południowy ostry kąt Amer. został dotychczas w posiadaniu krajowców; gdzieindziej wszędzie panują Europejczycy, około 17 milionów, gdy tymczasem krajowców liczą wszystkich do 6 milionów między którymi najliczniejsi Peruńczykowie. Religia panuje Katolicka, ponieważ przed kilkadziesiąt jeszcze latami większa część Ameryki południowej należała do Hiszpanców i do Portugalczyków. Teraz jest tu 9 następujących Rzeczypospolitych:

- a. Kolumbia, mieści trzy skonfederowane Rzeczypospolite:
- aa. Wenezuela na północ z m. Caracas 30 t. ludn. i Augustura nad r. Orinokko, handlowe miasto.
- bb. Nowa Granada, zachodnia wyżyna na Andach z m. st. Bogota 40 t. ludn. i nadmorskie Cartagena, najlepsza twierdza w pół. Ameryce. Na wąskim międzymorzu, gdzie teraz zamierzają Koleja żelazną połączyć oba Oceany, m. Panama
- cc. Ekwador od położenia pod Równikiem tak nazwane, na wyżynie Quito, z miastem t. naz. 70 t. ludn. w bliskości wulkan Kotopaxi.
- b. Peru wazkie zachodnie podgórze Andów, ojczyzna chinów czyli peruańskiej febrzanej kory, z miastem Lima 70 t. ludn. czwarte miasto co do wielkości w południowej Ameryce, z portem Callao. Kusko pierwotna stolica peruańskich Inkasów.
- c. Bolivia, najwyższa wyżyna na Andach, około jeziora Titikaka, z miastem Chuquisaca, jako też sławne bogatemi kopalniami złota i srebra: Potosi.
- d. Chile, wazkie a długie nadbrzeże z m. St. Jago w głąb kraju 60 t. ludn. zaś portowe i handlowe miasta: Baldivia i Valparaiso. Na południe mieszka męzny z rzezą pospolitą sprzymierzony lud Arauków, do których także należą wyspy Chiloe; a wyżej Juan Fernandes.

- e. **Laplata** czyli **Argentyna** z m. st. **BUENOS AYRES**, na prawym brzegu **Laplaty** 100 t. ludn.
- f. **Cisplatina** albo **Uruguay**, na lewym brzegu rz. **Laplata** z m. **Montevideo**.
- g. **Paraguay**, jedyne państwo, które nie sięga morza z m. **Assumption** nad rz. **Paraguay**.
- h. **Południowy spiczasty klim.** południowej Ameryki nazywa się **Patagonią**, zamieszkały przez krajowców, 6—7 stóp wysokości mających. Przy samym kącie jest kilka wysp: **Krajem Ogniomym** zwanych, zamieszkałych przez krajowców **Peszeres**, **Klimat zimny** i ciągle deszcze. Między krajem **Ogniomym**, a stałym lądem jest cieśnina **Magellana**, tak nazwana od **Portugalczyka**, który pierwszy całą ziemię naokół objechał i przylądek **Cap Horn**. Od kraju **Ogniomiego** na wschód leżą puste i dzikie wyspy **Falkland (Sokole)** które sobie teraz przywłaszczył **Anglicy**, dla tego, że tu mają stację dla okrętów na połów wielorybów w te strony udających się.
- i. **Wschodni kąt południowej Ameryki** tworzy **Brazylia**, odkrytą przez **Portugalczyka Cabrala**, około 150 t. kwadr. mil, a 7 mil. ludn. katolickiej, mówiącej po portugalsku. W środku obszerna wyzyna z nadbrzeżną krawędzią gór **Serra do Mar**, z minami **złota** i **srebra** i kopalniami **dyamentów** **Przylądki S. Augustyna** i **Rocha**. W głąb kraju mieszkają krajowcy, między innymi **Botokudzi**.

RIO-JANEIRO stolica leży pod samym **Zwrotnikiem Koziorożca** nad zatoką morską, w czarodziejskiej okolicy tworzącej największy i najbezpieczniejszy w świecie port, a razem warownią, 200 t. ludn. prowadzi wielki handel i ma sławne szlifiernie **dyamentów**.

Bahia czyli **St. Salvador** nad zatoką wszystkich **SS.** drugie wielkie miasto w południowej Ameryce, 190 t. ludn.

Pernambuko ważne dla handlu farbiarskim czyli brazylijskim do farby czerwonej i żółtej drzewem.

Para czyli **Belem** nad południowym ramieniem rz. **Maranon** czyli raczej nad rz. **Tokantines**, handlowe.

W głąb kraju leży kilka górniczych miast z minami **złota** i **srebra**: z kopalniami **dyamentów**, jak np. **Villa Rica** czyli **Imperial**.

k. **Wyzyna Guyana** ma bardzo bujną vegetację, ale niezdrowy i parny klimat. Południowa część należy do **Brazylji**, północna do **Venezueli**, w środku mają **Europejczykowie** osady dla bujnych plantacji **kawy**, **trzciny cukrowej**, **kakao** i **bawełny**. **Francuzka Guyana** z miastem **Cayenne**, **Niderlandzka** z m. **Paramaribo** czyli **Surinam**; **angielska** z m. **Berbice**, **Demerary** i **Essequibo**.

AUSTRALIA.

160,008 kw. mil.

Ta piąta część ziemi składa się z stałego lądu czyli **Nowej Hollandji** i z wysp bliższych i dalszych (zob. str. 21. 22). Wyspy bliższe są wielkie i górzyste, zaczynają się od **Wyspy Nowej Guinei** i okrążając łukiem ze wschodu **Nową Hollandją**, kończą się na **Nowej Zeelandji** na dole. Powtórte wyspy dalsze czyli zewnętrzne, zaczynają się na wschód **Filipinów**, zataczając z początku równoległy łuk około bliższych; ale potem idą już prosto na wschód ku Ameryce. Te dalsze wyspy są mniejsze, albo wysokie i wulkaniczne, albo też niżkie z raf koralowych powstałe. Mieszkańcy: **australscy Murzyni** czyli **Papuas** na stałym lądzie i bliższych wyspach; właściwi **australscy krajowcy** są **malajskiego** pochodzenia i mieszkają na **Nowej Zeelandji** i na dalszych wyspach; na wyspach do Azji zbliżonych należą mieszkańcy do **mongolskiego** pokolenia. Z **Europejczyków** mają tu **Hiszpanie** i **Francuzi**, a nadewszystko **Anglicy** swoje osady.

1. **Ląd stały** czyli **Nowa Hollandja** około 140 t. kwadr. mil, tylko na wybrzeżach znana, mało zaludniona, ma osobliwsze zwierzęta **Känguruh** i zwierzę z kaczym dziobem, a na wschodnim wybrzeżu leży najdawniejsza i najważniejsza angielska kolonia: **Neu Sud. Wales**, także **Botany-Bay** zwana, mająca około 1:0 t. mieszkańców, po większej części **złoczyńców** i **wygnaićców** tutaj deportowanych, t. j. **wywiezionych za karę**.

Miasto stoł. **SIDNEY** z portem **Jakson** ma 25 tys. ludn. **Pod** tutejszym gubernatorem stoi także wyspa **Van Diemenland**, leżąca na południe, cieśniną **Bass** od lądu stałego oddzielona, mająca także kolonią deportowanych z m. **Hobartown**, 20, t. ludn. produkująca wiele wełny. **Inne** australskie kolonie, na południowym i wschodnim wybrzeżu nie mają **złoczyńców**. Najwięcej kolonistów udaje się teraz do **Adelajdy** na południowym wybrzeżu dla nader przyjemnego klimatu i nadzwyczajnej urodzajności gruntu, gdzie są rzeki **Murray** i **Darling**.

2. Do bliższych wysp należą: **Nowa Guinea** największa 12 t. kw. mil za odnogą **Carpentaria** i za cieśniną **Torres**, ojczyzna **rajskich ptaków**, zupełnie nieznana, poczem następują: **Nowa Irlandja**. Wy-

spy *Salamona*, Nowe Hebridy, Nowa Kaledonia i nareszcie Nowa Zeelandya, 3 t. kwadr. mil, składająca się z dwóch części, cieśniną Cooka od siebie przedzielonych; ma odważnych mieszkańców i angielskie kolonie, z m. Wellington.

3. *Zewnętrzne* czyli *dalsze* wyspy mają najprzyjemniejsze klimająną i pożywną vegetacją (kokosowe orzechy, chlebowe drzewo, i pisang) i nader dobrodusznym mieszkańcóm. Zaczynają się z zachodu od wysp *Marianów*, gdzie Hiszpanie mają swoje posiadłości. Dalej: wyspy *Pelew* i *Karoliny*. W kacie, którego bok teraz odsłakuje ku wschodowi, leżą *Przyjacielskie* wyspy, z których *Tongatabu* największa. W kierunku zatem wschodnim idą dalej wyspy: *Marquesas* należące do Francuzów, jako też *Towarzystwa*, już zupełnie chrześcijańskie pod zwierzchnictwem francuzkiem będące. Największa z nich *Taiti* czyli *Taheiti* jest najpiękniejszą i najurodzajniejszą ze wszystkich australskich wysp. Nareszcie: *Nizkie* czyli niebezpieczne, *Wielkanoene*.

4. Do pojedynczych, oddzielnie leżących grup należą wyspy: *Sandwich*, pod zwrotnikiem Raka, z których największą *Uwahi* 200 kwadr. mil, z wulkanem na 15 t. stóp wysokim: *Mauna Roa*. I ci wyspiarze już są chrześcijanie, a krajowy król panuje w mieście *Honoruru*, liczącem 10 t. lud, z europejską cywilizacją i handlem.

UWAGA. *Antarktyczny* czyli *południowo-biegunowy* *Ląd stały*. Na północnej półkuli sięga *Ląd stały* brzegami północnej Azji i Ameryki, daleko za koła biegunowe, prawie do samego bieguna północnego zbliżony, szeroko koło niego rozłożony, gdy tymczasem na *południowej* półkuli *Ląd stały*, jak gdyby orkanem jakim daleko, za koła biegunowe odpehnięty, spiczastemi tylko klinami południowej Afryki i Ameryki, temu orkanowi opierający się. Większą więc połowę południowej Półkuli zalewa meznany dotąd *Ocean południowy*, a przy biegunie: morze *Lodowato-południowe*, zavalone nie już lodowatemi gorami, jak na północy, ale niezmiernemi lodowatemi półmami, czyli rozległemi *massami* lodu, które niektórzy żeglarze za *ląd* uważali. Dopiero w naszych czasach od r. 1838go przedsiębrane podróże przez *Wilkego* (z północnej Ameryki) *Hossa* Anglika i *Francuza Urvilla*, w celu zbliżenia się do południowego bieguna, potwierdziły dawniejszy domysł uczonych, że na ów dawniej jak mniemano pustej półkuli, znajdować się musi *ląd stały*, około południowego bieguna, tworzący niejako równowagę z północnym biegunem. *Ląd ten stały* nazywa się *Antarktyczny*, czyli *południowo-biegunowy*, mający wynosić około 250 t. kw. mil, okryty odwiecznemi lodami i śniegami, z których straszne *Vulkany* buchają, jak *Erebus* na 12 t. stóp

wysoki. Najnajmniejsze punkta w tym nowo odkrytym, nieprzystępnym *lądzie* stałym są: *Kraj Wilkego*. *Nowe południowe Shellandy* i *południowe Orkney*. Lecz klimat tych krajów daleko mroźniejszy, jak na północnej półkuli; podczas gdy w *Stockholmie*, w *Petersburgu* rezydują monarchowie: tutaj pod tą samą szerokością geograficzną wszystko mrozem i lodem skrzeple. Na północnej półkuli w mieście *Dorontheim* (w *Rossyji*), w *Archangelu* w *Rossyji* kwitnie jeszcze handel i przemysł, ludzie wydobywają tu z wnętrzości ziemi kruszcze (w *Norwegii*) a nawet z *Nowej Ziemi* zdobywają ziola przeciw skorbutowi; tutaj przeciwnie na południowej półkuli 20 stopni bliżej *Równika*, już niemasz ani śladu zwierzęcego lub roślinnego życia. Tylko *Jaskółka morską* pojawia się niekiedy na krótki czas z *Ogniwego kraju*. Lecz natomiast głębie morskie napełnione są olbrzymiemi wielorybami, lwami i psami morskimi, które tu w tych od świata odosobnionych lodowatych obszarach, *massami* śnieżne oblegają brzegi, lub też w nadzwyczajnych głębinach *Oceanu Południowego* swobodnie płasają. A ponieważ około północnego bieguna już prawie całkiem wyteplone są wieloryby, mocno przerzedzone szeregi trondajnej fok; przeto zbliża się czas, w którym ważna ta gałąź handlu będzie się musiała przednieść w te dotąd nieprzystępne okolice, gdzie znajdzie dla siebie niewyczerpane bogactwo, większe jak w *Kalifornii*.

a. Najwyższe góry.

Najwyższe pasma gór są: *Himalaja* między *Tybetem*, a *Indyami* w *Azji*, *Cordillery* w *Ameryce* i *Alpy* w *Europie* i *Afryce*.
Najwyższe szczyty w nich są:

w <i>Himalajach</i> :		w <i>Alpach</i> .	
Dolagir najwyższa	27,000 stóp.	Montblanc	14,700 stóp.
w <i>Cordillerach</i> :		Mont Rosa	14,500 —
Sorata	24,500 stóp.	Ortels i Viso	13,500 —
Illimani	23,500 —	Cumbre w Sierra Ne-	11,000 —
Chimborasso	21,000 —	Aetna	10,000 —
Antisana i Koto-		w <i>Afryce</i> .	
paxi dwa wul-		Atlas	13,000 —
kany	18,000 —	Pik de Teyde na Te-	
Mauna Roa	15,000. —	ueriffie	11,500 —

b. Największe Rzeki następują podług wielkości.

1, Maranon czyli Amazonka	w Ameryce	770 mil długa.
2, Missisipi i Missouri	w Am.	890 —
3, Obi	w Az.	580 —
4, Laplata	w Am.	480 —
5, Jentse Kiang	w Az.	720 —
6, Jenisei	w Az.	700 —
7, Hoangho	w Az.	670 —
8, Lena	w Az.	600 —
9, Amur	w Az.	590 —
10, Niger	w Afr.	650 —
11, Nil	w Afr.	560 —
12, Mackenzie	w Am.	530 —
13, Ganges	w Az.	430 —
14, Wołga	w Eur.	570 —
15, Irawady	w Az.	500 —
16, Indus	w Az.	490 —
17, Lorencó	w Am.	450 —
18, Dunaj	w Europ.	390 —
19, Euphrat.	w Az.	400 —
20, Dniepr.	w Europ.	270 —

c. Największe miasta w Europie.

Londyn	2,500,000 miesz.	Lisbona	260,000 miesz.
Paryż	1,300,000 —	Birmingham	
Konstantynopol	600,000 —	i Edynburg	
Petersb.	500,000 —	Amsterdam	
Wiedeń,		Lyon	200,000 —
Berlin, Moskwa,		Kork i Warszawa	180,000 —
skwa	400,000 —	Madryt	170,000 —
Dublin	360,000 —	Rzym	
Neapol	350,000 —	Medyolan	
Manszester		Marsylia	150,000 —
Liverpol,			
Glasgow	300,000 —		

d. Największe miasta w Azji.

Peking	2,000,000 miesz.	Dehli	300,000 miesz.
Jeddo	1,500,000 —	Bombaj	
Nanking	1,000,000 —	Dakka	250,000 —
Kalkutta		Hydrabad	200,000 —
i Miako	800,000 —	Umera	—

Beneres	600,000 —	pura	150,000 —
Bankok	500,000 —	Lahore	150,000 —
Surate	450,000 —	Damask	150,000 —
Madras	380,000 —	Smyrna	130,000 —
Patna	350,000 —	Cantong	
		Kabul	
		dahar	
		Alep-po	100,000

e. Największe miasta w Afryce.

Kahira	300,000 miesz.	Algier	60,000 miesz.
Tunis	160,000 —	Alexandria	40,000 —
Fez	100,000 —	Marokko	40,000 —

f. w Ameryce

New York	400,000	Baltimore,	Havanna	170,000
Philadelphia	300,000	Neu Orleans		150,000
Mexiko	250,000	Buenos Ayres		100,000
Riojanciro	200,000	Cincinnati		80,000
Bahia	190,000	Puebla, Quito		75,000

g. Geograficzne odkrycia.

874. *Islandya* przez Normanów i Duńczyków odkryta i osadzona.
 981. *Groenlandya* przez Islandczyków odkryta.
 1271—95 Marko Polo Wenecyanin przedziera się lądem do *Chin* i przynosi pierwszą wieść o *Japonii*.
 1326. Odkryte *Kanaryjskie* wyspy przez rozbity okręt.
 1420. Portugalczycy odkryli wyspy *Madeira*.
 1486. Bartłomiej Diaz odkrył przylądek *Dobréj Nadziwi*.
 1492. Krzysztof Kolumb odkrył Amerykę.
 1498. Vasco de Gama *objechał Afrykę* i wylądował w *Indyach*.
 1519. *Magellan* pierwszy raz objechał na okół całą ziemię w 1123.
 1528. *Nowa Guineja* odkryta przez Portugalczyców.
 1542. *Japonia* odkryta także przez Portugalczyców.
 1577. Franciszek *Drake* odprawił drugą podróż na okół ziemi w 1050 dniach.
 1580. *Jermolow* kozak odkrył *Syberję*.
 1619. *Nowa Holandia* przez Holendrów odkryta.
 1642. *Nowa Seelandya* i *Van Diemenland* także p. Holendrów.
 1690. *Kamczatka* odkryta.

- 1735—1745 Mierzenie stopni szerokości w południowej Ameryce i w Laponii.
 1768—1779 *nauka* podróż naokół ziemi; odkrycie wysp Sandwich.
 1785. La Peyrouse puszcza się na Ocean wschodni.
 1795. *Mungo Park* puszcza się w głąb Afryki; zginął w r. 1805.
 1999. *Alexander Humboldt* i *Bonpland* odprawiają podróż do Ameryki.
 1822. *Klapperton* puszcza się także w głąb Afryki i odkrywa jezioro Czad.
 1825. *Parry* szuka przejazdu w północnej Ameryce, około bieguna.
 1829. *Ross* odkrył biegun magnetyczny północny.
 1831. *Biscoe* odkrył antarktyczny czyli południowy ląd stały.
 1841. *Ross* dotarł aż do 78 stopnia szerokości połud. szukając południowego magnetycznego bieguna.

 OMYŁKI DRUKARSKIE.

- Str. 20 wiersz 8 od dołu: Kuissiu czytaj Klusiu.
 — 21 — 19 od góry: Zołwowie cz. Zołwiowie.
 — 34 — 4 od dołu: Arme czyt. Arme.
 — 54 — 15 od góry: Badden czyt. Baden.
 — 62 — 18 od góry: „Inne miasta do wyrazu: Napoleona“ trzeba zmasać.
 — 65 — 4 czytaj: Perugia nad jeziorem t. imienia.
 — 73 — 11 od dołu: Lionka czyt. Lyoński.
 — 75 — 16 od góry: obwiedzionego czyt. obwiedziony.
 — 83 — 1 — „po większej części“ zmasać.
 — 92 — 4 — Bregonz czyt. Bregenz.
 — 155 — 15 od dołu 880 czytaj 380 t.

Cena składowa 12 srebr.

60

100-

199988

1 30 15

2 60 30

3 90 45

4 120 60

5 150 75

6 180 90

7 216 105

8 240 120

9 270 135

10 300 150

Biblioteka Pedagogiczna w Radomiu

nr inw.: K - 38647

BGZs 38647